

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Landskapets resurser

NR 57 • 2009

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 57 • 2009

Landskapets resurser

REDIGERAT AV

ÅSA AHRLAND & BO PERSSON

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsgrupp.

Samtliga artiklar, med undantag för Ulrika Bergström & Mia Geijer: *Kulturfastighetsutredningen – kan man välja ett kulturarv?* är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *International Bibliography of Art*.

Redaktionskommitté

Åsa Ahrland, SLU, Uppsala, ordf.
Annika Björklund, Stockholms universitet
Victor Edman, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm
Gunhild Eriksdotter, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Ingrid Holmberg, Göteborgs universitet
Ulf Jansson, Stockholms universitet
Per Lagerås, Riksantikvarieämbetet, Lund
Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm
Fredrika Mellander Rönn, Restaurator, Stockholm
Lena Palmqvist, Nordiska museet, Stockholm
Bo Persson, Stockholms universitet
Cristina Prytz, Uppsala universitet
Martin Rörby, Stockholm
Björn Strehlenert, Saltsjöbaden

Redaktionens adress

Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, Box 7013, 750 07 Uppsala
www.bebyggelsehistoria.org E-post: red@bebyggelsehistoria.org

Prenumeration och distribution

Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66, E-post: info@ssp.nu

Prenumeration för 2009 kan tecknas genom insättning av 250 kr på plusgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

Lösnummer och äldre nummer beställs på samma sätt, eller via tidskriftens hemsida på www.ssp.nu.

Lösnummerpris 150 kr + porto.

<i>Redaktörer för detta nummer</i>	Åsa Ahrland och Bo Persson
<i>Grafisk form, teknisk redaktör</i>	Elina Antell, Uppsala
<i>Engelsk översättning</i>	Roger och Kerstin Tanner
<i>Typsnitt inlaga</i>	Sabon
<i>omslag</i>	Baskerville/Futura
<i>Tryck</i>	Kristianstads boktryckeri AB, Kristianstad, 2009

© Respektive namngiven författare

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Recensioner

Ulf Jansson
E-post: ulf.jansson@humangeo.su.se

Temaredaaktörernas adresser:

Åsa Ahrland
Institutionen för ekonomi
Sveriges lantbruksuniversitet, SLU
Box 7013
750 07 Uppsala
E-post: asa.ahrland@ekon.slu.se

Bo Persson
Historiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm
E-post: bo.persson@historia.su.se

Innehåll

<i>Åsa Ahrland & Bo Persson</i>		<i>Ulrika Bergström & Mia Geijer</i>	
Inledning	5	Kulturfastighetsutredningen – kan man välja ett kulturarv?	87
<i>Gert Magnusson & Ulf Segerström</i>			
Leva i skogsbygd. När blev människan bofast i Södra Norrland?	7	Recensioner	
<i>Anna Sundberg</i>		<i>KALLE BÄCK: Sverigebildn, en historia om rödfärg, tegel, trädgårdar och byggnader, eller Hem och hus, Bebyggelseförändringar på landsbygden 1840–80</i>	
Jaktristningar på Öjungsvallen	26	<i>av Maja Lagerqvist</i>	101
<i>Maths Isacson</i>		<i>MICHEL NOTELID (red.): Att nå den andra sidan: om begravnin g och ritual i Uppland av Kristina Jennbert</i>	102
Byalaget som utvecklingskraft i norrländsk avfolkningsbygd	35		
<i>Mattias Karlsson</i>			
Sabotaget mot Lunds ärkesätets laxfiske i Mörrum år 1529	52		
<i>Ådel Vestbö-Franzén</i>			
Visingsös landskapshistoria i ny belysning	66		

Välkommen som skribent i *Bebyggelsehistorisk tidskrift!*

Är du forskare med intresse för bebyggelsehistoria i bred bemärkelse? Nu får du utökade möjligheter att publicera dig i en peer review-bedömd tidskrift med inriktning på framför allt nordisk forskning.

Bebyggelsehistorisk tidskrift (BHT), grundad 1981, är ett forum för nordisk forskning och debatt. Med början 2010 förändras tidskriften: fler nummer med blandat innehåll kommer att ges ut. Bebyggelsehistoria ges i BHT en vid innebörd med utgångspunkt från hur människor har format och verkat i byggda och skapade miljöer. Det kan exempelvis handla om landsbygdens livsmönster och odlingslandskap, såväl som medeltida stadsbildning, parker och trädgårdar, kyrkor eller miljonprogrammets förorter. Vi välkomnar särskilt artiklar med nya och spännande frågor och problemställningar inom området.

I BHT uppfattas bebyggelsehistoria tvärvetenskapligt och som en angelägenhet för många vetenskapliga discipliner: arkeologi, historia, konstvetenskap, arkitekturhistoria, kulturgeografi, etnologi med flera. Artiklar skrivna av såväl forskare som personer verksamma inom kulturarvssektorn välkomnas. BHT vill presentera den senaste bebyggelsehistoriska forskningen och även ge utrymme för rapporter från och debatt kring den praktiska tillämpningen av bebyggelsehistoria inom exempelvis byggnadsvård och kulturmiljövård.

BHT utkommer med två nummer per år och är rikt illustrerad. Insända vetenskapliga artiklar genomgår s.k. double blind refereegranskning. I en särskild avdelning för tillämpad bebyggelsehistoria och debatt kommer också icke refereegranskat material att publiceras. I varje nummer finns en recensensavdelning för aktuell bebyggelsehistorisk litteratur. Publiceringsspråk är svenska, danska, norska samt engelska.

Välkommen att skicka in ditt manus!

Skicka ditt manus eller frågor till red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktioner finns på <http://www.ssp.nu/bht/forfattare.pdf>

Information om utkomna nummer av BHT finns på <http://www.ssp.nu/bht.htm>

Hälsningar
Redaktionen för BHT

FRAMSIDESBILDEN: *En vattendriven slip och skvaltkvarn från Ängersjö i Hälsingland. I de äldre skogsbygderna användes även marginella resurser som små vattendrag till att driva en slipsten och/eller en skvaltkvarn. I början av 1980-talet återuppbyggde Ängersjö byalag denna anläggning, som blev början till Ängersjö kojby. Skogsmuseet berättar om människors resursutnyttjande och villkor förr för flera tusen besökare varje år. Historien är en resurs i dagens glesbygd. Foto Gert Magnusson.*

BAKSIDESBILDEN: *I Dalby finns Nordens äldsta bevarade stenkyrka, uppförd av den danske kungen Sven Estridsen ca 1060 i anslutning till Dalby kungsgård. Kungsgården med sina bevarade medeltida byggnader tillhör de värdefulla kulturfastigheter i landet som förvaltas av Statens Fastighetsverk. Foto Tomas Fahlander, SFV.*

Landskapets resurser

Artiklarna i detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* handlar på olika sätt om landskapets resurser, ett inte helt ovanligt tema i tidskriften. Tre av dem är skrivna av personer med anknytning till det tvärvetenskapliga forskningsprojektet ”Flexibilitet som tradition. Näringar och kulturmönster i skogsbygd under 1000 år”, även kallat Ängersjöprojektet efter den by i norra Hälsingland som varit centralpunkt för forskningen. Projektet har tidigare avsatt flera artiklar i *BHT*.

Artiklarna i numret handlar om hur människan på olika vis och under olika tidsperioder utnyttjat landskapets resurser. Det kan ha varit sädesodling på åkrar och utnyttjande av betesmark för kreatur, men också utmarksbruk som skogsbete, jakt och fiske. Eller som en mer modern företeelse: att utnyttja kulturarvet i landskapet för turism.

Men flera av artiklarna handlar också om en annan aspekt av ”landskapets resurser”, nämligen landskapet som källa till gångna tiders resursutnyttjande och samhällsorganisationer. Bidrag från discipliner som arkeologi, vegetationshistoria och kulturgeografi pekar på svårigheterna att tolka detta källmaterial, men också de spännande möjligheterna. Detta gör att artiklarna slutar i nya spännande tolkningar, som uppmanar till förnyade diskussioner av ibland gamla problem som ansetts lösta.

I numrets första artikel tar arkeologen *Gert Magnusson* och vegetationshistorikern *Ulf Segerström* upp ett både allmänt och specifikt problem. Det allmänna kan lite hårddraget formuleras som: Hur gör man när en vetenskaplig tradition kommer fram till en bestämd tolkning av en fråga, medan en annan tradition kommer fram till en helt annan? Ska man strida, vässa sina respektive argument och hävda sitt eget tolkningsföreträde? Eller ska man utan att göra avkall på sin egen profession och prestigelöst samarbeta under ständiga diskussioner för att kanske tillsammans kunna ta ett steg tillbaka och hitta en möjlig ny lösning som för två steg framåt?

Den specifika frågan för författarna är när man kan säga att människan blir bofast i södra Norrlands skogsbygder. Svårigheten ligger i att de vegetationshistoriska indikatorerna ger en långt tidigare tidpunkt än de arkeologiska. Den tentativa lösning som artikeln för fram för de oförenliga dateringarna är följande. I denna geografiska region fanns under lång tid flera grupper, som utnyttjade landskapets resurser på olika vis. Kanske inte samtidigt, utan mer växelvis. Dessa grupper och bosättningar har avsatt spår i pollenanalyserna, men få eller inga arkeologiska belägg – åtminstone inte ännu. Frågan om ”kolonisation” är därför felställd, människor har alltid rört sig i området sedan det blev isfritt och utnyttjat landskapets resurser för sin överlevnad. Artikeln är ett viktigt resultat från en lång diskussion inom Ängersjöprojektet, men också en startpunkt för en ny diskussion, med nya frågor.

Till utnyttjandet av utmarksresurser anknuter också arkeologen *Anna Sundbergs* artikel ”Jakt-ristningarna på Öjungsvallen”. Den publicerar ett mycket ovanligt och omfattande bildmaterial, väggristningar i en lada på en fäbodvall i Ängersjö. Ristningarna har utförts under flera sekel, ladan är uppförd av virke som fallts i mitten av 1600-talet. Men tolkningen av såväl ristningarna i sig som deras funktion är inte helt självklar. Sundberg tar upp flera möjligheter. Många bilder föreställer djur och fåglar och kan troligen knytas till jakt, en viktig del av resursutnyttjandet i skogsbygden. Här tycks bildvärlden vara mycket manlig. Andra består av årtal och initialer, de senare representerar både män och kvinnor, och liknar det man kallat fäbodristningar. Ristningarna utmanar vår tolkningsförmåga och fantasi, och som i den förra artikeln kan och bör diskussionen föras vidare.

Ekonomihistorikern *Maths Isacson*, en annan av deltagarna i Ängersjöprojektet, beskriver i sin artikel ”Byalagen som utvecklingskraft” hur en by på efterkrigstidens norrländska landsbygd hantlat en allt besvärligare försörjningssituation, med

minskade arbetstillfällena, stor utflyttning och en åldrande befolkning. Artikeln beskriver en lokal kultur med stark tradition av ett flexibelt och innovativt utnyttjande av befintliga och nyskapade resurser. Man bildade en rad olika föreningar för att sköta och utveckla allehanda gemensamma uppgifter. Genom att satsa på olika nya verksamheter som kulturarvsturism, bland annat ett skogsmuseum, och genom att knyta kontakter med forskarvärlden skapades både inkomster och arbetstillfällen. En nackdel var att man knöt upp sig till stora fasta anläggningar, som till exempel fotbollsplanen, tvättstugan, Folkets hus och skogsmuseet. Svårigheten att upprätthålla och sköta dessa uppgifter ökade så småningom när människan och hennes arbetskraft blev en allt knappare resurs. Den framtida utvecklingen av byns satsningar ter sig idag något oviss.

Resurser är och har alltid varit ändliga och konflikter om dem har ständigt uppstått mellan individer och mellan grupper. Om en sådan konflikt handlar medeltidsarkeologen *Mattias Karlssons* artikel. År 1529 saboterade tolv bönder i det danska Blekinge ärkesätets laxfiske i Mörrumsån. De släppte helt enkelt laxen fri att vandra vidare upp i ån, förbi de fasta fiskeanläggningarna. Reaktionen från överheten blev hård och bönderna hotades med böter och fredlöshet. Bönderna svarade med att inte infinna sig vid tinget.

Laxfisket i Mörrumsån var rikt redan på medeltiden och såväl kronan, kyrkan och de bofasta bönderna gjorde anspråk på det. Källmaterialet tillåter inte någon entydig förklaring till den aktuella konflikten, men författaren diskuterar en rad omständigheter som på såväl lång som kort sikt kan förklara böndernas handling. Förändrade fiskemetoder kan helt ha stängt av möjligheterna för laxen att vandra förbi anläggningarna. Därmed förlorade bönderna uppströms hela resursen. Detta kan ha utlöst aktionen. Men troligen har även ett uppdämt politiskt missnöje bland bönderna spelat roll. Skattepålagor och oroligheterna i samband med det så kallade Sören Norbys uppror åren innan, hade fört bönderna på kollisionkurs med centralmakten. Full klarhet om alla omständigheter går inte att nå.

Om Ängersjös och Mörrumsåns landskap låg i sina rikens relativa periferier, var Visingsö under tidig medeltid ett mycket centralt område. Kulturgeografen *Ådel Vestbö-Franzén*, som deltar i ett forskningsprojekt som studerar ön under medeltid och Vasatid, diskuterar i sin artikel en av de stora samhällsförändringarna under medeltiden – hur ett tidigare storgårdssystem med ofri arbetskraft ersattes av ett godssystem med landbodrift, en förändring vi kan se i stora delar av Västeuropa. Med hjälp av uppgifter från äldre kartor och andra skriftliga källor försöker författaren rekonstruera ett äldre odlingslandskap på Visingsö. Hennes resultat visar att en sådan så kallad retrogressiv kartanalys är fruktbar, även om hennes resultat än så länge är tentativa. Hon menar att Visingsö haft en mycket mer komplicerad odlings- och bebyggelsehistoria än man tidigare antagit. Förändringen till ett landbosystem, införandet av tvåsåde och sammanförandet av bebyggelsen till radbyar skedde troligen under 1200-talet, medan uppodlingen av betesmark till ny åkermark tog betydligt längre tid. Bebyggelseförändringarna var också omfattande under lång tid. Författaren menar att landskapet på Visingsö under tidig medeltid var starkt präglad av kungamaktens närvaro och behov, medan ön senare dominerades av frälset och kyrkan.

I numrets sista artikel redogör *Ulrika Bergström* och *Mia Geijer* för den nyligen publicerade *Kulturfastighetsutredningen*. Båda är verksamma inom kulturarvssektorn. Utredningen föreslår att staten endast ska äga och förvalta vissa kulturhistoriskt intressanta fastigheter, efter ett aktivt urval, och artikelförfattarna diskuterar bland annat svårigheterna med att göra sådana urval och konsekvenserna av dem.

Vi har alltså i detta nummer en rad spännande artiklar som alla slutar i relativt öppna forsknings- och tolkningsfrågor, och önskar alla välkomna till fortsatt diskussion.

Åsa Ahrland
& Bo Persson

Leva i skogsbygd

När blev människan bofast i Södra Norrland?

av Gert Magnusson & Ulf Segerström

Mytbildningen kring ”de vidsträckta öde skogarna”

En resa genom södra Norrlands skogsland karakteriseras av långa avstånd mellan hus och byar på ensliga vägsträckor genom djupa skogar. Upplevelsen både förundrar och fångar besökare. Det är det djupa skogslandskapet som omger Ängersjö i västra Hälsingland och ger trakten en ålderdomlig prägel. Bilden förstärks och förmedlas till oss även av turistindustrin, som utnyttjar den sparsamma bebyggelsen som ett säljargument och en exotism. I synnerhet syd- och mellaneuropeiska turister betraktar gärna dessa glest befolkade regioner som något av Europas sista vildmarker, där de stora rovdjuren – björn, lo och varg – stryker omkring. Intrycket förstärks dessutom av att regionen under de senaste decennierna har drabbats av en påtaglig avfolkning som främst drivits fram genom mekaniseringen av skogsbruket, men som också är ett resultat av regionala industriella och ekonomiska förändringar.

Till detta kan fogas en allmän föreställning om att södra Norrlands skogsland, liksom norra Norrland, under förhistorisk tid och långt in i tidigmodern tid, varit mer eller mindre obebott. Så har till exempel västra Hälsingland och Härjedalen sedan medeltiden beskrivits som ödeland. I ett gränsdokument från 1270-talet återges en sägen om Herjulf Hornbrytaren, Härjedalens första innebyggare, och hans älskade Helga. De ska ha slagit sig ner i ett obebott land och där brutit bygd vid en plats, kallad Sliarosvellir (JHD nr 2). Samma bild förmedlar Snorre Sturlasson i sina norska kungasagor. I sagan om Olof den helige och hans färd från Uppsala till Tröndelagen skriver han till exempel: *Kung Olof flyttade sin här genom skogsbygderna. Ibland genom ödemarker och ibland*

över stora sjöar. De drog eller bar båtarna med sig mellan vattendragen. Mycket folk slöt sig till konungen, skogsbyggare och även några stigmän (Sturlasson, Nyttolkning 1992, s. 295). I reseberättelser från tidigmodern tid (Linné 1732, Hülphers 1777, Schmidt 1801) förmedlas bilder av färder genom vidsträckta öde skogar utan bebyggelse och med endast ett fåtal människor. En liknande beskrivning har också spridits via litteraturen, t.ex. genom berättelsen om Nils Holgersons resa (Lagerlöf 1906). Regionen sägs i huvudsak ha härbärgerat kringvandrande jägare och fiskare och har inom arkeologin benämnts som fångstland (Sundström 1989, Baudou 1991, Welinder 2008). Kan dessa vara de skogsbyggare och stigmän som de isländska sagorna talar om?

Fornlämningsbilderna i södra Norrland är splitrad. Inlandet har endast sporadiska lämningar i form av fossil åkermark, gravfält och högar liknande dem som återfinns vid kusten i Hälsingland och Medelpad och i kambro-silur området vid Storsjön i Jämtland (se Baudou 1992, 2002 och Welinder 2008). Avsaknaden av järnålderns högar och bebyggelselämningar och bristen på större områden av odlad mark, har tolkats som en dikotomi, där den agrara kulturen i kustområdena ställts mot en fångstkultur i inlandet, dominerat av bergkullandskapet med stora tallbevuxta sandmoar (Selling 1979, Ambrosiani 1984, Hyenstrand 1987, Zackrisson 1987, 1997). Dessa skogsområden har utgjort gränser mellan bebyggelseområden, men också mellan rikerna. Redan under medeltiden, bestämdes gränsen mellan Norge och Sverige (JHD nr 2, Ahnlund 1948, s. 54 ff, Holm 2003, Mogren 2000, s. 139, Welinder 2008, s. 199). Behovet att upprätta en gräns kan ha uppkommit då bruket av skogen eller ödemarken blivit föremål

för konflikter. På ömse sidor om gränsen har människor sedan sökt en lösning på tinget, som i Sveg på 1270-talet, och där tagit ställning till om man tillhörde den norske eller den svenske kungen. Frågan är hur intensivt befolkat och utnyttjat området då har varit. I medeltida brev från 1400-talet omtalas omfattande skördar på floar och myrmarker i den gamla gränsskogen mellan Överhogdal och Haverö (Ahnlund 1948, s. 430). De bevarade medeltida dokumenten ger en splittrad bild, som är svår att tolka. Hur har området nyttjats? Kan det ha funnits fast bebyggelse eller människor som sett sig som bofasta inom ett visst område?

Dagens samhällsbyggnader i södra Norrlands inland anses vara ett resultat av 1800-talets skogsindustriella utveckling (Sporrong et al. 1995). Den sparsamma bebyggelsen har främst etablerats längs älvarna och i lidlägena för de stora härjedalsbyarna. Men när befolkades egentligen regionen och hur kan det ha gått till? Vad innebär att ett område varit befolkat? Förmodligen har människor i alla tider rört sig i området, men frågan är

när man uppfattade att de som fanns där var bofasta och kunde kräva laglig rättighet till områdets naturresurser, istället för att landet var öde och öppet för bebyggelse? Syftet för denna uppsats är att belysa bakgrunden till den fasta bebyggelsens ursprung i södra Norrlands inland och utifrån arkeologiska och vegetationshistoriska undersökningar diskutera när och hur bebyggelsen kan ha etablerats. En viktig fråga är om uppkomsten av fast bebyggelse var ett resultat av en kolonisation utifrån de större järnåldersbebyggelserna eller om det var en intern lokal utveckling där kringströvande människor efterhand övergick till en fast bosättning med jordbruk.

Frågor om skogsbygden

Hur länge har skogssamhällen funnits i det inre av södra Norrland och hur har de lyckats fortleva? Hur såg skogsbygdens samhälls-, närings- och bebyggelsestrukturer ut före skogsbruksepoken? Hur nyttjades skogens resurser, t ex slätter, skogs-

FIGUR 1. Ängersjö by på 1940-talet. Byn var då helt präglad av det moderna skogsbruket och dess lokala anpassning till bygden. Här bodde och levde människorna som deltidjordbrukare och som huggare och körare i skogen. Ängersjö är en liten by i västra Hälsingland i den gamla gränsskogen mellan Sverige och Norge. I det skriftliga källmaterialet framträder byn först på 1500-talet, men det finns en lång äldre historia, där landskapet är det stora arkivet. Vykort.

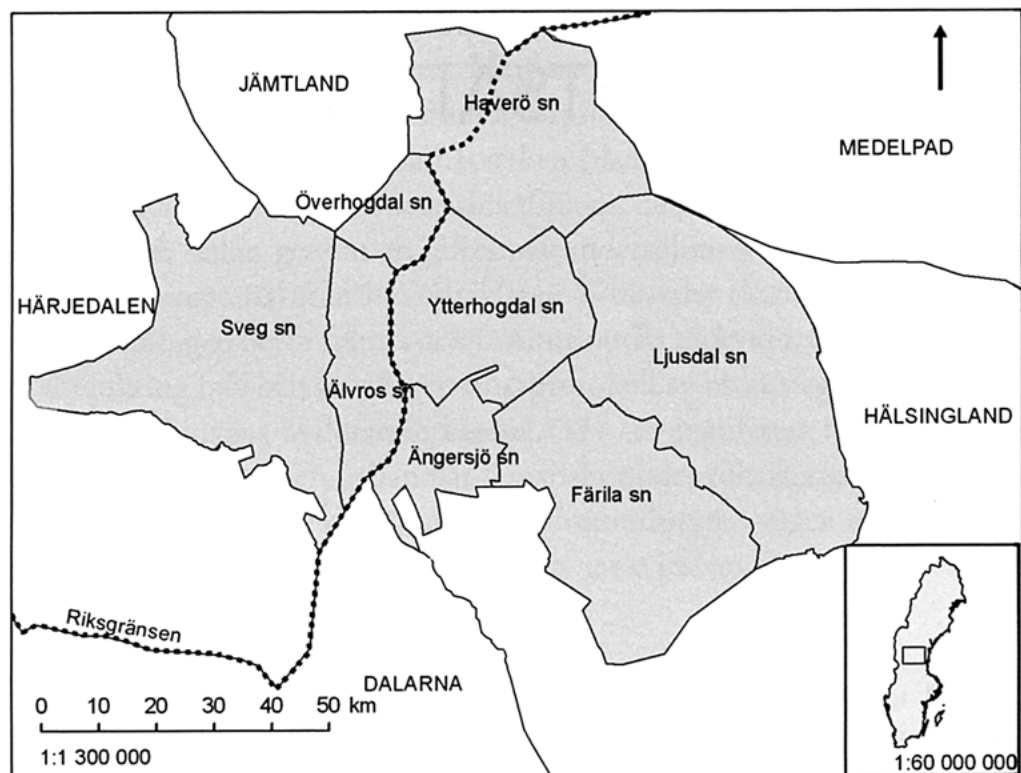
bete, järnproduktion samt kolning och hur ledde detta till olika former av rättsanspråk på nyttjandet (Jfr Ågren 1992)? Det krävdes säkerligen en stor anpassningsförmåga för att överleva som jägare – småbrukare – mångsysslare, en flexibilitet som sannolikt har behövts även i samband med skogsbrukets intåg, och inte minst idag med den omvälvande samhällsutveckling som skett under de senaste årtiondena. I vilken utsträckning har skogsregionen format dess befolkning?

Dessa frågor och frågeställningar har varit av central betydelse för forskningsprojektet *Flexibilitet som tradition*, som har haft den lilla hälsingebyn Ängersjö som forskningsobjekt. En del av frågorna ska i det följande diskuteras i ett långt historisk perspektiv främst utifrån vegetationshistoriska och arkeologiska studier. Föreställningen om skogsregionen som en sent utvecklad och eftersatt del av landet skall prövas. En huvudtes för projektet och oss har varit, att regionen präglats av en flexibilitet som också varit en tradition, dvs. förmågan att hela tiden anpassa sig till nya situatio-

ner, att utnyttja ett brett spektrum av resurser, att fånga det nya och att ta tillfället i akt när det ges, också är något som präglat skogsbygdens människor. Det kanske alltid har varit och fortfarande är de människor som anammat denna livsstil som bor kvar här idag och som hindrar bygden från att helt avfolkas.

Mot bilden av det öde och underutvecklade landet står en region som idag består av många moderna samhällen om än glest spridda med ett utvecklat näringsliv, internationella industrier, entreprenörskap, turism, IT-teknik och Internet samt en växande vård- och omsorgssektor, precis som i landet i övrigt. På kort tid har människorna i regionen varit med om ett skifte från ett liv som småbrukare och mångsysslare, karaktäriserat av en ”lapptäckesekonomi”, till ett liv som i stor utsträckning präglades av skogsindustrin och senare av välfärdssamhällets utbyggnad av skola, vård, omsorg, samt småindustrier och turism. I synnerhet den skogsindustriella epoken ca 1850–1950 hade stor betydelse för tillväxten och utvecklingen av

FIGUR 2. Ängersjös läge och förhållande till angränsande socknar och landskap. Här med den gamla riksgränsen före 1645 inlagd. (Stenquist Millde 2007.)

regionen (Persson 2005, Isacson & Persson 1998, Ekman 2006).

Klimat, geologi och naturresurser

Södra Norrlands inland är ett klimatologiskt ut-satt landskap med ofta stränga och långa vintrar (Ångström 1974). Den korta vegetationsperioden sträcker sig från slutet av maj till slutet av augusti. Snön ligger från december till maj och det före-kommer rikligt med frostnätter så sent som i juni och på hösten redan i augusti. Jordmånen är hu-vudsakligen morän och sedan årtusenden tillbaka har landskapet dominerats av tallskog. Det har inte funnits förutsättningar för något mer omfat-tande jordbruk, i någon mån har korn och råg odlats och, i sen tid potatis. De stora skogsarea-lerna har främst nyttjats för betesdrift för hästar, nötkreatur, får och getter. Betet organiserades med fåboddrift, något som är belagt arkeologiskt sedan 1100-talet e. Kr. (Magnusson 1989, s. 173) och i pollenanalyser framträder skogsbetet redan

under yngre romersk järnålder (Engelmark 1978, s. 46). Det har däremot funnits goda möjligheter till betydande binärningar i form av jakt, fiske, skogs-bruk och järnframställning, men frågan är om dessa näringar utgjort tillräckliga förutsättningar för att ge upphov till en bofast befolkning med ett begränsat jordbruk.

Kolonisation och bebyggelse – en lång process

Evert Baudou delar in Norrland under yngre bronsålder i övre Norrland, som hade ett bety-dande inflytande från Ananinokulturen i öster, samt i mellersta och södra Norrland, där influen-serna från bronsålderssamhällena i Mälardalen var starka. Mälardalen påverkade kulturutvecklingen i mellersta och södra Norrland under hela fornti-den och medeltiden (Baudou 1995, s. 113 ff.). Häl-singland var ett av de centrala landskapen inom det medeltida svenska riket, under det att Här-jedalen från senare delen av 1200-talet tillhörde

FIGUR 3. Utsikt från utmarksbebyggelsen Halla etablerad på 1820-talet, ger en god bild av be-byggelsens läge i det stora skogslandskapet. Bebyggelserna är små nedslag och gläntor i den stora skogen. Foto Gert Magnusson.

det norska riket och ärkebiskopsstiftet i Nidaros, samtidigt som Jämtland tillhörde Uppsala ärkestift fram till 1537.

Föreställningen om det öde landet med en sen kolonisation har förändrats genom ett stort antal vegetationshistoriska studier under de senaste decennierna. Men det är ändå komplicerat att utifrån det arkeologiska och vegetationshistoriska materialet, tolka när kolonisationen skulle ha skett. Bilderna är inte entydiga utan skiljer sig mellan olika delar av södra Norrlands inland. Flera bygder, till exempel Särna, Sveg, Lillhärdal och Hogdal, var utvecklade redan under äldre medeltid, medan andra platser kan ha förhistoriskt ursprung (se Holm 2003, Magnusson 1986). Stora byar utan systematisk reglering förekommer i hela Härjedalen. Agrart präglade centralbygder finns såväl i östra Hälsingland som i Jämtland. Det angränsande Trøndelagen i Norge var definitivt en av det vikingatida och medeltida Norges viktigaste centralbygder. Trondheim med sin domkyrka och den helige Olavs grav var Nordens viktigaste vallfartsort för medeltidens pilgrimer. Trøndelagens betydelse sträckte sig vida omkring. Trondheims strålgans spred ett svagt historiskt ljus över dessa glesbygder och är kanske den främsta orsaken till att de nämns i äldre skriftliga källor. I Norrlands inland finns också en samisk kultur vars roll och ålder är omtvistad, men som kan vara förhistorisk (Baudou 1992, s. 146, Zackrisson 1997, Welinder 2008).

Fornlämningar som källmaterial

Fornlämningmaterialet i Hälsingland, Härjedalen, Jämtland och norra Dalarna är till stora delar ett resultat av fornminnesinventeringar under 1970- och 1990-talen för den ekonomiska kartan. Arkeologer genomsökte då landskapet och gjorde omfattande intervjuer med befolkningen. Varje inventerare skulle genomkorsa två till fyra kvadratkilometer per dag, vilket innebar att stora skogsområden aldrig inventerades systematiskt. Inventerarens arbete var snarast att tolka landskapet och besöka lämpliga områden. Hans eller hennes kunskap och fysiska styrka var avgörande för hur representativ fornlämningsbilden blev.

Inventeringarna koncentrerades till kategorier av fornlämningar som Riksantikvarieämbetets

fornminnesinventering beslutat att registrera. De kategorier som systematiskt eftersöktes var stenåldersboplatser, fångstgropar, järnframställningsplatser, gravanläggningar, fyndplatser för fornsaker, platser med tradition, vallareristningar, äldre husgrunder, äldre vägsträckningar och kavelbroar.

Betydelsebärande fornlämningskategorier såsom övergivna fåbodvallar, gamla kvarnplatser, sågverk och vattendrivna slipar har till exempel inte registrerats systematiskt. Skogsbrukets lämningar såsom flottningsanläggningar, kojgrunder, kolbottnar och kolarkojor har endast undantagsvis registrerats. Att dessa lämningar i stort sett utslutits, beror främst på att de ansetts vara sentida och därför inte omfattats av Kulturminneslagens 2. kapitel angående fornlämningar m.m. Detta har inte en avgörande betydelse för problematiken kring den tidigaste fasta bebyggelsen, men har bäring på frågan om hur skogslandskapet nyttjats i sen tid – det man i dagligt tal brukar tala om som ett kolonisationsskede.

Stenåldersboplatser

– de äldsta spåren av människor

Utmed stränderna vid sjöar och älvar i hela Norrland är tusentals stenåldersboplatser registrerade. Här finns fynd från mesolitikum, som vid Ransjö i Linsells socken (Gräslund 1970, s. 144) och sjön Öjingen i Ängersjö, och sedan fram genom hela forntiden. Det märkliga är att dessa boplatser i många fall använts långt efter bronsålderns slut. Vid Storsjön i Jämtland finns härदार på stenåldersboplatser med dateringar till folkvandringstid (Magnusson 1994, s. 255) och på flera boplatslägen vid sjöstränder i Norrland har talrika fynd av järnålderskaraktär påträffats (Serning 1960). Stenåldersboplatserna omfattar en extremt lång period i Mellannorrlands historia och verkar ha varit i bruk långt efter Kristi födelse. Bilden förstärks av undersökningar i Norrbotten, där så kallade fångstboplatser påträffas så sent som från 400-talet e. Kr. (Hedman 2003, s. 229, Bergman 1995, s. 74). Efter att man tidigare varit tveksam, kan man idag hävda att de norrländska fångstboplatserna brukats långt efter Kristi födelse och varit boplatser för en jagande och fiskande befolkning. Det är ur denna grupp som Sven Donald Hedman ser en omflyttning till nya boplatslägen för det man se-

FIGUR 4. De tidigaste spåren efter människor i området är de talrika stenåldersboplatserna. Längs stränderna av de talrika sjöarna finns hundratals stenåldersboplatser. År har landskapet en nästan tidlös karaktär och till stora delar är det detsamma genom årtusenden. Den stora förändringen är granens invandring. Fyndmaterialet pekar mot att man livnärt sig på jakt och fiske. De äldsta stenåldersboplatserna har fynd från 5000-talet f. Kr. Det finns också daterade härdar, som kan sträcka sig in i århundradena e. Kr. Foto Gert Magnusson.

nare tolkar som den samiska kulturen. (Hedman 2003, s. 229).

Fångstgropar

Inom det centrala området i västra Hälsingland och östra Härjedalen förekommer spridda grupper av fångstgropar. I Dalarna återfinns de ända ned till trakterna kring Orsa och i norra Värmland. Fångstgroparnas huvudsakliga utbredningsområde är annars norr om Storsjön i Jämtland, där mer än hälften av landets 30 000 kända fångstgropar har påträffats. Längs älvarna Långan och Härkan domineras landskapet helt av de stora fångstgropssystemen. I västra Härjedalen finns omfattande fångstgropssystem, som i princip stänger av hela fjälldalar: när fångstgroparna var i bruk kunde man fånga alla älgar som vandrade längs fjälldalarna mellan olika betesområden. Kring Ängersjö by finns ett antal fångstgropar, främst i anslutning till Öjungsvallen, där också flera stenåldersboplatser påträffats.

Fångstgroparna har en mycket lång historia i norra Skandinavien. En fångstgrop dateras genom att man tar organiskt material ur det förnalager, som bevarats under den jordvall som kastats upp runt gropen i samband med att den anlades. Det bästa är att välja t.ex. blad av lingon alternativt blåbär, eller frön, barr eller andra bladresten för

datering, eftersom de har en låg egen ålder. Det är värt att notera att fångstgropar i Ängersjö och Älvros har daterats till första årtusendet f. Kr. Det behöver inte betyda att groparna endast användes under denna period. Det är mycket vanligt att groparna har restaurerats senare och återanvänts. Från Åsele socken i Lappland finns en fångstgrop, som har restaurerats minst fem gånger mellan 3500 f. Kr. och 870 e. Kr. (Sellinge 2001, s. 181). En av de yngsta säkra dateringarna av en samtida fångstgrop i bruk är en beskrivning från Nils Månsson Mandelgrens resa till Jämtland och Härjedalen 1868-69. Mandelgren (Jämten 1978, s. 109) skrev:

Elg eller rengropar sedda inom Hede pastorat – mellan Särfsjön och Storsjön samt mellan Storsjön och Wallbo m flera ställen. När elgen kom uti den kunde den fram ej röra fötterna, som stodo tet tillsammans – utan låg i denna slags klyft inbäddad bland granrisett som utgjort gillritt. Fordom och idag brukas 2 par korsträn med en ås emellan på den åsen sitter knifvar med spetsar var på elgen stupa då han faller i Gropen [...] Uti Wik på dess utmark har man flera sådana uti godt stånd, uti hvilka fångas elgar [...] Elgen har den egenheten att han går alltid samma väg om han ej störes, liksom vissa foglar, att man skulle kunna sätta snaror för honom, liksom för foglarna, så att han hängde sig om ej hornen voro, till hind: han går på myrarna och betar om natten, men ligger stilla om dagen i buskar och hvilar sig, såvida han ej skrämmedes upp (meddelade min ledsagare som var lika som som alla andra här i orten, en passionerad jägare).

FIGUR 5. De vanligaste fornlämningarna i området är fångstgropar för älg. I Jämtlands län finns ca 35 000 kända fångstgropar. Vid ÖjungsvalLEN har en fångstgrop daterats till 1200-talet f. Kr. De äldsta fångstgropsdateringarna vi har i landet är ca 3000 f. Kr. Fångstgroparna anlades ofta i långa system med ett stängsel mellan groparna. Det var alltså en väl organiserad jakt. Foto Gert Magnusson.

Efter Mandelgren finns det inga skildringar av gropjakten på älg och ren, vilket kan förklaras med att denna typ av jakt hade förbjudits i lag 1864. Älgjakten fortsatte därefter främst som bössjakt. Jakt- och fångstkulturen uppvisar en lång oavbruten historia in i vår egen tid och i hela Norrland är som bekant fortfarande älgjakten av mycket stor betydelse.

Insjögravar

En omdiskuterad fornlämningsgrupp i det mellan-norrländska sammanhanget är insjögravarna, som har sin huvudsakliga spridning inom just detta område. De förekommer antingen enstaka och spridda eller i mindre grupper om två till tre stensättningar eller högar. I några få fall är de samlade till gravfält med upp till ett trettiotal gravar. De mest kända och undersökta är Krankmärtenshögen i Storsjö socken och gravarna på Smalnäset i sjön Lossen i Tännäs socken (Ambrosiani et al. 1984). Till dessa platser kan också läggas Huckerholmen i Orrmosjön i Lillhärdals socken (Magnusson 1987, s. 379). Det senare gravfältet består av ett 15-tal runda stensättningar och enligt en folktradi-

tion knuten till holmen var det här som Hucker, son till den tidigare omtalade Härjulf, blev ihjälslagen av sin bror Enfast. Förhållandevis ofta har liknande folktraditioner knutits till den här typen av gravar, trots att de många gånger är knappt synliga utan arkeologisk utgrävning.

Vid sjön Havern på gränsen mellan Ytterhogdal och Haverö finns ett flertal insjögravar utmed stränderna. Havern har en direkt anslutning till Lillholmsjön, där några stenåldersboplatser och en insjögrav undersöktes på 1970-talet (Baudou 1978, s. 10 ff.). I graven fanns en kam, ett par järnkrampor, ett huggjärn, en spjutspets och förutom benen av en vuxen människa, också benen av en hund. Graven är daterad till vikingatid. Det finns mer än 300 synliga insjögravar i Mellannorrland med dateringar som spänner från 200-talet f. Kr. och fram till 1200-talet e. Kr. (Sundström 1989, s. 160).

Sedan mitten av 1970-talet har det genom flera undersökningar tillkommit ett tiotal insjögravar, vilka saknar synliga spår ovan mark. Hur många sådana det finns är självfallet oklart, men de förekommer från romersk järnålder och fram till 1200-talet, bl.a. vid Vikarsjön i Hede socken i

FIGUR 6. Till området mest märkliga fornlämningar hör de sk skogsgravarna eller insjögravarna. Det har i den arkeologiska forskningen fått dessa beteckningar på grund av sina typiska lägen vid skogslandets insjöar. Skogsgravar är vanligen runda stensättningar, som anlagts kring de kremerade resterna av en människa och på bälet har de ibland fått med sig något djur. Man har med namnet markerat att de inte ligger i anslutning till någon känd bebyggelse eller jordbruksbygd. De har anlagts under en mycket lång tidsperiod från ca 200 f. Kr. och fram till ca 1000 e. Kr. Ofta finns det folktraditioner knutna till dessa gravar. Foto Gert Magnusson.

Härjedalen (Sundström 1989, s.158). Hit hör också graven vid Drocksjön i Ängersjö socken, där endast människoben, inga djur, kunde identifieras (Sundström, b 1989, s. 21). I direkt anslutning till graven, men utanför stensättningens begränsning, påträffades ett av de största och mest remarkabla fynd av snickar- och smidesredskap från 700-talet e. Kr. som påträffats i Sverige. Här fanns också vapen: svärd och spjut samt ett antal pilspetsar för jakt med pil och båge. Graven och depåfyndet låg direkt på en stenåldersboplats.

Det är viktigt att notera att det i de äldsta gravarna endast förekommer ben av älg, ren, björn, bäver, kronhjort och storlom. Från och med romersk järnålder förekommer får, get och svin bland de brända benen. Däremot återfinns endast få fynd av nötkreatur i gravarna. Hund förekommer från folkvandringstid (Sundström 1989, s. 166). Brända ben av nötkreatur förekommer inom de mer betydande jordbruksområdena, som t.ex. Storsjöbygden och då i gravar i anslutning till järnålderns jordbruksgårdar (Larje 1989, s. 72). Det

är en anmärkningsvärd skillnad på vilka djur som påträffats bland gravfynden. I de äldsta gravarna förekommer endast vilda djur, medan det från och med romersk järnålder främst förekommer små tamdjur. Detta kan vara en indikation på vilken typ av boskapsskötsel man bedrivit – en betesdrift av små betesdjur väl lämpade för de magra skogsmarkerna. Ren förekommer förvånansvärt sällan, och då endast i västra Härjedalen under järnåldern.

Verktysfynd

I Dalarna och Härjedalen återfinns en märklig fyndgrupp av fornsaker. Det rör sig om hela uppsättningar av smides- och snickarverktyg samt guldsmedsverktyg, bland vilka man kan räkna det ovan nämnda Drocksjöfyndet. Föremålen indikerar en yrkesspecialisering där man har haft behov av och utvecklat specialverktyg. Ofta jämförs och redovisas dessa fynd med vikingatida föremål, av vilka det mest kända är Mästermyrskistan från

FIGUR 7. I skogslandet finns en mycket speciell fyndgrupp av verktygsfynd. Det största fyndet kommer från Drocksjön i Ångersjö och innehåller smidesredskap, snickarverktyg och en del vapen. Med hjälp av vapnen kan man datera fyndet till 700-talet e. Kr. Foto Jämtlands läns museum.

Gotland. Från Ångersjö finns dock det nästan lika rika fyndet från stranden av Drocksjön. Det består av ett svärd, en spjutspets, en spjutspets med mothakar, två pilspetsar, två holkxor, fyra hammare, två tänger, två raspar, två filar, sju hyveljärn, en såg, en skedborr, en mejsel, en kil, en syl, en sax, ett bryne, ett rör, en järnten, ett järnband, tre beslag, en krampa, en nit och en spik. Totalt har man gjort sex fynd av detta slag i Härjedalen och ytterligare fem i Dalarna, men inget av dessa är så rikt som Drocksjöfyndet. Samtliga fynd här rör från vendeltid 600-800 e Kr, dvs. är äldre än Mästermyrskistan. Tidigare har man sett dessa som depåfynd, men fyndkontexterna visar att det eventuellt kan röra sig om gravfynd och att de tillhör komplexen kring insjögravarna (Sundström 1989b, s. 21).

Landskapsutnyttjandet speglat av fornlämningarna

Fornlämningarna kännetecknas alltså av ett stort antal fångstboplatser längs stränderna av sjöar och älvar från årtusendena fram till Kristi födelse. Det viktigaste råmaterialet för stenredskapen har varit kvarts, kvartsit, skiffer och i mindre omfattning jaspis och importerad flinta. Till fångstkulturens miljöer hör också fångstgropar och enstaka hållbilder. Fångstgropar förekommer under hela järnåldern och medeltiden fram tills de i lag förbjöds 1864. Järnhanteringen hade sin tyngdpunkt under medeltiden, men med rötter ned i järnåldern. En betydande fyndgrupp är de verktyg för främst smeder och snickare, som påträffats inom området. I den östra delen finns bebyggelseindikerande järnåldersgravar i Ljusdal och Järvsö. Övriga järnåldersgravar är insjögravar, dvs. stensättningar eller röseliknande stensättningar belägna på udar eller näs vid älvar och sjöar i skogslandskapet. Tidsmässigt sträcker de sig från ca 200 f. Kr. till vikingatiden. Någon fast bebyggelse har inte kunnat beläggas i anslutning till dessa gravfält. Det råder dock ingen tvekan om att det funnits människor

i dessa skogar sedan äldre stenålder, men frågan är när de blev bofasta och började bryta upp de bygder vi ser här idag.

Skogsbete och åkerbruk speglat i pollenanalyser

Våra barrskogar är normalt sett täta och har ett slutet trädskikt vilket innebär att det finns ganska få mer ljuskrävande växter som trivs där. Genom analyser av polleninnehållet i olika slag av biologiska avlagringar (t.ex. torv och sjösediment) kan man studera hur skogarna sett ut och vilka örter som vuxit på olika platser för hundratals och tusentals år sedan. När andelen trädpollen utgör nästan 100% av alla pollen sägs de representera en sluten skog. Förekomst av t.ex. enbuske, bergssyra, ängssyra samt en ökande andel av gräs och örter, arter som vill ha ljus, tolkas som tecken på att skogen var utsatt för påverkan såsom bete av kor, får och getter. Enbusken och syror betas inte gärna och gynnas därför i konkurrensen med andra arter som är mer åtliga. När det gäller trädarterna kan vi se att den totala andelen träd, i förhållande till arter som representerar mer öppna marker, minskar och ofta ser vi även snabba omkastningar av andelen björk, tall och gran samt att ädla lövträd (hassel, alm, ek och lind) helt försvinner. Förändringarna beror dels på den direkta påverkan av betet och trampet av djur, dels på att människan brände i skogen för att skapa bättre betesförhållanden, dvs. för att öka andelen foderväxter i skogen. Brand har tidigare varit en naturlig återkommande störning i våra skogar (Zackrisson 1977), men återkommer med kortare intervall och påverkar större

arealer när människan börjar bränna (Niklasson & Granström 2000). Människans bränningar ger också bestående artförändringar, på kort och lång sikt, till skillnad från de naturliga.

Marie Emanuelsson (2001) diskuterar i sin avhandling *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region – The use of pollen analysis in interdisciplinary studies* fyra aspekter av resursnyttjandet i utmarken i södra Norrlands skogsland: fäbodväsendet, myrslåtern, den medeltida agrarkrisen samt förhållandet mellan den agrara produktionen och andra utmarksnäringar såsom kol- och järnproduktion. Skogsbete, fäbodar och gårdar, menar Emanuelsson, etablerades som ett integrerat och väl utvecklat system i södra Norrland redan under perioden romersk järnålder–vendeltid (Jfr Larsson 2003). De egna undersökningar hon anför är bl.a. pollenanalyser från gården Backa, och dess utmarker i norra Värmland (Emanuelsson et al. 2003), analyser från fäboden Skallskog, i centrala Dalarna (Segerström & Emanuelsson 2002), Gammelvallen, en trolig fäbod i Ängersjö (Emanuelsson et al. 2000), fäbodstället Öjingsvallen i Ängersjö (Karlsson & Emanuelsson 2002) samt ett utmarksområde i södra Dalarnas bergslag (Emanuelsson & Segerström 2002). I en särskild artikel, har själva byn Ängersjös jordbrukshistoria i relation till dess fäbodan analyserats (Karlsson et al. manuskript under arbete). I Ängersjö dateras åkerbruk och bete till perioden 100–600 e.Kr.; skogen glesades ut och öppnades. Ökande andel träkolpartiklar tyder på att eld användes för röjningarna, och pollen från korn och råg indikerar odling av säd. Förekomsten av kvävegynnade arter som mållor, nässlor och åkerspärgel tyder på att odlingen skedde på gödslade åkrar. Bete indikeras av att enbusken, ängssyra, bergssyra och kovallarter ökar. Samtidigt visar ökande andel gräs att markerna verkligen öppnades och att skogen glesades ut.

Resultaten från gården Backas utmarker (fem olika lokaler), liksom de från Ängersjös utmarker visar att skogarna utnyttjades för bete redan under järnåldern (Emanuelsson et al. 2003). Vid ett par av lokalerna har även odling av sädesslag skett under denna tid. Först och främst är det dock förändringar av skogarnas trädslagssammansättning samt en ökning av s.k. indikatorarter bland örter och buskar, vilka gynnas av betande djur och en

ljusare, glesare, skog. Detta visar att människan etablerat aktiviteter på platserna (Jfr Behre 1981, Hicks 1985).

Från Ängersjö finns även en arkeologisk tolkning av området genom en studie av Mats Mogren (1996). Han har i en betydande och metodiskt mycket intressant uppsats studerat när den idag befintliga åkermarken i Ängersjö by har tagits upp. Genom en serie grävningar i de åkerterrasser, som begränsar merparten av den odlade marken i Ängersjö, har han lyckats etablera en kronologi för hur marken har tagits i anspråk inom byn. Mogren daterar den fasta bebyggelsen i Ängersjö till senast ca 1200 e.Kr. (Mogren 1996), men ser även en föregångsperiod, då Ängersjöskogarna nyttjats för bete sedan folkvandringstid 400–600 e. Kr. Det finns alltså en betydande skillnad mellan hur Mogren och Karlsson et al. tolkar Ängersjös tidigaste historia. De förlägger den fasta bygdens etablering till olika tidpunkter.

Fäbodväsendet

Viktiga frågor om etableringen av bofasta människor rör fäbodväsendet. På många platser i Dalarna, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland har man en lång tradition av att ta boskapen till fäbodarna om sommaren. Kreaturen fick gå på bete i den kringliggande skogen under övervakning av en valljänta och togs sedan in för natten till fäboden för mjölkning. På fäboden fanns förutom ladugård, även hus för övernattnings samt beredning och förvaring av mjölkprodukterna. Bland de centrala frågorna Marie Emanuelsson behandlar i sin avhandling är när och hur ett fäbodväsende kan ha uppkommit och, inte minst, vad en fäbod var. Den allt överskuggande svårigheten är att utifrån pollenanalyserna avgöra huruvida nyttjandet av en plats varit säsongsbetonat eller permanent. Fäboden och skogsbetet måste ses i relation till gården och som en del av ett system där gården och dess fäbodan etablerats som delar av en helhet redan från början (Jfr Larsson 2003). Vid Gammelvallarna i Ängersjö respektive Öjungsvallen har både det arkeologiska (Magnusson 1979) och det vegetationshistoriska materialet tolkats som att platserna utgjort fäbodan (Emanuelsson et al. 2000, Karlsson & Emanuelsson 2002). Den vegetationshistoriska bilden visar att det lokala skogsbetet

vid Gammelvallen i Ängersjö, etablerades redan under yngre järnålder, men att det tidigast under medeltiden även odlades säd på platsen. Vid Öjungsvallen visar vegetationsförändringar under romersk järnålder/vendeltid att skogen på platsen blev glesare och öppnare, dvs. bär troligen spår av bete och att man senare även på Öjungsvallen började odla under vikingatid eller tidig medeltid. Risväxter som ljung samt örter som syror/skräppor, groblad, gråbo, humle/hampa och nässlor är indikatorer på att människan påverkat skogen på något sätt. Ökande mängder kolpartiklar i lagerföljderna antyder att bränder blivit vanligare på platsen. Sammantaget kan detta tolkas som att skogen här påverkats av betande djur och att man bränt för att skapa bättre bete. Vad säger det arkeologiska fyndmaterialet om dessa två platser? Gemensamt för Gammelvallen och Öjungsvallen är att på båda platserna finns liknande fornlämningar; så kallade Ängersjögrunder (se fig. 8). Vid Öjungsvallen har inga utgrävningar gjorts, men man har hittat en fliksko (hästsko) av medeltida typ. Vid Gammelvallen har utgrävningar genomförts. Det var anmärkningsvärt få fynd och kultur-

FIGUR 8. På flera ställen runt Ängersjö finns en speciell fornlämning i form av nedgrävda husgrunder. Vissa har härdar och kan ha varit bostäder. De har motsvarigheter i andra delar av landet och ofta finns det platsnamn knutna till dessa platser som Gammelvallen eller andra fäbodnamn. Dateringen av Gammelvallen i Ängersjö är 1100-talet e. Kr. Foto Gert Magnusson.

lager saknades. I den näraliggande bäcken fanns ett dämme, som kan ha utgjort en del i en anläggning för kylförvaring av mjölk. Fosfatkarteringen av området, som utförts av Anders Götherström visar på en bild med "fägator" inom vallen. Det har inte varit möjligt att peka ut platsen för even-

FIGUR 9. Öjungsvallen är en välbevarad fäbodvall, som var i bruk in på 1970-talet. I anslutning till dagens fäbodvall finns ett område med ängersjögrunder och vid sjön finns ett stort antal stenåldersboplatser och fångstgropar. Här har man också påträffat medeltida hästskor. Foto Gert Magnusson.

tuella åkrar. Fornlämningsbilden vid Gammelvallen avviker påtagligt från vad man skulle förvänta sig om det varit platsen för en förhistorisk gård.

Jordbruk har förekommit i byn Ängersjö under romersk järnålder/vendeltid, samtidigt som effekterna av skogsbetet kan spåras vid Öjungsvallen och Gammelvallen. Samtidigt som effekterna av betet kan spåras i skogarna visar pollendiagram att jordbruket kan ha etablerats i byn Ängersjö under vikingatid och att detta sedan lämnar avtryck kontinuerligt fram till tidigt 1900-tal varefter en tillbakagång sker (Karlsson et al. manuskript under arbete). Intressant i sammanhanget är att man i själva byn inte kan registrera någon recession under den tidsperiod som vanligen refereras till som den medeltida agrara krisperioden. Det är tillika påtagligt att jordbruket, dvs. odlingen, i byn aldrig får någon större betydelse. Vi kan alltså inte se en fortlöpande ökning av jordbrukets betydelse genom medeltid och modern tid, såsom den avspeglar sig i kustområdena. Samstämmigheten i tid mellan jordbrukets etablering i byn och skogsbetet på utmarkerna tolkas som att jordbruket och skogsbetet faktiskt etablerades som delar i ett system där kreaturen togs ut på skogsbete till fåbodar utanför den egentliga gården. Frågan är då varför man etablerade ett system med fåbodar, ibland på långa avstånd från hemgården eller byn? Var orsaken det ökande behovet av foder för kreaturen, både för sommarbetet och för att komma åt slåttermarker och därmed säkerställa tillgången på vinterfoder? Eller var det ett sätt att ta områden i anspråk och hävda ett revir? Karlsson et al. (manuskript under arbete) menar att de bakomvarande orsakerna finns att söka i det senare och argumenterar för att det knappast kan ha varit frågan om brist på foder.

Projektets resultat i jämförelse med andra källmaterial och studier

Trots att den allmänt förhärskande uppfattningen har varit att södra Norrlands skogsregion koloniserades förhållandevis sent och att uppgifter saknas om järnålderns folk och bebyggelse i området finns det indikationer på en betesdrift med små inslag av jordbruk sedan vikingatiden och även något tidigare. Sedan 1970-talet har flera arkeologiska och vegetationshistoriska studier visat resul-

tat som kan ifrågasätta den äldre beskrivningen av södra Norrlands skogsregion som sent koloniserad av jordbruk och boskapskötsel och främst karakteriserad av en jägarkultur fram till medeltiden. I det följande skall Ängersjöprojektets resultat diskuteras i ljuset av ett antal andra undersökningar och även i en komparation med utvecklingen vid kusten samt Storsjöbygden.

Ingemar Pahlsson har i en opublicerad rapport till Ängersjö byalag (1988) diskuterat resultaten av en studie från två lokaler i Ängersjö, Smedjetjärn och Lill-Ängersjön. Hans tolkning är att en första möjlig fas med påverkan av skogsbete kan dateras till yngre bronsålder (Jfr Engelmark 1978 nedan). Arter som en, gråbo, målla, syror och svartkämpar, menar Pahlsson, är goda indikatorer på att vegetationen påverkades av t.ex. bränning och bete. Från och med de första århundradena e. Kr. blev påverkan från mänskliga verksamheter allt starkare och från uppskattningsvis vikingatid har man odlat på platsen, dvs. i byn. Dateringarna tillåter ingen stark argumentation för en exaktare tidsbestämning, främst på grund av att tekniken för åldersbestämning med C-14 vid tiden för Pahlssons studie inte var så väl utvecklad som idag. Men genom att relatera händelserna till t.ex. granens etablering i regionen kan man få en grov åldersbestämning som ändå får anses tillräckligt väl underbyggd för att vara trovärdig. Resultaten och tolkningen överensstämmer väl med den tolkning Karlsson et al. (manuskript under arbete) presenterat. Den främsta skillnaden mellan de två studierna är att Karlsson et al. har högre precision i såväl dateringar som platsanknytning.

Roger Engelmark (1978) visade med pollenanalyser från Medelpads skogsland att både boskapskötsel och odling förekommit sedan de första århundradena efter Kristus. Den regelbundna förekomsten av örter, gräs och en, menar Engelmark, är tillräcklig för att indikera att betesmarker var kontinuerligt i bruk i närheten av platsen för undersökningarna. Vid ett par av de undersökta lokalerna (Juånäs och Haverövallen) registrerades även pollen från sädeslag som indikation på lokala odlingar. Genomgående noterade han att granens groning och etablering undertryckts under samma period som ogräsen och sädeslagen började förekomma och tolkar detta som en effekt av mänskliga aktiviteter vid och omkring bosätt-

ningarna. Engelmark menar att människan aktivt hindrat granen från att återkolonisera de marker man röjt och tagit i anspråk för odlingar och slätter. Redan under bronsålderns senare del skedde vegetationsförändringar som troligen hörde samman med en mänsklig påverkan för att skapa bättre betesmarker eller slättermarker. Engelmark kunde dock inte påvisa någon odling i inlandet vid den tiden.

I Storsjöområdet har emellertid flera studier genomförts, vilka alla visar ett påtagligt mänskligt inflytande på vegetationsutvecklingen i regionen. Ann-Marie Robertssons (1982, 1992) analyser från Rödön visar både odling och bete från romersk järnålder. På Frösön har två analyser påvisat betesdrift redan under äldre järnålder (Påhlsson 1989, Wallin & Oskarsson 2002). I västra Härjedalen har Jan-Erik Wallin & Kjell Åke Aronsson (1998) visat att skogsbete kan dateras till vikingatid, vilket är i god överensstämmelse med Lars König Königssons (1997) resultat från Vivallen. Königsson vill dock hänföra dessa vegetationsförändringar till samisk kulturpåverkan liknande det som Sheila Hicks (1993) i detalj beskrivit från norra Finland. Königsson har även diskuterat en möjlig äldre kulturfas i övergången stenålder/bronsålder. I Fjällnäs, i västra Härjedalen, kan det tidigaste mänskliga inflytandet möjligen dateras till sen neolitisk tid, men mer påtagligt till romersk järnålder och medeltid (Königsson 1984, 1986).

Henrik von Stedingk & Evert Baudou (2006) argumenterar starkt för hypotesen att skogsbetet utgjorde en generell bas för försörjningen under järnåldern i Mellannorrland. Deras studie som omfattade två lokaler, vid Råinget och Hoting i Ångermanlands skogsregion, visar att en påtaglig påverkan från skogsbete kan dateras redan till århundradena före respektive efter Kristus. Andelen kolpartiklar ökade, vilket de tolkar som att brandfrekvenserna ökade, andelen syror/skräppor, kovall, gråbo samt en ökade och trädsnittet påverkades. Deras slutsats blir, i skenet av såväl osteologiska som andra arkeologiskt relaterade fynd, att inlandets försörjning och ekonomi redan under järnåldern präglades av en flexibilitet och en mångfald som inkluderade såväl småskalig odling, boskapsskötsel som järnframställning, snarare än av en ensidig jägarkultur såsom den ofta beskrivs. Ekonomin och de sociala systemen me-

nar de, innehåller element av ett mer flexibelt och mångskiftande system som går igen i hela södra Norrlands skogsregion.

Hur kan vi förstå den samlade fornlämningsbilden och vegetationsförändringarna?

Det arkeologiska fyndmaterialet visar att det har funnits en kontinuitet av människor och mänskligt resursnyttjande i dessa skogsområden sedan äldre stenåldern. De första människorna vandrade in här, förmodligen i takt med att inlandsisen smälte bort för 10 000 år sedan (Baudou 1992). Landet har fortlöpande tagits i anspråk av människor som på olika sätt utnyttjat naturresurserna under hela den tid som följt efter den senaste istiden. Fornlämningsbilden kännetecknas av att stränderna kring sjöar och älvar kantas av ett stort antal stenåldersboplatser som kan dateras till tiden från inlandsisens avsmältning fram till Kristi födelse (Jfr Baudou 1992, s. 114). Till denna äldre kulturmiljö hör också fångstgropar och enstaka hållbilder. Tidsmässigt sträcker sig fångstgroparna in i järnålder och medeltid fram till att de förbjöds 1864. Sammantaget visar lämningarna att det funnits människor här sedan landet frilades efter den senaste istiden. Men vad krävs för att man ska kalla något för kolonisation? Är det när människor för första gången uppträder i ett område eller är det när människor blir mer bofasta, röjer land för odling eller brukar ett område kontinuerligt för betesdrift?

En svårighet i tolkningen av källmaterialet är att det saknas järnåldersgravar, vilka brukar anses som indikatorer på bebyggelse. När direkta bebyggelse lämningar har saknats eller inte kunnat identifieras har arkeologer tolkat förekomsten av gravhögar i anslutning till odlingsbar jord som tecken på bebyggelse. Men i inlandet har inte några gravar från järnåldern påträffats i anslutning till nutida eller tidigare odlad jord. I Ljusnans dalgång förekommer bebyggelseindikerande järnåldersgravar endast i öster, i t.ex. i Ljusdal och Järvsö. I västra Härjedalen återfinns däremot en annan typ av bebyggelse. Den ligger i högfjällsterräng i anslutning till Ljusnans källor och anknyter snarast till norska bebyggelse lägen. I fjällbjörkszonen finns här högar som oftast är belägna på sentida

fåbodvallar. Deras anknytning till en betesdrift får anses som sannolik. En sådan miljö med en större samling gravhögar är Hamrafjällets sydslutning, ett så kallat sydfjäll med en flora som delvis har sin motsvarighet i Alregionen.

Järnåldersgravar finns även på andra platser i inlandet, men då liknar de inte dem vid kusten eller dem centrala järnåldersbygderna. Detta har tolkats som att det inte funnits någon fast bebyggelse vid denna tid. Gravarna i skogslandet förekommer i form av stensättningar eller röseliknande stensättningar belägna på uddar eller näs vid älvar och sjöar, ofta benämnda skogsgravar eller insjögravar (Sundström 1989). Närmare 700 gravar har identifierats och registrerats i Norrland och Dalarna och de är daterade till en period som sträcker sig från ca 200 f. Kr. t.o.m. vikingatiden (Sellinge 1994). Två gravfält som redan nämnts är de vid Krankmårtenhögen och vid Smalnäset i Härjedalen med sina närmare 50 stensättningar (Ambrosiani et al. 1984). Skogsgravarna kan delas in i två olika typer; dels gravar med brända ben av tamdjur tillsammans med människoben och gravgåvor, dels gravar där ben och horn av vilda djur lagts ovanpå gravstenen (von Stedingk & Baudou 2006).

Mest intressant i sammanhanget är att flera av skogsgravarna innehåller ben av får, getter och svin, i något enstaka fall även av nötboskap och häst (Sundström 1989, von Stedingk & Baudou 2006), ibland tillsammans med ben av människor, ibland åtskilt. Det har inte gått att belägga fast jordbruksbebyggelse i anslutning till något av dessa gravfält. Gravarna visar däremot med all önskvärd tydlighet att man haft tillgång till domesticerade djur såsom getter, får och kor som därmed kan dateras till järnåldern (Sundström 1989, s. 166). Trots detta betraktar Sundström detta konsekvent som ett fångstland. Många av gravarna, hävdar han, ligger i områden som inte lämpar sig för odling och anför detta som argument, tillsammans med det faktum att de till sin karaktär väsentligt skiljer sig från högarna. Han menar att de måste representera folkgrupper som levt med en annan grundinriktning i sin ekonomi än jordbruk (Sundström 1989, s. 167).

Frågan är naturligtvis vilka som begravts här och vad gravarna egentligen representerar med avseende på inlandets befolkning. En följdfråga blir

också var de människor som lämnat efter sig dessa gravar har bott. Kanske är dessa frågor omöjliga att besvara, men det står helt klart att gravarna endast representerar en bråkdel av den befolkning som en gång anlagt dem och att anläggningarna haft en alldeles speciell betydelse som heliga platser och/eller platser för rituella ändamål (Ambrosiani et al. 1984, Baudou 1991). De stora gravhögarna vid kusten har alltid ansetts markera makt och ägande, men den betydelsen behöver inte inlandets gravar ha haft.

Som ett kuriosum i sammanhanget kan nämnas att det under fornminnesinventeringen på Lövnäsvallen i Lillhärdals socken inte påträffades något som kunde tolkas som fasta forn lämningar. Den under 1600-talets rannsakingar utpekade kungshögen underkändes. Den är en naturbildning till vilket man hade knutit myten om att det var här som Härjedalens första innebyggare Härjulfsgård, Sliarosvellir, skulle ha legat. De inventerande arkeologerna trodde inte på den lokala folktraditionen. Då man inte såg några antikvariska hinder, grävde lokalbefolkningen på platsen och påträffade ett av de största senvikingatida och tidigmedeltida fyndmaterial från en boplats vi har från det inre av Mellannorrland. Denna boplats följer en tradition i området om att platser utpekades i folkliga berättelser ännu tusen år senare. De kallas ofta för Hedningagärde eller Hedningavallen eller dylikt och har visat sig innehålla rika fyndmaterial. Ofta är även insjögravarna utpekade i en levande muntlig folktradition.

Verktyg efter främst smeder och snickare utgör en betydande fyndgrupp som påträffats inom området. Drocksjöfyndet från Ängersjö bestod av över 40 olika föremål som låg i anslutning till en järnåldersgrav (Sundström 1989B, s. 21). Det är det största fyndet av verktygssamlingar, men det finns fem likartade fynd från Härjedalen och ytterligare ett antal från Dalarna. Gruppen omfattar både gravfynd och depåfynd, dvs. föremål som av någon anledning har gömts undan och lämnats. I många fall är verktygen mycket välbevarade och utgör fina exempel på smide. Det är en öppen fråga om dessa smidesföremål är tillverkade inom området eller om de representerar kontakter utifrån. Fynden visar dock att det fanns ett tekniskt kunnande i södra Norrlands skogsland, som kanske representerade någon form av specialisering i

FIGUR 10. Av äldre skogs-
näringar är det främst
blästerbruket eller de s k
myrjärnshanteringen, som
påverkat skogen. Detta är
en av det dussin kända
järnframställningsplatser
som finns i Ångersjö och ser
vi till grannsocknen Älvros
kan blästerugnarna räknas
i ett 80-tal kända platser. I
Härjedalen var blästerbruket
så betydande att man hade
smidesverktyg i landskaps-
vapnet redan på 1600-talet.
Blästerugnarna i Ångersjö
dateras till sen medeltid.
Foto Gert Magnusson.

en region som inte bara var befolkad av en gles kringströvande jägarpopulation.

Lågteknisk järnframställning har varit omfattande i regionen. Över 2 000 järnframställningsplatser är kända från Dalarna, Värmland, Härjedalen, Jämtland och Hälsingland. Järnproduktionen hade sin tyngdpunkt under medeltiden, men förekom på många lokaler redan under järnåldern. Järnframställningsplatserna är daterade dels till en äldre horisont med dateringar till vendel- och vikingatid, dels till högmedeltiden då den var fullt utvecklad och spridd över stora delar av området och utgör en betydande del av fornlämningsbilden. Under järnåldern etableras järnhanteringen främst i den nedre delen av Ljusnans dalgång och i Storsjöbygden (Karlsson 1985, Magnusson 1986, s. 227). I Jämtland började järnproduktionen århundradena före Kristi födelse och hade under järnålder fått en så stor omfattning att den gav ett överskott för handel (Magnusson 1986, s. 279). Under yngre romersk järnålder ökade järnproduktionen påtagligt, en första topp nåddes redan under folkvandringstid.

Gränsläggnen mellan Sverige och Norge, vilken i detalj diskuterats av Holm (2003) understryker ytterligare att området redan under yngre järnålder måste ha varit ett viktigt utmarksområde för en befolkning som utnyttjade denna skogsregions naturresurser på olika sätt. Holm menar bl. a. att tätheten i angivelsen av gränsmärken, vilka uppräknades i form av en rågångsramsa, måste betyda att kolonisationen åtminstone på ena sidan gränsen varit långt framskriden redan i början

på 1200-talet samt att den angivna gränsen mellan Jämtland–Härjedalen och Hälsingland måste härröra från denna tid (Holm 2003). Han menar vidare att det existerat socialt formerade territoriella enheter i mellersta Skandinavien redan under yngre järnålder och att det uppenbarligen fanns ett förhållandevis högt exploateringsstryck på utmarkerna nära gränsen.

Även samisk kultur kan ha funnits tidigt i södra Norrlands inland (Zackrisson 1997). Det finns studier som antyder att renskötsel i någon form kan dateras så tidigt som yngre järnålder (Aronsson 1991). Vilken betydelse kan då renen ha haft och på vilket sätt har renbetet påverkat skogarna? Det är svårt att urskilja de momentana effekterna av renbete från andra domesticerade djurs betespåverkan. I grunden är det även då frågan om att skogarnas föryngring och trädplantornas etablering störs och att skogarna kan bli glesare och öppnare. Men det finns flera argument som talar för att det inte har varit renbete som påverkat inlandets skogar i södra Norrland. För det första kan vi konstatera att samtidigt som vi kan börja spåra effekter av bete, kan vi också identifiera spåren av åkerodling, främst pollen av sädeslag men även pollen från ogräsväxter som främst hör samman med gödslade och markbearbetade åkrar. Hit hör växter som brännässlor, skräppor, groblad och svartkämpar. Det sambandet finns inte när det gäller rennomadism eller nomadism överhuvudtaget, utan måste otvetydigt knytas till ett gårdfäbodsystem likt det som Emanuelsson (2001) och Larsson (2003) diskuterar.

FIGUR 11. Ingeborg Svensson på Hala driver ut sin kor på skogsbete ännu 1964. Hon skulle göra det ytterligare ett par år, men därefter upphörde den flertusenåriga betesdriften i Ångersjöskogarna. Foto Knut Pålsson.

Slutsatser

Den bild av södra Norrlands äldre historia som projektet för fram och som här har diskuterats i relation till andra undersökningar och empiriskt material, både vegetationshistoriska och arkeologiska fynd, pekar på att det i regionen fanns ett diversifierat resursutnyttjande vari även odling av säd och tamdjurskötsel ingick före medeltiden. De stora skogsområdena präglades av ett extensivt agrart nyttjande, och den dikotomi som tidigare framställts, med en jägarkultur i inlandet och en agrar kultur vid kusten, framstår därmed som en alltför förenklad modell. Jordbruket har dock haft och har än idag en mindre betydande roll i inlandets skogsregion än i de mera kustnära områdena av Mellannorrland.

De människor som rörde sig i skogarna i Mellannorrlands inland förde med sig boskap. Huruvida det främst rörde sig om får och getter eller också omfattade nötboskap är svårare att slå

fast. Boskapen påverkade skogarna direkt genom tramp och bete och indirekt genom att människorna medvetet, för att förbättra betet, eller genom våda, också påverkade hur ofta och på vilka ställen skogsbränder uppstod. Boskapsskötseln verkar ha etablerats samtidigt med sädesodlingen. Detta innebär att systemet med fåbodar och gårdar tycks ha uppstått som en enhet redan under järnåldern. Det var ett sätt att säkra tillgången på foder/vinterfoder, men hade kanske främst betydelse för ett mer långsiktigt ianspråktagande av markområden.

Ulf Segerström, docent i ekologi med inriktning mot skogshistoria. Sedan 1995 verksam vid Skogsfakulteten vid SLU, i Umeå. Arbetar med frågor som rör de Norrländska skogarnas utveckling allt sedan den senaste istiden samt när och på vilket sätt människan genom sitt resursutnyttjande påverkat skogsekosystemen. Särskilt intresse har han

ägnat frågor om hur etableringen av jordbruket, skogsbetet och fåbods-systemet samt på vilket sätt den tidiga järnhanteringen påverkat de Norrländska skogarna. Sedan år 2000 även föreståndare för Centrum för Miljövetenskaplig Forskning i Umeå (CMF).

Institutionen för skogens ekologi och skötsel
Skogsfakulteten
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
901 83 Umeå
ulf.segerstrom@svек.slu.se

Gert Magnusson, docent i arkeologi. Disputerade i arkeologi vid Stockholms universitet på en avhandling kring jämtländsk järnhantering. År sedan 2001 verksam som utredare vid Riksantikvarieämbetet med bl a skogsfrågor. Särskilt intresse har han ägnat åt det historiska skogsnyttjandet i södra Norrlands inland och hur detta påverkat dagens landskap och kulturarvsarbete.

Riksantikvarieämbetet
Box 5405 11484 Stockholm
gert.magnusson@raa.se

Käll- och litteraturförteckning

Referenser

- Ahnlund, N. 1948. *Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537*. Stockholm.
- Ambrosiani, B., Iregren, E. & Lahtiperä, P. 1984. *Gravfält i fångstmarken. Undersökningar på Smalnäset och Krankmårtenshögen, Härjedalen*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1984:6. Stockholm.
- Aronsson, K.-Å. 1991. *Forest reindeer herding AD 1–1800*. Archaeology and Environment 10. Umeå.
- Baudou, E. 1978. Archaeological investigations at L. Holmsjön, Medelpad. I: Baudou, E., Engelmark, R., Olsson, I.U. & Renberg, I. *Archaeological and Palaeoecological Studies in Medelpad, N. Sweden. Early Norrland* 11. KVHAA, s. 1–24. Stockholm.
- Baudou, E. 1991. Helgedom, Hus och hög. I: Lagerlöf, A. (Red.) *Gravfältundersökningar och gravarkeologi. Forskning för kulturmiljövård* 3, s. 71–82. Stockholm.
- Baudou, E. 1992. *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*. Wiken. Höganäs.
- Baudou, E. 2002. Arkeologi och ortnamnsforskning. *Namn och bygd*. Vol. 90, s. 6–36.
- Behre, K.-E. 1981. The interpretation of Anthropogenic indicators in pollen diagrams. *Pollen et Spores*. Vol. 2, s. 226–245.
- Bergman, I. 1995. *Från Döudden till Varghalsen*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 7. Umeå
- Ekman, A.-K. 2006. Skuggbyn – under ytan på en avfolkningsby. Om stratifiering, sociala relationer och överlevnad. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 51, s. 67–88.
- Emanuelsson, M. 2001. *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Acta universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 223. Umeå.
- Emanuelsson, M. & Segerström, U. 2002. Medieval slash-and-burn cultivation: Strategic or adapted land use in the Swedish mining district? *Environment and History* 8, s. 173–196.
- Emanuelsson, M., Bergquist, U., Segerström, U., Svensson, E. & von Stedingk, H. 2000. Shieling or something else? Iron Age and Medieval forest settlement and land use at Gammelvallen in Ängersjö, central Sweden. *Lund Archaeological Review*. Vol 6, s. 123–138.
- Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Svensson, E. 2003. *Settlement, Shieling and Landscape. The local history of a forest hamlet*. Lund Studies in Medieval Archaeology 32. Lund.
- Engelmark, R. 1978. The comparative vegetational history of inland and coastal sites in Medelpad, N. Sweden, during the Iron Age. I: Baudou, E., Engelmark, R., Olsson, I.U. & Renberg, I. *Archaeological and Palaeoecological Studies in Medelpad, N. Sweden. Early Norrland* 11. KVHAA, s. 25–62. Stockholm.
- Gräslund, B. 1970. En stenåldersboplats vid Nedre Ransjön i Härjedalen. *Jämten*. Östersund.
- Hedman, S.-D. 2003. *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsemönster bland skogssamer 700–1600 AD*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 17. Umeå
- Hicks, S. 1985. Problems and possibilities in correlating historical archaeological and pollen-analytical evidence in a northern boreal environment: an example from Kuusamo, Finland. *Fennoscandia archaeologica* II, s. 51–84.
- Hicks, S. 1993. Pollen evidence of localized impact on the vegetation of northernmost Finland by hunter-gatherers. *Vegetation History and Archaeobotany*. Vol 12, s. 137–144.
- Holm, O. 2003. Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie av rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien. *Colegium Mediaevale: Tverrfaglig tidskrift för middelalderforskning*. Vol. 16.
- Hyenstrand, Å. 1987. Forntid i gränsland. I: Björklund, S. (red.), *Lima och Transtrand. Ur två socknars historia* 2. s. 109–166. Malung.
- Hülphers, A. 1775 och 1777. *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland. Andra och tredje samlingen om Jämtland och Härjedalen*. Westerås.
- Isacson, M. & Persson, B. 1998. Skogen och lagen. Identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930, *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*, Blomberg et al. (red.).
- Jämtlands och Härjedalens diplomatarium I:1 1943. Östersund.
- Karlsson, E. 1985. Järnframställningsplatser i Ljusnans dalgång. *Arkeologisk järnforskning 1980–83. Jernkontorets bergshistoriska utskott, Serie H*. Stockholm
- Karlsson, H. & Emanuelsson, M. 2002. Fåbödväsendets långa

- historia. I: Johansson, E. (red.) *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet 7, s. 123–140. Lund.
- Königsson, L.-K. 1984. Vegetationsgeschichte und Kultureinflüsse in der Landschaftsentwicklung der Südschwedische Gebirge in Härjedalen. *Festschrift Max Welten. Dissertationes Botanicae* 72, s. 177–189.
- Königsson, L.-K. 1986. The Fjellnäs project. Natural and cultural components in landscape formation. I: Königsson, L.-K. (red.) *Nordic late Quaternary biology and ecology. Striae* 24, s. 177–186.
- Königsson, L.-K. 1997. Skogsbyte och odling. I: Möten i Gränsland. *Samer och germaner i Mellanskandinavien. Monographs* 4. s. 129–141. Statens historiska museum, Stockholm.
- Lagerlöf, S. 1906. *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Stockholm
- Larje, R. 1989. Analys av benmaterial från skogsgrav. Fornl. Nr 10:1, Nyhem socken Jämtland.
- Larsson, J. 2003. Vad är en fåbod? Ett försök att definiera ett begrepp. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 45, s. 131–142.
- Linné, C. 1732/1977. *Lapplandsresa*. Stockholm.
- Magnusson, G. 1986. *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie Nr 22. Stockholm.
- Magnusson, G. 1989. Medeltida fåbodlämningar i Ångersjö. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd* 2. Fornvårdaren 24. Östersund.
- Magnusson, G. 1994. Gravar med rödockra i skogslandet. *Odlingslandskap och fångstmark*, s. 249–258. Stockholm.
- Mandelgren, N. M. 1978. Brev från en resande konstnär 1868–1869. *Jämten*. Östersund
- Mogren, M. 1996. Dating Ångersjö. Trenching lynchets in quest of the origin and development of a boreal forest village. *Lund archaeological review* 2, s. 87–108.
- Mogren, M. 1998. The village, the forest and the archaeology of Ångersjö. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.) *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in medieval Archaeology 20. Lund.
- Mogren, M. 2000. *Faxeholmen i maktens landskap: en historisk arkeologi*. Lund studies in medieval archaeology 24. Lund.
- Mogren, M. 2008. Riksgränsen. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi 1 nordvästra Skåne*, s. 189–224. Lund.
- Niklasson, M. & Granström, A. 2000. Numbers and sizes of fires: Long-term spatially explicit fire history in a Swedish boreal landscape. *Ecology*. Vol. 81, s. 1484–1499.
- Persson, B. 2005. "Piggen" – om flexibelt företagande i norrländsk skogsbygd. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 50, s. 42–53.
- Robertsson, A.-M. 1982. Kompletterande pollenanalytisk undersökning av en torvmark vid fornlämningsområdet Sund och Tibrandsholm, Jämtland. Rapport. Sveriges Geologiska Undersökning.
- Robertsson, A.-M. 1992. Vikingatida hampodling. *Jämten*. Heimbygdas årsbok, årgång 85 (1991).
- Schmidt, J.-W. 1801. *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen*. Hoffmann. Hamburg.
- Segeström, U. & Emanuelsson, M. 2002. Extensive forest grazing and hay-making on mires – vegetation changes in south-central Sweden due to land use since Medieval times. *Vegetation History and Archaeobotany*. Vol 11, s. 181–190.
- Selinge, K.-G. 1979. *Agrarian settlements and hunting grounds. A study of the prehistoric culture system in a north Swedish river valley*. Theses and papers in North-European Archaeology 8. Stockholm.
- Selinge, K.-G. 1994. Graves and Iron Age settlement. I: Selinge, K.-G. (Special ed.) *Cultural Heritage and Preservation*. National Atlas of Sweden, s. 28–41.
- Selinge, K.-G. 2001. Fångstgropar i Nämforsens uppland. Tids-spår. Forntidsvärld och gränslöst kulturarv. Margareta Bergvall & Ola Georg (red.), s. 153–186.
- Serning, I. 1960. Övre Norrlands järnålder. Skrifter utgivna av vetenskapliga biblioteket i Umeå 4. Umeå.
- Sporrong, U., Ekstam, U. & Samuelsson, K. 1995. *Svenska Landskap*. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Sturlasson, S. 1992, *Norska kungasagor 1–3*. Ny översättning från isländskan. Stockholm
- Sundström, J. 1989. Järnåldersgravar I fångstlandet. I: Hemmendorff, O. (Red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 1. Stenålder-tidig järnålder*. Fornvårdaren 23. Jämtlands läns museum, s. 155–171.
- Sundström, J. b, 1989. Rika järnfynd från Härjedalen I: Hemmendorff, O. (red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 2. Järnålder-medeltid*. Fornvårdaren 24, s. 21–30. Jämtlands läns museum.
- Stedingk, von, H. & Baudou, E. 2006. Capitalism in central Norrland, Sweden, during the Iron Age. *Current Swedish Archaeology* vol. 14, s. 177–198.
- Wallin, J.-E. & Oskarsson, B. 2002. *Odlingslandskapets framväxt i Storsjöbygden: en miljöhistorisk studie i järnåldersbygd, baserad på pollenanalyser och GIS-baserade kartanalyser*. Östersund.
- Wallin, J.-E. & Aronsson, K.-Å. 1998. Mittåkläppen – markanvändning och vegetationsförändringar under två årtusenden. I: Anttila, S. & Vikman, P.-Å. (red.) *Forskning och förvaltning för hållbar utveckling i landets fjällområden*, s. 183–195. Fjällforskningsinstitutet. Östersund.
- Welinder, S. 2008. *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund.
- Zackrisson, O. 1977. Influence of forest fires on the North Swedish boreal forest. *Oikos*, vol. 29, s. 22–32.
- Zackrisson, I. 1989. Gravfältet på Vivalen. *Arkeologi i fjäll skog och bygd* 2, s. 79–86. Östersund.
- Zackrisson, I. 1997. *Möte i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Stockholm.
- Ågren, M., 1992. *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra dalarna ca 1650–1850*. Studia historica Upsaliensia, Uppsala.
- Ångström, A., Liljequist, G.H. & Wallén, C.C. 1974. *Sveriges klimat*. Stockholm.

Opublicerat material

- Påhlsson, I. 1988. Ångersjö – En pollenanalytisk undersökning. Rapport till Ångersjö byalag.
- Karlsson, H., Emanuelsson, M. & U. Segerström The history of the farm-shieling system in the central Swedish forest region. Manus under arbete, skickas in till tidskriften *Vegetation history & Archaeobotany*.

Life in a forest community. When did the settlement of south Norrland begin?

by Gert Magnusson & Ulf Segerström

Summary

The forest country of southern Norrland is commonly supposed, like northern Norrland, to have been more or less uninhabited in prehistoric times and well into modern history. Ever since medieval times, western Hälsingland and Härjedalen have been described as a wasteland. A boundary document of the 1270s recounts a folk tale concerning Härjedalen's first colonist, Herjulf Hornbrytare ("Horn-Breaker"), who settled in an uninhabited land, founding a settlement in a place called Sliarösvellir. Snorre Sturlason, in his Sagas of the Kings of Norway, painted a similar picture of Olof Haraldsson marching through the borderlands of Jämtland to the Battle of Stiklastad.

The Norrland interior has only sporadic remains in the form of fossilised arable land, burial grounds and tumuli, namely on the coast of Hälsingland and Medelpad and in the Cambro-Silurian region bordering on Storsjön lake in Jämtland. This absence of Iron Age mounds and settlement traces resembling those in the coastal strip and the lack of extensive areas of cultivated land has been construed as a dichotomy in which the agrarian culture of the coastal lands is contrasted with a trapping culture in the forest country of the interior.

This essay is above all concerned with illuminating the background to the genesis of permanent settlement and with discussing, in the light of archaeological and palaeobotanical studies, when and how settlement can have taken place. Another important issue is whether the appearance of permanent settlement was a result of colonisation from the main Iron Age settlements or an internal, local process, with nomads settling down and turning into farmers. How long did the

forest communities here exist and how did they manage to survive? How important were natural resources to the forest communities? How were forest resources utilised, e.g. through haymaking, forest grazing, iron production and charcoaling, and how did this lead to different rights of user? Survival as a hunter-smallholder-jack of all trades called for a high degree of adaptability, a flexibility which, no doubt, was also needed with the advent of forestry and, not least, remains imperative today, given the revolutionary social developments of the past few decades. To what extent has the forest region shaped its population?

The picture presented here and discussed in relation to other studies and other empirical material, including both palaeobotanical and archaeological finds, points to a diversified exploitation of resources in which cereal cultivation and livestock farming were already included before medieval times. People roaming the forests of the interior of central Norrland took livestock with them. It is harder to tell whether this mainly comprised sheep and goats or whether it generally included beef cattle as well. The livestock impacted directly on the forests through their trampling and grazing, and indirectly as a result of human beings burning the forest, either deliberately with a view to pasture improvement or else by accident. Since animal husbandry appears to have become established simultaneously with the cultivation of cereal crops, it is also possible that the system of shielings and farmsteads already came into being in the latter part of the Iron Age as a means of ensuring the supply of fodder/winter feed, but above all, perhaps, for the more long-term exploitation of land areas.

Keywords:

Forest community, Colonisation, Local process, Animal husbandry, Shieling

Jaktristningar på Öjungsvallen

av Anna Sundberg

PÅ ÖJUNGSVALLEN I ÄNGERSJÖ ligger en liten gles-timrad byggnad invid en äng. I väggarnas stockar finns en fantastiskt bildvärld ristad. De drygt 200 ristningarna består till hälften av årtal och bokstäver. Den andra hälften utgör en myllrande bildvärld med människor på jakt, hundar, björnar, renar, älgar, toppfågeljakt, tranor och en utsökt utsnidad and.

Jag stötte på dessa ristningar första gången hösten 1993 när jag valde att skriva om dem i en uppsats i arkeologi. Ristningarnas mängd och levande uttryck fascinerade mig då och gör så än idag. Ristade namn och årtal i gamla timmerbyggnader är i och för sig inte ovanligt, men figurativa ristningar är desto ovanligare och den här mängden har ingen känd motsvarighet i regionen. (Muntligen Broström 2009-02-16, Gustafson 2009-02-24, Persson 2009-02-II,)

Ristningar är förrådiskt lätta att relatera till. Man ser det man ser och påtagligheten ger en känsla av närhet med det förgångna som lätt kan leda fel. De tankar och motiv som ligger bakom en ristning kan vara många och dubbelbottnade. Men icke desto mindre har ristningarna kittlat min nyfikenhet och fått mig att undra över ristarna och deras bevekelsegrunder. Jag kommer här att presentera några aspekter av ristningarna och de tolkningsmöjligheter de leder till.

Byggnaden och dess datering av ristningarna

Byggnadens yttermått är ca 4,5 x 4,5 m och den är tio stockvarv hög. Storleken, den relativt glesa timringen och placeringen invid en äng pekar mot att den använts som hölada. Dagens placering behöver dock inte vara den ursprungliga. Timmerbyggnader är lätta att plocka ner och flytta och det är vanligt att byggnader av den här typen levtt sitt liv på flera olika ställen och haft olika funktioner.

Byggnaden är dendrokronologiskt daterad till vinterhalvåret 1649–50 och 1650–51. Det innebär att den bör vara uppförd 1651 eller året strax därefter. Inuti finns årtalen 1757 och 1791 inristade och dessutom siffrorna 83, 17 och 64. Det sistnämnda årtalet föregås av ett bindestreck och av viker stilistiskt, sannolikt är det 1964 som avses. Ladans ålder visar att ristningarna skapats under 1600–1900-talen. De ristade årtalen och initialernas uppbyggnad tyder på att många av ristningarna har tillkommit innan 1900-talets inträde.

Ristningarna är spridda i hela byggnaden från golv till tak. Ristningarnas spridningsmönster visar att många av dem skapats under vårvintern eller sommarhalvåret, i en lada full med hö hade det varit omöjligt att åstadkomma dem.

Initialer

I byggnaden finns en stor mängd bokstäver. De förekommer oftast i kombinationer om tre, t.ex. IID, JIS, LLS och PIS. Så skrevs initialer traditionellt och den tredje bokstaven visar om det är en man eller kvinna som avses, D(otter) och S(on). Namnen varierade inte så mycket under 1700- och 1800-talen vilket gör att initialerna kan tolkas som Inga Jonsdotter, Johan Jonsson, Lars Larsson och Pär Jonsson (Hallonquist 1985:1). Nyskapandet av son- och dotternamn upphörde mot slutet av 1800-talet (Sandberg 2009-02-16 muntligen) vilket ger dem en sannolik datering före sekelskiftet 1900.

Det finns också ställen i ladan där bokstäverna slingrar ihop sig till långa sammanhängande band. De kan vara svåra att tyda, men även här kan man i vissa fall tolka bokstäverna som initialer i namn. Förutom initialer är ortnamn och vad personerna gjort på platsen den vanligaste betydelsen i folkliga inskrifter i lador (Hallonquist 1985:1).

Kanske ger initialerna namnen på några av ristarna. Det skulle betyda att åtminstone några

FIGUR 1. (Över) Årtalet 1757, under syns en elegant herre i hög hatt och långrock.

FIGUR 2. (Under) Män med höga hattar.

FIGUR 3. (Över) Årtalet 1791.

FIGUR 4. (Under) Ren jagad av jägare på skidor. Ristningarna är inte återgivna i samma skala. Foto Gert Magnusson.

av dem varit kvinnor. Det är mycket vanligt att kvinnor ristat/huggit budskap i trä. Det finns platser i gamla fäbodmarker där skogens träd är fulla av texter, siffror och tecken som "fäbodjantorna" huggit in när de vallat sina djur. Typiskt för de s.k. fäbodristningarna är att de består av initialer och årtal. Ibland ristade kvinnorna också in precisa dateringar som "SISTA FREDAGEN OM HÖSTEN" eller gårdsnamn och hembyar. De kunde också rista in hur de kände sig eller hur sommaren förlöpt (Lundquist 2005:65–67). Denna typ av ristningar högs in i bleckor, ställen där barken huggits bort och veden blivit synlig. Bleckor användes också för att t.ex. markera stigar, vintervägar och myrslåttar (Lundquist 2005:60, Ulfhielm 2009-02-16 muntligen)

Bildvärlden

I ladan finns en rik bildvärld med djur, fåglar, människor och träd. Det allra vanligaste motivet är människofigurer, här finns totalt 66 stycken. De

är mycket heterogent utformade, en del är så omsorgsfullt utsnidade att man kan ana klädedräktens utseende. Andra är enkelt utformade som en trekant med ben och huvud. Ristningarnas ämnesval och detaljrikedom kan berätta en hel del om samtiden.

Kläder, pipor och ryggsäckar

Tre olika typer av ytterkläder är återgivna. De flesta figurerna har ett kortare plagg på överkroppen som tycks sluta vid bälens nederdel. Andra figurer har ett plagg som ser ut att nå strax ovanför knäna. Slutligen finns det några figurer vars ytterplagg tycks räckta nästan ända ner till anklarna. Det är svårt att säga hur verklighetstroget kläderna är avbildade, men om man utgår från att ristningarna visar verkliga plagg skulle det i det första fallet kunna vara en kortare jacka/kavaj eller tröja, i det andra fallet en kortare rock eller en kolt och i det tredje fallet en långrock eller päls. I den traditionella sockendräkten har det funnits såväl kortare

FIGUR 5. (Över) Två jägare på skidor med gevären hängda över ryggen.

FIGUR 6. (Under) Jaktscen där jägare och hund jagar ett större djur, kanske en björn?

jackor, västar, tröjor som långrockar. (Arnö Berg, Hazelius Berg 1975:161-163, 180-190) Vid mitten av 1800-talet övergavs sockendräkten alltmer till förmån för den "borgerliga" dräkten. (Arnö Berg, Hazelius Berg 1975:16-17, 21-22, 31-32, 180). Även där finns dessa överplagg representerade.

Majoriteten av människoristningarna har en huvudbonad. De flesta ser likadana ut, som en hög hatt. En av hattarna avviker något från de övriga i det att den är högre och har två toppar. Många av människofigurerna ser också ut att bära en börda på ryggen. Den troligaste förklaringen är att det rör sig om någon form av ryggsäck/bärme, ett transportsätt som är lika praktiskt som det är gammalt (Bringéus 1991:259-260).

En annan intressant detalj är det pipliknande föremål som tre av människofigurerna har i munnen. Två av figurerna ingår i en jaktscen. Att använda sig av lockpipa för jakt var och är vanligt. Om det är sådana pipor som avses här är dock tveksamt, till formen liknar de snarast vanliga tobakspipor. Tobaksrökning blev vanligt i Sverige under 1600-talet. (Englund & Welinder 2008: 136-138). Då använde man kritpipor med rakt

skaft liknande dem på avbildningarna. Kritpiporna ersattes under 1800-talet av träpipor. (Loewe 1994:7).

Gevär

Hälften av människofigurerna avbildas med ett avlångt föremål i händerna. Jag har tolkat det som en jägare med höjt gevär. Avbildningen fångar jaktens mest dramatiska moment. Djuret är upphunnet, finns i siktet och det är bara ett andlöst ögonblick innan skottet går av.

Gevär har använts vid jakt sedan 1500-talet i Sverige, men övergången från pillbågar och armborst till eldvapen var en långsam process. De vanligaste eldvapnen från 1600-talet och fram till mitten av 1800-talet var lodbössan. Det var ett ganska långt och ohanterligt vapen, men det hade en precision och genomslagskraft som ändå gjorde den vida överlägsen båge och armborst (Alm 1982: 159-161, 169-172, 182-183; Ekman 1983:271-274, 286-288). I bilderna illustreras bössornas tyngd tydligt i flera av scenerna. Jägaren använder sig ofta av någon form av skjutstöd, i flera fall är det stavarna som får avlasta.

FIGUR 7 & 8. Spetshund som skäller på ett större behornat djur.

Skidor och stavar

Vinterlandskapet verkar ha fångat många ristares intresse, i hälften av fallen åker figurerna skidor. Skidorna verkar vara lika långa och har ett tydligt uppböjt brätte framtill. Ungefär hälften av de skidande figurerna har ett par lika långa stavar i händerna, i några fall ser man tydligt trugan längst ner.

Djuravbildningar

Det finns 44 djuravbildningar i byggnaden. De föreställer större djur, fåglar och hundar och antalet är ganska jämnt fördelat mellan kategorierna.

Eftersom ristarnas skicklighet och omsorgsfullhet skiljer sig åt är det i många fall svårt att artbestämma djuren. Bland de större djuren finns det en mycket tydligt avbildad ren med den typiska hornkronan. Det förekommer också ett tiotal större djur med och utan hornkrona, de föreställer sannolikt älgar eller renar. Vildren fanns i Härjedalen och nordvästra Hälsingland ända in i början på 1800-talet. (Ekman 1983:8, plansch 2, 14) Även samer och deras tamrenar vistades i området sä-

ongsvis ända in på 1900-talet, speciellt på vårvintern och det hände att samerna sålde en del renar till slakt (Olinder 1993-10-25 muntligen). Renar utgjorde alltså ett känt inslag i bygdens fauna. Älgstammen var under 1600-talet och början av 1700-talet relativt stor. Därefter gick älgstammen ner och det dröjde ända till slutet på 1800-talet innan älgen återigen blev ett vanligt djur. Älgstammens nedgång berodde främst på fria jakttider och effektiva vapen. Den björn och vargstam som fortfarande förekom i landet tog årligen också en del av beståndet. (Ekman 1983:31-35 Brusewitz 1978: 129-132).

Två av de större djuren har en märklig kroppsform med stort huvud, korta ben och en stor välvd kropp. Kanske ska de avbilda björnar? De var vanliga i trakten vid den här tiden och i stort stämmer särdragen väl överens med björnens.

Det finns också några djur som jagas och är ganska små och smäckra, mindre än de som tolkats som älg eller ren. Eftersom rådjur inte var vanligt förekommande i trakten under den aktuella perioden är de kanske tänkta att avbilda varg.

FIGUR 9. (Över) Jägare gömd bakom en gran siktar på en fågel.

FIGUR 10. (Under t v) Visar ristningen en järpe som snarats?

FIGUR 11. (Under t h) Den vackra andristningen.

Hundar

Det finns 13 avbildade hundar. Hälften av dem har en tydligt upprullad svans som visar att de är av spetsras. Spetsen var en brukshund med brett användningsområde och den absolut vanligaste hundrasen i Norrland vid den här tiden. Den jagade såväl älg och ren som fågel och rovdjur (Brusewitz 1978:132; Ekman 1983:264–265). Ladans ristningar visar hur hunden spårar upp och ställer bytesdjuret i dramatiska jaktscener.

Fåglar

Det finns 15 fåglar avbildade i byggnaden. Tre av fåglarna sitter i en trädtopp med en jägare vakande nedanför med vapnet höjt, beredd att skjuta. Toppfågeljakt var ganska vanligt, därigenom undvek man flyktskytte och hade tid att ta stöd och sikta. Den vanligaste metoden var att låta hunden lokalisera fågeln, men här bland ristningarna finns inga hundar avbildade. Det var främst hönsfåglar som tjäder och orre man sköt när de satt uppe i träden (Ekman 1983:166–167, 173). Sannolikt är det därför de arterna som återges här, även om

ristningarnas fåglar till utseendet inte liknar hönsfåglar särskilt mycket.

En av fåglarna befinner sig i ett mycket svårtolkat förhållande gentemot en människa. Fågeln är dubbelt så stor som människan och verkar ledas i en snara. Att snara fågel var en mycket vanlig fångstmetod, där ripa och järpe var två viktiga bytesfåglar (Bringéus 1991:145–147, Ekman 1983:178–182). Både järpe och skogsripa förekommer i de här trakterna (Dahlbom 2009-02-02 muntligen) och kanske skildrar ristaren detta fångstsätt. Den avbildade fågeln har ett mycket speciellt utseende med ”taggar” som står upp på huvudet. Huvudprydningen för tankarna till en tuppkam, men i övrigt finns inga karaktäristika som påminner om en tamfågel (Lundin 2009-01-30 muntligen). Järpen kan resa på huvudfjädrarna och få ett utseende som i viss mån liknar det på ristningen. Med tanke på att fågeln fångats med snara är det därför sannolikt att avbildningen visar en järpe. Det udda storleksförhållandet är svårare att förklara. Ska den symbolisera en ovanligt stor fångst, eller en ovanligt skicklig fångstman? Eller råkade proportionerna bli fel av ren obetänksamhet?

Några av fåglarna har påfallande långa ben och en del av dem har stjärtfjädrar som gör att de, trots den något valhänt utförda ristningen, liknar tranor. (Lundin 2009-01-30 muntligen) De övriga långbenta fåglarna är svårare att artbestämma, en av dem skulle dock kunna föreställa en storspov. Kanske har storspovens karaktäristiska läte fascinerat och lockat till avbildning.

Den vackraste och mest naturtrogna ristningen i byggnaden föreställer en and som håller på att landa. Övriga fåglar är i varierande grad svåra att artbestämma, men här finns ett typiskt andhuvud som tillsammans med de vinklade simfötterna, den kompakta kroppen, vingarna och stjärten tydligt visar vilken fågel som avses. (Lundin 2009-01-30 muntligen)

Till skillnad från de större djuren där alla ingår i en jaktscen är hälften av fåglarna helt fristående. De har varken människor eller djur intill sig. En av dessa fåglar, tillsammans med den fågel som leds i en snara är bland de vackrast ristade bilderna. Stor omsorg har lagts ner för att göra dem estetiskt tilltalande, till skillnad från däggdjuren som är ganska rudimentärt ristade. Kan det tolkas så att däggdjuren i första hand uppmärksammades för sin funktion som bytesdjur, medan fågeln även uppskattades för sin skönhet?

Jaktscener

Jakt är ett tydligt tema i ristningarna. I byggnaden finns 20 jaktscener där människor deltar och alla större däggdjur är jagade. Det allra vanligaste motivet är det där en människa står med geväret höjt och siktar på sitt byte, beredd att skjuta. Det är den mest dramatiska delen av jakten och gör sig väldigt bra på bild, vilket kan förklara valet. Här finns också scener där jägaren förföljer bytet på skidor. Då hänger geväret över axeln, ristat som ett smalt streck tvärsöver figuren.

Det är även intressant att fundera över scener som *inte* avbildats. I ladan finns inte en enda bild där djuret är skjutet och jägaren i triumf står invid bytet. Det är lite förvånande med tanke på alla sentida fotografier där jägare och fiskare stolta visar fram sitt döda byte. Kanske var det enbart spänningsmomentet man velat återge här snarare än slutresultatet.

Det är också intressant att notera att det med ett enda undantag enbart är jakt med gevär som

avbildas, trots att en stor del av jakten långt in på 1800-talet snarare var fångst än jakt. Längre var saxar, fallgiller, nät, led, snaror och fångstgropar de vanligaste fångstredskapen. De sistnämnda förbjöds 1864 vid jakt på större vilt (Bringéus 1991: 152; Brusewitz 1978:130; Ekman 1983:75, 104, 106, 155, 159-161, 167-171, 277).

På bilderna förekommer flera jägare tillsammans endast när det är stora djur som jagas. Denna jakt var förknippad med långa spårningar och skidfärder innan djuret var funnet och upphunnet. Kanske underlättades jakten om det var flera som deltog, samtidigt som mängden kött var tillräckligt stor att dela på.

Samiska inslag?

I ladan finns en mycket tydlig bild av en ren vilket för tankarna till samer och deras bildvärld, där ristade renmotiv ofta förekommer på föremål av både horn och trä (Racz 1973, t.ex. s. 69, 79, 92-95, 122-123). Även människofigurer återges i olika situationer, som i jaktscener och på skidor (Racz t.ex. s. 69, 94-95). Frågan är då om någon av ristarna kanske var same eller om motivvalet har påverkats av samiska förebilder? Utifrån vad man kan se av människornas kläder så liknar de flesta inte traditionell samisk dräkt. En av figurerna har dock kläder och en huvudbonad som skulle kunna associeras med samisk dräkt. Huvudbonaden ser ut att ha två "toppar" och skulle kunna relatera till den samiska mansmössan med fyra uppåtstående flikar. Den förekommer dock enbart i norr. Sydsamererna hade vid denna tid traditionellt en toppig mössa, som en bit in på 1900-talet kunde ersättas av en vanlig hatt (från den borgerliga dräkten) som bars till koltan. Samiska skor har en uppåtstående näbb som avslutning längst fram (Kuoljok 2009-02-04 muntligen). Ristningens skor verkar vara av en kraftig typ, närmast liknande en hög känga med ett platt avslut framtill. Figuren har ett långt överplagg som skulle kunna avbildas såväl en kolt som en rock. Men i övrigt finns ingenting i bilderna som särskilt för tankarna till samisk kultur. Tvärtom har alla figurer som åker skidor med stavar *två* stavar, medan man i den traditionella samiska kulturen alltid bara haft en stav. Skidornas längd har varierat efter behov, ibland har man haft två lika långa skidor, ibland en längre och en kortare (Kuoljok 2009-02-04 muntligen). På rist-

ningarna verkar dock alla skidor vara ungefär lika långa.

Det är svårt att idag avgöra vem som ristat renen och varför. Det är också oklart om det är en tamren eller en vildren som avbildats, men det är uppenbart att den har väckt ristarens intresse och befunnits värd att förevigas.

Mansavbildningar

Hur man än betraktar ristningarna så är det svårt att urskilja några kvinnor. Här finns inga långa hår eller kvinnoinitialer. Däremot finns det rikligt med manshattar och mängder av gevär och jaktscener. Eftersom jakt var en manlig domän där kvinnor ytterst sällan deltog tyder detta på att det är män som avbildas (Brusewitz 1978:162). Några enstaka figurer är avtecknade som en trekant och skulle kunna tänkas avbildas en kvinnas kjolar. De flesta har dock gevär och kanske visar det snarare på den enskilda ristarens personliga stil än på någon verklig intention att avbildas en kvinna. Det kan ju t.ex. vara en lång rock som avses. Man avbildar här traditionellt manliga aktiviteter och använder manliga attribut.

Uppdelningen mellan manliga och kvinnliga sfärer var vid den här aktuella tiden relativt strikt. Detta var ett jordbrukssamhälle i skogsbygd. Det innebar en kraftig tyngdpunkt på djurskötsel och en långt gången diversifiering där en mängd olika näringar utgjorde komplement till försörjningen. Jakten och fisket var för många de främsta näringsskällorna vid sidan om boskapsskötseln (Ek-

man 1983:465). Därutöver fanns många arbetstillfällen i skogen med kol- och tjärbränning och sedermera avverkningar för export och sågverksindustrin (Bringéus 1991:232–250). Handel och linnestillverkning kunde också vara viktiga näringar. (Fiebranz 2002:134)

Kvinnorna arbetade till stor del nära gården med djuren, hushållet och matberedningen. Några av männens ansvarsområden var arbetet på åkarna, underhåll av byggnader och hägnader samt skogsarbete. Arbetsintensiva sysslor, som exempelvis sådd och fodertäkt, hjälptes båda könen åt med. Även männen arbetade nära gården, men deras arbetsuppgifter tog dem mer frekvent bortom denna domän, som i jakten och skogsarbetet. (Fiebranz 2002:134–135, 142, 152–153; Wichman et al. 1968:56–57, 129–131) Även kvinnorna kunde dock arbeta långt hemifrån vid t.ex. fodertäkt i utmarksområdena eller vid sitt arbete på fäboden som var en närmast uteslutande kvinnlig arbetsplats. Artonhundratalet var ett omvälvande århundrade där den ökande industrialiseringen, jordbrukets omdaning, den allmänna folkskolan och skiftesverksamheten innebar att mycket av det traditionella sättet att hantera vardagen förändrades för att under 1900-talet så småningom helt upphöra.

Vilka var ristarna?

Vem var det då som så envist ristade sina upplevelser här i ladan? Om man har som hypotes att en konstnär alltid signerar sina alster, tyder de många mans- och kvinnoinitialerna på att ristningarna är utförda av ett flertal män och kvinnor. Bilderna ger också ett intryck av att ha varit utförda av olika personer. Drivenheten, blicken för detaljer och utförandet skiljer sig mycket åt mellan ristningarna. Baserat på människofiguerna kan man urskilja åtminstone sex olika ristare. Detta var inte *en* ristares hemliga tillhåll, utan en känd plats dit många begav sig för att skapa.

I ladan finns flera kvinnoinitialer och det kan mycket väl vara kvinnorna själva som har ristat sina initialer, det var vanligt inom den kvinnliga

FIGUR 12. Här är en tydlig kvinnoavbildning från Loftsbo fäbod i Ovanåker att jämföra med de ristningar som finns i ladan på Öjungsvallen. FOTO: Roger Persson.

fäbodkulturen. Jaktristningarna har troligen en annan historia. Här är det enbart gevär och jakt som gäller, det är en strikt manlig sfär som avbildas. Det var var sfär med många spänningsmoment och, som i alla exklusivt manliga sysselsättningar, en sfär som sannolikt hade hög status (Fiebranz 2002:121, 125). Troligen var dessa ristare män.

Vad ristningarna berättar

Ängersjöladans bildvärld är sällsynt, kanske unik i Sverige. Ristningarnas berättande karaktär och detaljrikedom ger oss värdefulla möjligheter till insikt i en gången tids försörjningsstrategier och en försvunnen kulturs värderingar.

Ristningarna i ladan avbildar en mycket ensidig aktivitetsfär, här syns inget av slitet på åkrarna, timringen eller fisket. Inte heller syns kvinnorna och deras arbete. Det är en uteslutande manlig värld. Att delta i de manliga aktiviteterna och gå från den kultiverade, kvinnliga och manliga sfären över till den vilda enbart manliga sfären innebar en bekräftelse på tillhörigheten hos det manliga kollektivet och en tryggt förankrad manlig identi-

tet. Det var de specifikt manliga aktiviteterna i skogen som polariserade mansrollen mot kvinnorollen och dem man med stolthet berättade om och kom ihåg (Welinder 1992:100–103). Det var dessa händelser ristarna tyckte var värda att permanent befästa och berätta om för eftervärlden.

Ristarna visar oss det som upptog deras tankar, det de tyckte var fascinerande i deras liv. Framträder en bild av en manlig kultur där det fria livet i skog och mark med jakt och djurliv hade hög status. Det var det ristarna ville visa, det var det de ville dokumentera. Gång på gång visas momentet då jägaren står beredd med höjt gevär och just ska till att avlossa det dödande skottet. De dramatiska ögonblick då jaktlyckan avgörs var det som kanske fascinerat ristarna allra mest i den manliga livscykeln.

Anna Sundberg, Fil.mag i arkeologi. Arbetar som antikvarie på Länsstyrelsen i Gävleborgs län.

Länsstyrelsen Gävleborg
801 70 Gävle
anna.sundberg@lansstyrelsen.se

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

- Alm, Josef, 1927, 1982, *Vapnens historia*.
Arnö Berg, Inga och Hazelius Berg, Gunnel, 1975, *Folkdräkter och bygdedräkter från hela Sverige*.
Bringéus, Nils-Arvid (red.), 1970, 1991, *Arbete och redskap*.
Brusewitz, Gunnar, 1978, *Jakt, jägare, villebråd, vapen och jaktmetoder från äldsta tider till våra dagar*.
Ekman, Sven, 1910, 1983, *Norrlands jakt och fiske*.
Englund, Sonja och Welinder, Stig, 2008, När piprökningen kom till Jämtland – Om pipfynd i arkeologiska utgrävningar, (132–140). *Jämten*, årgång 101, 2008, Zipsane, Henrik (red.).
Fiebranz, Rosemarie, 2002, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*.
Loewe, Walter, 1994, *Liten svensk historia om röktoak*.
Lundqvist, Rolf, 2005, Ristade träd i skogen. *Dalarna 2005, en resa i tid och rum*, s. 59–70.
Rác, István, 1973, *Samernas konstskatter*.
Welinder, Stig, 1992, *Människor och landskap*.
Wichman, Holger, Medelius, Hans och Reinhammar, Vidar, 1968, Norrländskt arbetsliv under 1700-talet. Länsmännen berättelser 1764 om allmogens årliga arbeten i Medelpad, Ångermanland och Jämtland. *Nordiska Museets Handlingar*: 65.

Informanter

- Broström, Ingela. Antikvarie på Länsstyrelsen Gävleborg. Samtal 2009-02-16.
Dahlbom, Mikael. Handläggare på Länsstyrelsen Gävleborg, skogsmästare och fågelskådare. Samtal 2009-02-02.
Gustafson, Gunvor. Antikvarie på Hälsinglands museum. E-post 2009-02-24.
Hallonquist, Sven-Göran. I brev från runverket, 1985-11-23.
Kuoljok, Sunna. Etmolog på Åjtte. Samtal 2009-02-04.
Lundin, Jonas. Handläggare på Länsstyrelsen Gävleborg, biolog, fågelskådare och konstnär som bl.a. specialiserat sig på att avbilda fåglar. Samtal 2009-01-30.
Olinder, Kerstin. Levte hela sitt liv i Ljusdalstrakten, några mil söder om Ängersjö. Samtal 1993-10-25.
Persson, Roger. Tidigare anställd på Edsbyns museum, numera pensionär. Samtal 2009-02-11.
Sandberg, Bo. Antikvarie på Länsstyrelsen Gävleborg. Samtal 2009-02-16.
Ullhielm, Bo. Antikvarie på Länsstyrelsen Gävleborg. Samtal 2009-02-16.

Hunter carvings at Öjungsvallen

by Anna Sundberg

Summary

Hidden away in a little barn at Öjungsvallen, Ångersjö, is a whole world of pictorial carvings. The visitor is spellbound by the sheer number of them and by the insights they afford into the life and mentality of a bygone age. There are depictions here of reindeer, elk, bear, dogs, birds and, above all, human beings. These last are shown in dramatic situations. We see them on skis, catching up with their quarry and standing with guns raised, frozen in the eternal moment before the shot rings out. We see how treetop wildfowling worked, and can understand that the dog was a highly valued hunting partner. The abundance of bird depictions mirrors a fascination with birdlife and the importance of wildfowl for sustenance. There are many depictions of large animals with and without antlers, namely the mighty elk or wild reindeer. All of them are portrayed in the hunter's perspective – hunted, but yet to be bagged.

In this barn we can also acquaint ourselves more closely with some of the carvers. There are initials here showing the barn to have been visited, long ago, by men and women with names like Inga Jonsdotter and Lars Larsson. Some of them have carved dates in the walls. The sinuous figures from the 18th century contrast with the

angular inscription from 1964 and show how people through the centuries have found this barn an exciting canvas on which to exercise their creativity. There is much to suggest, however, that most of the carvings date from the centuries between 1651, when the youngest of the barn's timbers were felled, and about 1900.

Women's initials notwithstanding, the pictorial world in the barn is overwhelmingly masculine. Men are the only people depicted. They are shown in active poses, aiming guns, skiing after game and stalking wildfowl in the treetops. One looks in vain for the everyday toil of farming and forestry. Neither women nor life on the homestead are depicted. It is only a limited portion of existence that has been persistently recorded in these carvings – the life of freedom in forest and open country, the part of life which carried high status among men and was a far cry from the everyday routine. Here women were excluded, excitement was ever-present and the outcome was uncertain. The narrow selection of activities makes it likely that the carvers were men and it mirrors the high esteem in which hunting, as part of the male life cycle, was held by the carvers.

Keywords:

Pictorial carvings, Hunting, Barn, Öjungsvallen, Ångersjö, Hunter carvings

Byalaget som utvecklingskraft i norrländsk avfolkningsbygd

av Maths Isacson

DEN 1 DECEMBER 1972 SAMLADES 19 personer i den nedlagda skolan i Ängersjö by i södra Härjedalen för att starta ett byalag.¹ Nödvändig information hade de fått från Kårböle i grannförsamlingen där ett byalag hade bildats tidigare samma år. Även i Lillhärdal tillkom ett byalag detta år, och fler följde i Härjedalen under kommande år. I början av 1990-talet fanns i Härjedalen minst 20 ”byalag, byråd och byföreningar” vilka arbetade med utvecklingsfrågor.² Motsvarande föreningar bildades även på andra håll i Jämtlands län, om än något senare än i Härjedalen.³

Vad förklarar denna omfattande satsning på byalag i skogsbygden i början av 1970-talet? Var det en ny form av samverkan? Vad ägnade man sig åt i Ängersjö byalag? Vilka var aktiva och hur fördelades uppgifterna? Vilka problem ställdes man inför och hur löstes de efterhand? Det är några frågor som skall besvaras i denna artikel. Huvudsyftet är att belysa och förstå hur människor i en avfolkningsbygd från slutet av 1900-talet har agerat för att möta genomgripande samhällsekonomiska förändringar. En ambition är också att belysa de för- och nackdelar som satsningar av detta slag på sikt kan leda till.⁴

Huvudskälet till att byborna i Ängersjö och i andra skogsbygder i södra Norrland under 1970- och 1980-talen gick samman och bildade byalag var de gångna årtiondenas omfattande avflyttning och befolkningsförändring. Ängersjö hade under det senaste halvseklekt gått från att vara en församling med växande invånarantal och en ständig ström av människor till att bli en avfolkningsbygd där det blev allt glesare mellan människorna.

Bygderörelsen

Byalaget i Ängersjö är en del av en växande form av samverkan på svensk landsbygd som går under samlingsnamnet bygderörelsen. Den har historiska förebilder i 1930- och 1940-talens rika flora av föreningar, bl.a. för studier, kultur och nöjen.⁵ Bygderörelsen har fötts ur en vilja dra nytta av många människors kompetens, maskiner och redskap i syfte att skapa verksamheter som kan trygga försörjningen på landsbygden. Under 1990-talet och början av 2000-talet växte den till en folkörelse med 4 500 lokala utvecklingsgrupper och 70 000 aktiva personer. Grupperna har olika namn, som byalag, samhällsföreningar, intresseföreningar eller utvecklingsgrupper. De arbetar ”för sin bygds utveckling och bästa”. Upprinnelsen var ”flykten från landsbygden” under efterkrigstiden.

Bygderörelsen finns i alla delar av landet, men är svagast i södra Sverige och i storstadsområdena. Sin största utbredning har den i landets norra delar och i glesbygden. Regionalt placerade länsbygderåd ger information och stöttar de lokala grupperna i deras arbeten. Bygderörelsen utgår från lokala behov och förutsättningar, men hämtar stöd från regional och central politisk nivå. De lokala grupperna engagerar unga och gamla, lika delar kvinnor som män. De arbetar över ett brett fält. Vanligast är aktiviteter som skapar trivsel i bygden samt kulturella aktiviteter, men utvecklingsgrupperna sysslar också med frågor som berör den offentliga infrastrukturen och ekonomiska verksamheter. De har byggt bostäder, förbättrat service och genomfört en rad små och stora projekt. Under senare år är bygderörelsen starkt engagerad i frågan om det hållbara framtida

samhället och genom "landsbygdsriksdagen" deltar medlemmarnas valda ombud i utformningen av landsbygdsstrategin.⁶

Befolkning och näringsliv

Stora timmerfällningar i Ängersjöskogarna från början av 1920-talet drog till sig människor från när och fjärran. Efterhand som skogarna avverkades och timret fraktats bort sökte sig säsongarbetarna till andra avverkningsplatser. Snart följde de bofasta huggarna efter liksom en och annan körare. Folkmängden i Ängersjö församling sjönk snabbt från mitten av 1930-talet. Först tömdes de mindre byarna, torpen och ensamgårdarna, något senare även de större byarna, Ängersjö och Vänsjö.⁷ Drygt 450 invånare i mitten av 1920-talet hade minskat till strax över 300 i början av 1950-talet. Under detta årtionde bromsade avfolkningen tillfälligt upp för att åter ta fart några år in på

1960-talet. 1972, när byalaget bildades, hade folkmängden sjunkit till 150 personer.⁸

I slutet av 1950-talet tog nedläggningen av jordbruk fart. 23 jordbruk med över två hektar åker i församlingen hade blivit 13 vid ingången till 1970-talet.⁹ Några av bönderna i församlingen valde då, i en tid när de ekonomiska villkoren förbättrades,¹⁰ att modernisera maskinparken och utvidga arealen. Ändå gick jordbruket mot en oundviklig nedläggning. De sista jordbruken avvecklades i början av 1980-talet.¹¹

Under årtionden hade skogsdrivningarna gett tusentals människor jobb men efter mekaniseringen på 1960- och 1970-talen sysselsatte Korsnäsbolaget, regionens stora skogsägare, endast några få maskinskötare från orten. Skogsbolagets avverkningsplaner och produktionsteknik går att avläsa i befolkningskurvan. Med en krympande och åldrande befolkning hotades service, det sociala livet och på sikt byarnas överlevnad. I de centrala

FIGUR 1. SVT:s julkalender 2001 "Kaspar i Nudådalen" spelades in i Ängersjö och gav byn massmedial uppmärksamhet. Bybor satte påpassligt upp en skylt för att välkomna nyfikna vilka under flera år därefter sökte sig till byn. Foto Bo Persson.

delarna av Ängersjö by hölls marken fortfarande öppen, men livet förändrades när de yrkesverkamma – i första hand männen – dagligdags gav sig av till andra orter för att arbeta.

Bönder med större skogsarealer klarade sig länge genom att skifta mellan olika sysslor under året – röjning och huggning i den egna skogen kunde periodvis ge bra inkomster. Övriga bybor fick söka arbeten i tätorter inom pendlingsavstånd, i första hand i Sveg och Älvros. Veckopendling var ett annat sätt att klara familjens försörjning, något som männen var vana vid. Så länge byn hade en egen skola, fram till mitten av 1960-talet, och det fanns affärer i byn kunde några kvinnor få ett betalt deltidsarbete. På den könssegregerade svenska arbetsmarknaden hade kvinnorna annars begränsade möjligheter att få ett lönearbete. I Ängersjö och andra skogsbyar var antalet tjänsteföretag ytterst begränsat och välfärdssektorn gav få bybor sysselsättning. Det som återstod var hus-

hållsarbete i kombination med skötsel av några kvarvarande kreatur och slöjd. Bristen på arbetstillfällen förklarar underskottet på kvinnor i Ängersjö, liksom i andra landsbygdsförsamlingar i det inre av Norrland, såväl 1950 som 1975. Kvinnorna flyttade tidigare och i något större omfattning än männen.¹²

Bylaget bildas

I Ängersjö blev byalaget – som på många andra håll – ett verktyg i arbetet att förbättra livsvillkoren och därigenom bromsa avfolkningen. Verksamheten generade på sikt även inkomster och arbetstillfällen. En viktig uppgift för byalaget i Ängersjö var att förvalta de gemensamma anläggningarna. Samtidigt bidrog byalaget till att skapa ännu fler inrättningar, vilket har blivit ett växande problem i en tid då ”människan blev en allt knappare resurs”.

FIGUR 2. Vägkorsningen i byns centrum är också ett informationscentrum med skyltar som visar vart man kan åka och saker man kan göra under vistelsen i Ängersjö. Foto Bo Persson.

I Ängersjö var byalaget en ny samverkansform som väl anknöt till föreningstraditionen i denna del av landet. Att bilda föreningar var ett beprövat sätt att klara större åtaganden och hantera gemensamma problem i lokalsamhället. I början av 1900-talet var södra Norrlands skogsbygd ett starkt syndikalistiskt fäste.¹³ En jämförelse visar på en påfallande god överensstämmelse mellan orter där byalag och byaråd bildades från början av 1970-talet och orter som tidigare haft en syndikalistisk lokal samorganisation (LS). I 14 av 20 orter med byalag hade det tidigare funnits en LS. Däremot var det ett svagt samband mellan byar som hade hembygdsföreningar och byar med byalag. Den senare typen av samverkan har däremot varit och är alltså mycket vanlig i mer jordbrukspräglade bygder. Byalagen i Härjedalen arbetar delvis i samma lokalistiska, frihetliga tradition som den syndikalistiska och skogsfackliga (SSFAF) rörelsen från förra seklets första halvsekel.¹⁴

Den drivande kraften i Ängersjö byalag var Folke Pålsson. Han blev byalagets förste ordförande. I sitt yrkesverksamma liv hade han varit skogarbetare. I ungdomen var han, i likhet med så många andra i denna bygd, politisk aktiv syndikalist, men i början av 1950-talet anslöt han sig till socialdemokraterna. I mitten av 1970-talet blev han ordförande i fackklubben på det stora skogsbolagets, Korsnäs Marma, Svegförvaltning.¹⁵ Med tiden blev han en framstående ”entreprenör” på kulturarvsfältet. Han utnyttjade sina politiska kontakter och hade en förmåga att samla personer omkring sig, män och kvinnor. Tio av nitton personer som slöt upp i Ängersjö skola i slutet av 1972 var för övrigt kvinnor. I den första styrelsen ingick tre män och tre kvinnor. Byalaget var med andra ord ingen manlig bastion, och blev heller aldrig en sådan. Under alla år har kvinnorna varit väl representerade och aktiva i styrelsen, även om det är män, Folke Pålsson och John Subäck, som har innehaft ordförandeposten. Sysslorna har däremot fördelats efter traditionella könslinjer. Kvinnorna har tagit hand om praktiska uppgifter, som att ordna kaffe och mat vid evenemang samt att producera textilprodukter till lotterier. Alla krafter behövdes, oberoende av kön och ålder för att trygga bygdens framtid, för det var Ängersjös framtid som var byalagets överordnade mål.

Kvinnornas aktiva deltagande skiljer byalagen

FIGUR 3. Folke Pålsson under ett besök vid en av många utgrävningsplatser i Ängersjöskogarna. Foto Gert Magnusson.

från de manligt dominerade syndikalistiska organisationerna som hade sin storhetstid under mellankrigstiden. En tänkbar förklaring är att den tidiga syndikalistiska rörelsen i första hand lockade unga ogifta män till en rörelse som odlade en manlighetskultur.¹⁶

Byalaget – en utvecklingskraft på historisk grund

Personerna som engagerade sig i Ängersjö byalag hade tagit intryck av idéer och rörelser i tiden, även om själva byalagsformen anknöt till en traditionell organisationsform på den svenska landsbygden.¹⁷ De nya byalagen skilde sig dock på avgörande sätt från äldre tiders. De nya som startade från början av 1970-talet sysslade med utvecklingsfrågor och var öppna för samtliga invånare, medan de förindustriella byalagen var de jordägande männens sammanslutning för att reglera och övervaka gemensamma ärenden. Startpunkten för byalaget i Ängersjö var ett uppväckt intresse för bygdens historia, ett intresse som alltsedan dess har hållits levande.

I början av 1970-talet genomfördes en fornminnesinventering i Ängersjö. Den lokaliserade ett 50-tal fornlämningar av en ny typ järnframställningsplatser och fångstgropar. Inventeringsresultatet fick stor betydelse för byalagets fortsatta arbete.

”För byborna medförde inventeringen upptäckten av att man hade en egen historia, äldre än mannaminne.”¹⁸ Detta skedde några år efter att skolan och poststationen hade stängts, samt efter att Konsum hade avvecklat sin affär i byn. Invånarna ”lyckades med gemensamma krafter att få en ny affär ... men vi saknade vår egen historia bakåt. Vi var historielösa”, skrev Folke Pålsson långt senare i en betraktelse över byalagets arbete.¹⁹

Hembygdens historia ställdes i förgrunden i arbetet med att mobilisera lokala krafter för byns överlevnad. Äldre handlingar samlades in eller skrevs av och samlades i arkivet på den gamla skolan. Den dokumentation ”om slakten, gårdar och händelser från såväl Ängersjö, som angränsande byar”, som före inspektorn för Marma Sågverk, Halfvar Borg i början av 1900-talet hade genomfört och som omfattade 1100 sidor blev en inspirationskälla och värdefull startpunkt. Folke Pålsson fortsatte dokumentationen ”i samma anda som Borg”.²⁰ Han intervjuade äldre församlingsbor,

sökte upp arkiv och skrev av handlingar. Efterhand skapades ett rikt hembygdsarkiv med tyngdpunkt på perioden 1850–1960, skogsbruksepoken. Folke Pålsson skrev själv eller medverkade i flera skrifter och uppsatser.²¹

Sitt politiska intresse hade Folke Pålsson burit med sig från ungdomsåren, men sin politiska karriär inledde han först sedan byalaget hade bildats. Han engagerade sig inte minst i kulturfrågor på kommun- och länsplanet.²² År 1976 tog han plats i Härjedalens kulturnämnd, två år efter kommunsammanslagningen. Vid nästa val blev han ordförande i kulturnämnden, och tog senare plats i läns museets styrelse. Genom sina förtroendeuppdrag fick han information om medel som fanns att söka och hur detta lämpligen gjordes. Ängersjö byalag och församling skulle dra nytta av hans kunnande under de kommande årtiondena då man sökte alternativ till de traditionella försörjningskällorna som hade växlats ut.

Byalaget tog initiativ till utgrävningar av bläs-

FIGUR 4. En rad arkeologiska utgrävningar har från mitten av 1970-talet gjorts av stenåldersboplatser, järnframställningsplatser och sentida husgrunder i Ängersjö. Många studenter och doktorander från Sverige och andra länder har deltagit i utgrävningarna och flera avhandlingar har skrivits. Här är det studenter från Sri Lanka och Nicaragua som deltar i en utgrävning. Foto Gert Magnusson, som själv har organiserat och deltagit i dessa utgrävningar.

terugnar, fotograferade fåbodar och röjde kring fornlämningar. Styrelsen lät medlemmar i byalaget åka på seminarier och kurser i intervjueteknik och fotografering och anordnade dokumentationskurser. Parallellt med kartläggningen, tillvaratagandet och vårdandet av det som definierades som bygdens kulturarv anordnade byalaget, på egen hand eller med en eller flera andra lokala föreningar, kultur dagar och kulturfester under våren, högsommaren och inför julen.

Framtidsfrågor

Skolbyggnadens framtid blev en symbolfråga. Byalaget lyckades snart utverka fri dispositionsrätt till lokalerna. Kommunen behöll äganderätten och lovade stå för reparationer och underhåll medan byalaget betalade för ljus och värme. Frågan om skolans upprustning var dock kontroversiell. ”Visa krafter inom byn arbetade för en upprustning av Folkets Hus, medan andra ville ha skolan som samlingslokal”, berättar Folke Pålsson. Den tvist som seglade upp löstes genom att Folkets hus

rustades med frivilliga insatser.²³ Detta är ett inte ovanligt exempel på konflikter inom byalag om inriktningen på de satsningar som görs.

Andra initiativ under de första åren var att få Korsnäs Marma att avsätta 10 hektar som naturreservat, att få SVT att montera upp en slavsändare för tv 2 och att övertyga Televerket att installera en telefonautomat vid affären. Naturreservatet dröjde till 1983, medan telefonautomaten snart stod på plats. Byalaget köpte in en cementblandare och en länsypump som hyrdes eller lånades ut till människor på orten. I syfte att förstärka förutsättningarna för ett lokalt bingospel verkade styrelsen för en allians mellan Ängersjö bys tre stora föreningar, folketshusföreningen, tvättstugeföreningen och byalaget. Två vävstolar köptes in och en vävstuga ställdes i ordning år 1979 i övervåningen på skolan. Ett annat initiativ var ett trädgårdsland för biodynamisk odling, liksom inköp och uppsättning av fågelholkar, anordnande av pimpeltävlingar, inköp av ett biljardbord och åtgärder för att begränsa förbuskningen av Ängersjö by.

FIGUR 5. Den centrala byggnaden i skogsmuseet är en replik av en skogsarbetarkoja från 1920-talet, med en eldpall i centrum och plats för 16 man. Kojan är ramen för bybornas egen berättelse om skogslivet under 1900-talet. Här tar man emot besökare och lagar kolbullar. Skogsarbetarkojan var en central plats för många diskussioner mellan studenter, forskare och byborna. En miljö som ger atmosfär och inbjuder till frågor kring villkoren i skogsbygderna. Foto Gert Magnusson.

FIGUR 6. Ängersjö hade längre tillbaka flera livsmedelsbutiker varav den kooperativa låg vid kyrkan. Den sista stängdes i slutet av 1990-talet men lokalerna användes därefter av ett serviceföretag med anknytning till det lokala föreningslivet. Foto Bo Persson.

Förskjutning mot den nyare historien

Byalaget började som en kombinerad intresseförening för dagsaktuella frågor och en historie- och kulturförening. Efterhand försköts byalagets arbete mot lokalhistorien och kulturarvet. Pengar söktes från kommunen, länsstyrelsen och Korsnäs Marma. När skol- och skogsmuseerna byggdes från mitten av åttiotalet (se nedan) mottog byalaget bl.a. arbetsmarknadsmedel (IKS-medel), kulturrådsmedel och bidrag ur Kungafonden. Jakten på medel för investeringar och underhåll blev allt viktigare. Folke Pålsson avgick visserligen som byalagets ålderman/ordförande vid årsstämman i mars 1979 då John Subäck tog över, men hans inflytande var fortsatt starkt. Genom Pålssons kontakter kunde styrelsen utverka medel till flera större satsningar, bl.a. till upprustning av ”vår äldre bevarandevärda timmerbebyggelse”.²⁴ Kontakterna med arkeologerna som hade inletts i mitten av 1970-talet resulterade i återkommande sommargrävningar och ett större arkeologiskt forskningsprojekt. Studenter och forskare gjorde undersökningar, skrev uppsatser och

anordnade konferenser i Ängersjö. Byalaget och folketshusföreningen drog nytta av aktiviteterna genom att upplåta lokaler, sängplatser och svara för maten.²⁵

Även om byalaget i första hand inriktade sig på bygdens äldsta historia och kulturarv stannade man inte vid det. Årsmötet 1979 beslöt att byalaget skulle fullfölja det arbete som bedrevs med den äldre historien, men att verksamheten dessutom skulle ”inriktas mera mot nutiden”. Med tiden skulle ett större tvärvetenskapligt forskningsprojekt ta form efter initiativ av byalaget.²⁶ På ditresan startades två museer i Ängersjö by. En kvinna, Maria Nilsson, stod i ledningen vid tillkomsten av ett skolmuseum medan ett skogsmuseum – kojbyn – hade Folke Pålsson och John Subäck som främsta tillskyndare. Skogen var en utpräglad manlig sfär, medan skolan och barnen i första hand var en kvinnlig domän.

Under åren har många bybor i Ängersjö lagt ner åtskilliga timmar i den lokala historie- och kulturarvsproduktionen. I överensstämmelse med folkrorelsetraditionen tillsatte man kommittéer vid större uppgifter. Museerna började i liten skala och, särskilt skogsmuseet, växte successivt

till något mycket stort och betydelsefullt, en ny resurs under byalagets beskydd. Arbetet bedrevs med kommittéerna som samordnande kraft och med en handfull nyckelpersoner i ledningen. Vid större uppgifter mobiliserades bofasta men även personer utanför byn, det Ann-Kristin Ekman kallat ”skuggbyn”, dvs. personer som inte bodde permanent i byn men som ingick i byns externa relationer och nätverk.²⁷

Skogsmuseet

Skogsmuseets historia tar sin början år 1982 då byalaget diskuterade en idé om att uppföra en blästerugn i Ängersjö, till nytta för turismen i hela Härjedalen.²⁸ Året därpå väcktes idén om att restaurera en vattenslip från 1800-talet. Den senare var ett symbolladdat föremål. Tidigare hade det funnits en slipanordning på varje gård. Den nyttjades när liar och andra skärverktyg skulle slipas inför den viktiga myrslåttern, då starrhöet som växte på myrarna skulle bärgas till djuren. Myrslåttern ”var grunden för djurhållningen och överlevnaden för byns befolkning”.²⁹

År 1986 tog planerna på ett skogsmuseum fart på allvar och platsen för museet blev i anslutning till gårdsslipen. Året därpå uppfördes de första byggnaderna inom ramen för en knuttrimningskurs till vilken Korsnäs Marma skänkte timret. Parallellt färdigställdes skolmuseet som invigdes våren 1987. Skogsmuseet öppnades i augusti 1988. Byalaget beslöt att ta ut en inträdesavgift till de

två museerna. När besökarna strömmade till blev det nödvändigt att anställa en person. Det löstes med lönebidrag och i samverkan med idrottsföreningen och Korpen.³⁰

Ett år efter invigningen besökte kungaparet skogsmuseet under sin officiella resa i Härjedalen. Besöket krävde stora förberedelser, engagerade många orsbor och blev en stor framgång som öppnade dörren till pengarna i Kungafonden. Länets landshövding, liksom organisationer och företag från när och fjärran kom på besök, vilket gav uppmärksamhet och inkomster. År 1990 noterades 3 000 besökare i kojbyn. Allt fler byggnader uppfördes med bidrag från en rad finansiärer. Merparten av timret skänktes av Korsnäs Marma, som också lämnade penningbidrag och betalade den strategiskt viktiga turistbroschyren. Det stora skogsbolaget blev en viktig part vid skogsmuseets etablering, vilket är värt att notera med tanke på att skogsbönderna i början av seklet hade utkämpat en långdragen (drygt 20 år) ägorätsstrid med skogsbolaget och att skogsarbetarna under den stora fällningen i början av tjugotalet hade varit in-dragna i flera svåra arbetskonflikter med bolaget.³¹

Folke Pålsson, John Subäck och andra som engagerade sig i kojbyns uppbyggnad hade under årtionden haft sin försörjning från skogen och avlönats av bolaget. De hade goda kontakter med bolagets regionala förvaltning, kontakter som de nu flitigt utnyttjade och gav god utdelning. Skogsbolaget betalade här tillbaka en liten del av vinsterna från huggningarna i Härjedalen och Hälsingland.

I kojbyn växte antalet byggnader och aktiviteter stadigt, även om det emellanåt var svårt att finansiera stora byggprojekt, som en tvåvåningsbyggnad med en flottningsmodell i betong. Skogsmuseet utvecklades till ett en ny typ av friluftsmuseum som under 1980- och 1990-talen växte fram runt om i Sverige, liksom i andra gamla industriländer. I en tid när industrisamhället skiftade form och blev postmodernt ökade intresset lokalt för att dokumentera och berätta om arbete och vardagsliv i ”mannaminne”.³² I Ängersjö kompletterades de guidade turerna i kojbyn med kolbullar och kaffe

FIGUR 7. John Subäck i skogsmuseets skogskoja där museibesökarna bjuds att pröva på nygräddade kolbullar. Foto Bo Persson.

FIGUR 8. Folke Pålsson, en tongivande kraft i byn och en kulturpersonlighet i Härjedalen/Jämtland, lyssnar på en grupp arkeologer som intar en måltid i skogsmuseet. Foto Gert Magnusson.

eller luncher och middagar vid större gruppsök.

Ur ett genusperspektiv är det tydligt att skogsmuseet primärt byggdes upp kring männens värld. Det första föremål som valdes, vattenslipen, nyttjades av männen när skärverktygen skulle slipas inför den viktiga myrslättern. Kvinnorna deltog däremot i själva myrslättern och i djurhållningen var deras arbetsinsats synnerligen betydelsefull. Skogsmuseet byggdes ändå i första hand upp runt männens liv och arbete under skogsbruksepoken 1850–1950. Med tiden kom kvinnornas arbete att uppmärksammas och skildras på museet.

I början av 1990 väckte ordföranden John Subäck idén om att uppföra ett torp för att visa ”kvinnornas roll i hemmet i fattigdomens och tuberkulosens tidevarv”. Hans förslag uppskattades och torpet uppfördes. I slutet av året lämnade två kvinnor i byalaget in en ansökan till länsförsäkringsbolaget om ett stipendium till Subäck för hans arbete med att visa kvinnornas roll. Ansökan beviljades och Subäck premierades.

Från slutet av 1980-talet och tio år framåt utvidgades skogsmuseet stegvis. Idéer kläcktes, kommittéer tillsattes, planer utarbetades, pengar söktes, byggnader uppfördes, historiedagar och fester anordnades, och antalet besökare växte. I utkanten av Ängersjö by breder idag ett skogsmuseum ut sig över ett stort område. Det innehåller drygt 20

byggnader vilka ger en bred bild av liv och arbete i skogsbygden, inklusive kvinnornas arbete, under den hundraåriga dynamiska skogsbruksepoken. Ett naturrum iordningsställdes i början av 1990-talet, vilket 1996 utvidgades till ett ekomuseum när sådana började anläggas runt om i Sverige.

Byalagets betydelse

En genomgång av protokoll och verksamhetsberättelser ger intrycket av att byalaget, inte minst genom Folke Pålssons försorg, hade god kännedom om vad som låg i tiden, vilken typ av berättelser som var möjliga att föra fram, hur det borde göras samt vilka resurser som fanns att tillgå. Landshövdingen i Jämtlands län, kommunledningen, kungafamiljen, företag och föreningar besökte och spred information om det ideellt drivna museet i skogen. Styrelsen var skicklig på att dra nytta av det stigande intresset för kulturarvet och den framväxande upplevelsenäringen. Inspiration fick styrelsen genom studiebesök på andra orter och genom deltagande i konferenser och mässor. Arbetslivsmuseitanken anslöt man sig tidigt till, liksom det växande ekologiska intresset.

Hur byns och församlingens invånare i gemen såg på byalagets verksamhet är svårt att avgöra. Här skiljer sig sannolikt inte Ängersjö från andra utvecklingsprojekt. Långt ifrån alla engagerade

FIGUR 9. Ängersjö kyrka med Oppigården i bakgrunden. Kyrkan byggdes i slutet av 1700-talet och har genomgått flera stora renoveringar, sista gången år 1931. Foto Gert Magnusson.

sig och det har varit vanligt med olika strategier i byarna.³³ Här och var i Ängersjö byalags protokoll vädras frågan hur den lokala uppslutningen skall förbättras och hur fler personer skall kunna engageras. Under de år som forskningsprojektets medlemmar regelbundet besökt Ängersjö³⁴ framgick att det fanns andra åsikter och strategier än de som byalaget gav uttryck för. Alla omfamnade inte musei- och kulturavsvetsningen. Det har funnits tveksamheter inför att prioritera skogsmuseet framföra annat i byn. Långt ifrån alla vuxna bybor har engagerat sig i byalaget och kritiken har funnits där, även om det i regel har gått att mobilisera bybor vid stora evenemang. I sin berättelse om arbetet för att "väcka en by till liv" nämner Folke Pålsson de slitningar som fanns inom byn och som ledde till att han slutade som ordförande 1979:

Om de första fem åren var en enda fest, så kom så småningom även starka motsättningar in i Byalaget. Vi hade tagit kontakt med Korsnäs AB om de skulle kunna upplåta mark för fritidsbebyggelse. I slutet av 1970-talet fanns en stor efterfrågan på fritidsstugor, och bolaget avstyckade tre områden med plats för omkring 15 fritidsstugor. Byalaget

fick kontakt med ett byggföretag i Lycksele som ville köpa de avstyckade tomterna och påbörja byggandet. Men nu kom motsättningarna upp i dagen. Ordföranden blev anklagad för att sälja byn, och för att endast ägna sina krafter till att rusta gamla lador och hus... Ordföranden lämnade sitt uppdrag inom byalaget. Byggföretaget från Lycksele drog tillbaka sitt erbjudande om byggande av en stugby. Vad som var anmärkningsvärt var att samtidigt som vi kämpade för att bevara vår affär så skulle vi heller inte upplåta fritidsbebyggelse. Vi skulle isolera oss från yttrevärlden.³⁵

Det går inte att bortse ifrån att det har funnits, och säkert alltjämt finns, skilda uppfattningar i Ängersjö i fråga om vad byalaget bör ägna sig åt. Utåt har byns innevånare däremot i regel visat en enad fasad.

Hur framgångsrikt har byalaget varit, ensamt och tillsammans med andra lokala föreningar, att "hålla vår bygd levande", som det står i verksamhetsberättelserna? Ledde aktiviteterna som igångsattes från början av 1970-talet till ängersjöbygdens överlevnad? Var det arbete som drogs igång 1972 ett utslag av ett flexibelt förhållningssätt till de lokala resurserna och sålunda väl förankrat i den lokala kulturen?³⁶ Min tolkning är att byalaget i sig

blev en ny viktig resurs när traditionella resurser – småjordbruken, skogen och de yrkeskunskaper som var förbundna med dessa – växlades ut. Byalagets styrka låg i att det både förmådde utnyttja lokala kunskaper om skogsbygdens traditionella resurser och knyta an till det växande intresset i samhället för upplevelser, vardagslivets historia, släktforskning och kulturarvsbruk.

Ändå har det inte gått att vända den neråtgående befolkningskurvan. År 2003 hade församlingen ca 100 invånare och invånarantalet sjunker med avflyttningar och dödsfall. Medelåldern är hög. Pensionärerna, som har sin grundförsörjning tryggad, är den dominerande gruppen. Affären i Ängersjö by stängdes i slutet av 1990-talet. Därmed försvann en naturlig samlingspunkt och en symbol för en levande by. På Folkets hus anordnas alltjämt danser och andra aktiviteter, men publiktillströmningen sviktar. Bilden är dock inte helt mörk. Yngre familjer har flyttat in, bostadshus som under lång tid har stått tomma har fått nya ägare och skogsmuseet lockade i början av 2000-talet sommartid ca 5 000 besökare. Ängersjö by har vid flera tillfällen visat att man klarar att praktiskt husera nationella och internationella konferenser med 70–80 deltagare. 2001 års julkalender ”Kaspar i Nudådalen” spelades under några veckor in i byn, vilket gav stor uppmärksamhet när den sändes i teve och drog under kommande sommar turister till byn.³⁷ Inspelningen, liksom de konferenser som har ordnats, fordrade att invånarna ställde upp. Boendet klarar man vid stora evenemang i regel inte, men däremot lokalerna, ibland maten och underhålningen. Arrangemang av denna storlek har samtidigt ställt krav på ett nära samarbete mellan de större lokala föreningarna.

Föreningar och anläggningar som resurs och problem

Hur ser framtiden ut, kommer Ängersjö att klara dessa krävande engagemang när de åldrande medlemmarna inte orkar längre eller när de har gått ur tiden? Har denna typ av kraftsamlingar för bygdens framtid på det förflutnas grund en definitiv slutpunkt, eller tar yngre krafter över ledningen den dag det krävs? Väljer den nya generationen, som inte har några personliga minnen av den äldre skogsbruksepoken, att skapa egna organisa-

tioner som bättre svarar mot tidens krav, såsom den tidigare generationen ju faktiskt gjorde? Vad händer då med de gamla organisationerna, som byalaget och folketshusföreningen?

Ett generationsskifte har skett även om de äldre inte helt lämnar föreningarna. Tomas Eliasson är idag ordförande för byalaget och folketshusföreningen, vilket öppnar för ett närmare samarbete mellan två de föreningarna. Ordföranden är uppvuxen i byn, en bit över 30 år, med sina föräldrar boende i byn. Längre fick han sin utkomst genom varjehanda uppdrag men har sedan några år flyttat till Valbo utanför Gävle. Under helgerna återvänder han till byn. De som var med och startade byalaget har antingen avgått ur styrelsen eller, som John Subäck, kvarstår alltjämt men med minskat engagemang.

De nitton personer som i december 1972 samlades i skolan för att bilda ett byalag förenades i en vilja att göra något för sin hembygd som snabbt avfolkades. De använde sig av föreningen, en traditionell samarbetsform. Tillsammans satt de på en imponerande lokal kunskap och vidsträckt kontakter. Men långt ifrån alla vuxna invånare i Ängersjö by har, som påpekats, engagerat sig i byalagets arbete. Styrelsen har bestått av en stabil kärngrupp. Självfallet har det utgjort en risk när deras krafter avtagit. Nya personer har dock efterhand tagit på sig uppgifter, om än engagemanget idag inte är lika stort som tidigare. Men verksamheterna upphörde inte när centralpersonen Folke Pålsson avled senhösten 1997. Vid större evenemang har skaran också utvidgats. Sommarfesterna har emellanåt involverat upp mot 40 personer, var och en med sitt särskilda ansvarsområde. De frivilliga insatserna har definitivt reducerat kostnaderna och sannolikt även stärkt den lokala sammanhållningen.

I början av 1970-talet fanns i Ängersjö församling drygt 20 föreningar, ideella, ekonomiska och fackligt-politiska. Flera lades ned under åren fram till sekelskiftet medan andra fortsatte sin verksamhet, men med en krympande medlemskader och åldrande styrelser.³⁸ Nya föreningar bildades också vilka bättre tillvaratog lokalbefolkningens intressen i samtiden. Med tiden blev det allt svårare att upprätthålla aktiviteterna och tillsätta förtroende-posterna i de många föreningarna. Nedläggningar och sammanslagningar blev nödvändiga.

Problemet var inte helt nytt. En del föreningar har kommit och gått, medan andra överlevt trots att de inte lockade nya medlemmar. Det är emellanåt svårt att lägga ner en förening, allra helst om den förvaltar anläggningar och utgör en viktig komponent i berättelsen om bygdens långa historia. Ängersjös idrottsförening, som grundades 1932, har sålunda överlevt trots att idrottsevenemangen numera är ytterst få. Den har klarat sig tack vare det stora idrottsintresset, men också för att den förvaltar ett viktigt kulturarv – en fotbollsplan.

Fotbollsplanen vårdas i väntan på att fotbollsspelare och publik åter ska samlas till avspark, något som numera är sällsynt. Föreningens medlemmar kan berätta om framgångsrika laguppställningar och duktiga spelare, män och kvinnor, från bygden, liksom om nationella och internationella storheter som lånat planen under träningsperioder.³⁹ Den välvårdade planen vittnar om byns storhetstid under några årtionden från början av 1930-talet, under en tid då det fanns gott om duktiga spelare i Ängersjö och laget nådde framgångar i fotbollsserien.

På samma sätt har tvättstugeföreningen överlevt in i 2000-talet trots att tvättstugan nyttjas långt mindre än tidigare. Föreningen bildades som en kombinerad tvätt- och badstugeförening i mitten av 1940-talet, några år efter att staten åtog sig att ge bidrag till andelstvättstugor i syfte att förbättra renligheten och hälsan bland bönder och arbetare. Statens satsning på andelstvättstugor ingick i arbetet på att modernisera Sverige, och det var angeläget att få med bygder som Ängersjö.⁴⁰ Tvättstugan underlättade kvinnornas tunga arbete och bidrog till en ökad renlighet. Men användningen minskade när reallönerna steg, priset på tvättmaskiner sjönk och hushållen fick råd med egna badrum. Fast ännu i början av 2000-talet användes tvättstugan för tvätt av trasmattor och otympliga persedlar. Den måste därför underhållas och maskinparken successivt bytas ut.

Av snarlika skäl sliter folketshusföreningen i Ängersjö med förvaltningen av sin stora byggnad från tidigt 1930-talet, trots att det numera är svårt att ordna danser med levande musik och att dra in pengar genom lokal- och rumsuthyrning. Under senare årtionden har dessutom nya anläggningar, som skogsmuseet, tillkommit i Ängersjö som krä-

ver regelbundet underhåll och användning för att fylla sin funktion.

I denna skogsbygd finns sålunda en lång tradition att binda upp sig vid stora fasta anläggningar, både enskilt i familjerna och kollektivt i byarna. Det är oklart hur gammal traditionen är. De stora gårdarna i grannkommunerna i Hälsingland vittnar om att traditionen att bygga stora påkostade bostadshus går tillbaka till 1700-talets mitt.⁴¹

Helt utan problem har det inte varit att få människor att ställa upp på fritiden. I Ängersjö liksom i många andra skogsbyar är människan numera ”en knapp resurs”, det blir allt svårare att klara underhåll och öppethållande av anläggningar med ideella insatser. Under senare år har en ersättning utgått till personer som under sommarhelger arbetat i skogsmuseet.⁴² Pengar måste då sökas, bl.a. från kommunen, vilket inte alltid gett utdelning. Sommaren 2008 (halva juli och augusti) lyckades byalaget, trots uteblivna anslag, ändå få tre personer att hålla skogsmuseet öppet för besökare. Frivilliga med ordföranden i spetsen ställer också upp vid reparationer av byggnaderna. Ändå anas vid ett samtal med två äldre personer, som genom åren varit starkt engagerade i byalaget, att det blir allt svårare att få fram pengar till och förmå personer att åta sig uppgifter, för att verksamheten i skogsmuseet och Folkets hus skall upprätthållas.⁴³

Genom att utnyttja intresset för upplevelser och historia har byalaget hittills bidragit till bygdens fortlevnad. Åtskilliga miljoner kronor har dragits in och plöjts ner i framförallt skogsmuseet, men även i skolmuseet, enskilt ägda byggnader, leder, inventeringar, utgrävningar och forskning. Det av Riksbankens Jubileumsfonds finansierade forskningsprojektet resulterade i nya kunskaper, gav byn ekonomiska resurser och gjorde byn känd i en vidare krets. Arbetstillfällen i form av lönebidrags- och ALU-anställda, dvs. säsong- och tillfälligt anställda har skapats, som mest 4–5 stycken per år i mitten av 1990-talet. Småföretag som tillverkar och säljer produkter har etablerats. Träkolen och tjäran som framställs i skogsmuseet har sålts och har i likheter med specialdesignade konferensmåltider gett inkomster.

Byalagets verksamhet kan därför sägas vara ett uttryck för ett flexibelt förhållningssätt till traditionella lokala resurser, men visar samtidigt på en

FIGUR 10. Oppigårdens huvudbyggnad, ett av byns stambemman, centralt beläget på en höjd i byn. Fastigheten har stort symbolvärde och den varken säljs eller hyrs ut till utomstående. Den gamla omålade byggnaden har stått tom i generationer men tak och fönster underhålls i avvaktan på att någon med anknytning till byn är beredd att rusta inför ett eventuellt fastboende. Foto Gert Magnusson.

förmåga hos människorna i byn att skapa nya resurser anpassade till tidens krav. Tolkningen och nyanvändningen av bygdens gamla resurser har varit en framgångsmodell. Människorna har inte stått med mössan i handen och tiggat om hjälp utan skaffat sig kunskaper och kontakter för att ta del av den hjälp och de medel som funnits på olika nivåer i samhället. Genom byalaget har Ängersjö från början av 1970-talet förvärvat ett kulturellt kapital på ett regionalt och nationellt expanderande kulturarvs- och upplevelsefält. Frågan är hur stabilt detta kapital är och hur byalaget och andra föreningar i bygden klarar det pågående generationsskiftet. Anläggningarna är många och utnyttjas allt mindre. De fritidsboende kan bli räddningen, och är det redan i växande grad. Men räcker det för att kunna förvalta de många anläggningarna och fortsätta de årliga evenemangen?

Under senare år har byalaget först och främst blivit en förvaltare av anläggningar och en servi-

ceinrättning för tillresande besökare. Den utvecklings- och påtryckarinsats man tidigare ägnade sig åt har tonats ner. Byalaget äger och driver idag skolmuseet (invigt 1987), skogsmuseet (invigt 1988), skolan (övertogs 1996), ett brandkårsmuseum (invigt 2000) och tvättstugan (övertogs 2002). Arbetet rör sig, som det står i 2002 års verksamhetsberättelse, ”i huvudsak ... om skötsel och service av skolan, skogsmuseet, skolmuseet och brandkårsmuseet även så uthyrning av resanderum, service till forskarna osv.”

Utöver de anläggningar som byalaget förvaltar kommer de som Ängersjö och grannbyn Vänsjö sedan tidigare har ansvaret för, som Folkets hus, fotbollsplanen, fäbodarna, vägarna, skoterlederna, badplatserna, skyttebanorna och jaktvårdsområdena. Med en åldrande och krympande befolkning blir det en allt svårare att klara underhåll och evenemang. Det är betecknande att en ”By- och servicegrupp” utsågs vid Ängersjös byalags års-

stämma 2003. Två yngre personer fick samtidigt förtroendet att sköta vaktmästaruppgiften på skolan samt bokningen av skol- och skogsmuseet. Nya och växande uppgifter fordrar en klar ansvarsfördelning, fler personer och ekonomisk ersättning. Risker är ändå stora att det på sikt blir svårt att med i huvudsak frivilliga krafter underhålla och bemanna alla anläggningar som idag finns i Ängersjö by och församling. Vad kan andra parter, privata och offentliga bidra med, och vad händer om inte nya resurser tillförs? Vilka prioriteringar blir nödvändiga?

Maths Isacson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och gästprofessor i industriminnesforskning vid avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, KTH, Stockholm. Ingick i det s.k. "ängersjö-projektet" och har skrivit en rad böcker och artiklar om 1900-talets industri- och agrarhistoria, bl.a. "Industrisamhället Sverige. Arbete, ideal och kulturarv" (Studentlitteratur 2007).

Ekonomisk-historiska institutionen
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala
maths.isacson@ekhist.uu.se

Noter

1. Texten är skriven inom ramen för det s.k. Ängersjöprojektet, ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt med den officiella titeln "Flexibilitet som tradition. Näringar och kulturmönster i skogsbygd under 1000 år" som under fem år, 1998–2002, uppbar ett större anslag från Riksbankens Jubileumsfonds kulturvetenskapliga donation. Det geografiska området som studerades var södra Norrlands skogsbygd med fokus på byn Ängersjö och angränsande bygder i sydöstra delen av Härjedalen. Forskningsproblemet var överlevnads- och anpassningsstrategier från medeltid till nutid i glesbefolkad skogsbygd. Projektets forskare undersökte om den kulturella identiteten i skogsbygder och perifer regioner, alltså sedan den förindustriella epoken, rymt en flexibilitet och handlingsberedskap för att möta interna problem och externt tryck. Femton forskare, från Umeå i norr till Lund i söder, representerande nio olika ämnen (naturvetenskap, humaniora och samhällsvetenskap) ingick i projektet. Hittills har det resulterat i åtta doktorsavhandlingar och en licentiatavhandling, ett stort antal vetenskapliga och populärvetenskapliga artiklar samt tre böcker: Sporrang 1993, Johansson 2002 samt Emanuelsson, Johansson & Ekman 2008.
2. *Föreningsinventering i Härjedalens kommun* 1990, s. 68.
3. Se *Det ekonomiska samarbetets historia* 1996. Några av byalagen presenterar sig idag på Östersunds hemsida, se www.oestersund.se/samallsguide/lankar/bylagstadsdelar.4.1e0f2f6dce47f51
4. Underlaget till denna artikel om Ängersjö byalag bygger på handlingar i byalagens ägo (protokoll, rapporter, historik) som antingen förvaras i läns museets arkiv i Östersund eller alltjämt ligger i Ängersjö skola, på intervjuer samt Pålsson 1995 och Magnusson & Mogren 1997.
5. Flygare & Isacson 2003, s. 175ff.
6. <http://www.hjarnarp.com/framtidsbygd/bygderorelsen.htm>
7. Lagerqvist 2008, kap 2.
8. *Ibid.*, s. 68.
9. *Ibid.*, s. 107ff.
10. Flygare & Isacson 2003, s. 170, 175 och 240ff.
11. Lagerqvist 2008, s. 108ff.
12. Lagerqvist 2008, s. 74–75; SNA 1991, s. 91.
13. Falk 2002.
14. Persson 1991.
15. Intervju med Folke Pålsson 23/6 1988, s. 16.
16. Blomberg 1995.
17. Se Erixon 1978 och Hellspong & Löfgren 1972, s. 69.
18. Magnusson & Mogren 1997, s. 34.
19. Pålsson 1997, s. 5.
20. Pålsson 1997, s. 5.
21. Pålsson 1983, 1987, 1989 och 1995; Nilsson, Järnankar & Pålsson 1991.
22. Pålsson 1997, s. 18.
23. Pålsson 1997, s. 5.
24. Pålsson 1997, s. 6.
25. Magnusson & Mogren 1997.
26. Johansson 2005; Magnusson & Mogren 1997.
27. Se Ekman 2006.
28. En blåsterugn är en äldre typ av ugn för lågteknisk järnframställning, känd sedan förhistorisk tid.
29. Pålsson 1997, s. 6.
30. Korpen är en social rörelse med gamla anor. De första Korpklubbarna bildades redan 1912 i anslutning till olympiaden i Stockholm. Korpens mål är att vara en ledande och landsomfattande folkrörelse med motion, rekreation och friskvård. Wikipedia.
31. Isacson & Persson 1998 samt Falk 2002.
32. Arbetslivsmuseer i Sverige 2004; Alzén 2005; De engelska friluftsmuseerna var i slutet av åttiotalet föremål för en hätsk debatt, se Hewison 1987 och Iddon 1988. Om historie- och kulturarvsbruk under senare årtionden, se Aronson 2004.
33. I projektet "Hundra framsynta möten" som genomfördes i Dalarnas 15 kommuner under 2005 och 2006 i form av lokala möten där framtidsfrågor diskuterades bröts ofta olika uppfattningar om vilken strategi som var bäst. I regel kunde deltagarna ändå enas om en handlingsplan. Se

- Eriksson & Perers 2006.
34. Från 1998 och fram till mitten av det första årtiondet på 2000-talet träffades projektets 15 medlemmar under två arbetsveckor, på vårvintern och i mitten av hösten i Ängersjö. Dessutom deltog projektets medlemmar regelbundet i midsommarfirandet vilket arkeologerna kombinerade med utgrävningar.
35. Pålsson 1997, s. 5–6.
36. Flexibiliteten i resursutnyttjandet var forskningsprojektets grundläggande hypotes. Se not 1, ovan.
37. <http://www.angersjo.nu/>
38. *Föreningsinventering i Härjedalens kommun* 1990 samt *Det ekonomiska samarbetets historia* 1996.
39. Utställningen om Ängersjö idrottsverksamhet i Folkets Hus.
40. *Det ekonomiska samarbetets historia* 1996, s. 22.
41. Se *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, tema Hälsingegårdar, nr 45/2003, speciellt artikeln av Ella Johansson. Se även Persson 2006.
42. Styrelseprotokoll 26/3 2000.
69. Telefonintervju med Barbro och Bertil Larsson i Ängersjö den 22/12 2008.

Käll- och litteraturförteckning

- Alzén, Annika 2005. "Amatörer eller proffs? Frågan om kulturavrets demokratiska villkor". Alzén, Annika & Bursell, Birgitta (red.), *Otydligt. Otymligt. Otaligt. Det industriella kulturavrets utmaningar*. Stockholm: Carlssons.
- Aronsson, Peter 2004. *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Arbetslivsmuseer i Sverige* 2004. Stockholm och Norrköping: Riksantikvarieämbetet och Arbetets museum.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 45/2003. Tema Hälsingegårdar.
- Blomberg, Eva 1995. *Män i mörker. Arbetsgivare, reformister och syndikalister*. Stockholm Studies in History 53.
- Det ekonomiska samarbetets historia* 1996. En inventering av ekonomiska föreningar i Jämtlands län 1866–1933. En rapport från Föreningsarkivet i Jämtlands län.
- Ekman, Ann-Kristin 2006. "Skuggbyn – under ytan på en avfolkningsby. Om stratifiering, sociala relationer överlevnad". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 51, 2006.
- Emanuelsson, Marie, Johansson, Ella & Ekman, Ann-Kristin (eds.) 2008. *Peripheral Communities: crisis. Continuity and long-term survival*. Uppsala: Department of Urban and Rural Development, SLU.
- Ericsson, Björn & Perers, Karin (red) 2006, *100 framsynta möten. Anmorlunda samtal om Dalarnas framtid*. Falun: Dalarnas Bildningsförbund.
- Falk, Kristian 2002. "Syndikalisterna, terrängen och rättspraxis." Johansson, Ella (red.) *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Lund: Nordic Academic Press.
- Erixon, Sigurd 1973. *Byalag och byaliv*. Stockholm: Nordiska museet.
- Flygare, Iréne & Isacson, Maths 2003, *Jordbruket i välfärds-sambället*. Stockholm: LTs Förlag/Natur och Kultur.
- Föreningsinventering i Härjedalens kommun* 1990. Rapport 1990. Del 1. Folkrorelsernas arkiv för Jämtlands län.
- Hellspång, Mats & Löfgren, Orvar 1972. *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund: CWK Gleerup Bokförlag.
- Hewison, Robert 1987. *The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline*. London: Methuen.
- Iddon, John (ed.) 1988. *The Dodo Strikes Back*. Papers from a seminar on Hewison 1988 at St. Mary's College, Strawberry Hill in April 1988.
- Isacson, Maths & Persson, Bo 1998. "Skogen och lagen – identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930." Blomberg, Eva, Horgby, Björn & Kvarnström Lars (red.). *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*. Linköping: Linköpings universitet.
- Johansson, Ella (red.) 2002, *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Nordic Academic Press.
- Johansson, Ella 2003, "Det sista träslottet: rivalitet, jämlikhet och byggalenskap, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2003 nr 45, s. 83–94.
- Lagerqvist, Christopher 2008. *Kvarboende vid vägs ände: människors försörjning i det inre av södra Norrland under svensk efterkrigstid*. Uppsala Studies in Economic History 84.
- Magnusson, Gert & Mogren, Mats 1997. "Ängersjö – akademien i skogen." *META – medeltidsarkeologisk tidskrift* nr 1 1997.
- Nilsson, B, Järnankar, F & Pålsson, Folke 1991. *När skogen fick värde. En dokumentation av skogsbrukets framväxt i Härjedalen*. Svenska vyer, Sveg
- Persson, Bo, "Piggen": om flexibelt företagande i norrländsk skogsbygd. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2005 nr 50, s. 42–54, 2006
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Pålsson, Folke 1983. *Storbröten i Ljusnan 1917–1919*. Sveg: ABF-Härjedalen.
- Pålsson, Folke 1987. *Skola i glesbygd*. Sveg.
- Pålsson, Folke 1989. *Från krononybyggare till sommartorpare. Historien om Örnåsen, Årberget och Ängertjärn*. Stockholm.
- Pålsson, Folke 1995. "Att forska i egen by." Sporröng, Ulf (red.) 1995. *Perspektiv på Härjedalen*. Sveg: Svenska vyer.
- Pålsson, Folke 1997, Vi har försökt väcka en by till liv (stencil hos författaren).
- SNA/Sveriges Nationalatlas*. Tema Miljö. 1991. Temaredaktörer: Claes Bernes, Claes Grundsten; temavård: Statens naturvårdsverk. Stockholm.
- Sporröng, Ulf (red.) 1995. *Perspektiv på Härjedalen*. Sveg: Svenska vyer.

The neighbourhood group as a force for development in a depopulation area of Norrland

by Maths Isacson

Summary

A form of local partnership collectively termed *bygderörelsen* – the Rural Development Movement – which evolved towards the end of the 20th century has precursors in the numerous rural associations, e.g. for education, the arts and entertainment, during the 30s and 40s. Associations of this kind lost ground heavily in the early post-war decades, as economic growth and modernisation accelerated. But, starting in the 1970s, and above all in the 1980s, when agriculture was facing great economic difficulties and the countryside was losing population, local co-operation was revived. *Bygderörelsen* was born of a determination to utilise people's competence, machinery and equipment in placing rural communities on a firmer economic and logistical footing. During the 1990s and early 2000s *Bygderörelsen* developed into a mass movement, today numbering 4,500 local development groups and 70,000 active members. The groups are variously named – neighbourhood groups, community associations, interest associations or development groups – but share the common pursuit of promoting the development and best interests of the local community.

One of these many neighbourhood groups is located in the Härjedalen village of *Ängersjö* in the interior of southern Norrland. It started on 1st December 1972, at a meeting attended by 19 people in the former village school. The article addresses a number of questions. Why was a neighbourhood group (*byalag*) started at this time, where did the initiative come from, what tasks did it take upon itself, what problems did it come against, how were those problems solved, what was the long-term outcome and what kind of a resource does the *byalag* constitute today? The main concern is to illuminate and understand the way in which people in a depopulation area during the late 20th century rose to the challenge of thoroughgoing economic changes.

The main reason for the villagers of *Ängersjö* and other forest communities in southern Norrland forming neighbourhood groups in the 1970s and 1980s was the depopulation of previous decades and the concomitant ageing of village populations. During the preceding half-century, *Ängersjö* had changed from a parish with a growing population and a steady stream of people to an isolated, thinly populated rural community. The village today has about 30 permanent residents.

One of the *Ängersjö* neighbourhood group's main concerns was with the management of the many communal facilities – the football pitch, the laundry, the shielings, the school, the People's Palace and several other buildings. At the same time the group helped to create new facilities, which in the long term has become a problem, there being so few active people in the village.

The neighbourhood group started off as a combination of interest association, addressing issues of the moment, and historical and cultural organisation. Gradually the emphasis shifted in favour of local history and heritage. Historical documents were collected or transcribed and archived in the old school. The group took the initiative in having the earliest traces of the iron industry excavated, it photographed shielings and it cleared the ground on archaeological sites. The group's committee sent members to seminars and courses on interviewing techniques and photography and organised documentation courses. Parallel to the mapping, preservation and care of what was defined as the neighbourhood heritage, the group, either single-handed or in partnership with one or more other local organisations, arranged cultural events and festivals during spring, high summer and Christmas-time.

The biggest task which the group came to undertake was the construction of a forest museum. This opened in August 1988, after a long period

of resource mobilisation. The museum was successively enlarged in the mid-1980s and 10 years thereafter. Ideas were hatched, committees were appointed, plans were drawn up, funding was applied for, buildings were erected, history teach-ins and festivals were organised and visitor figures grew steadily. Strings were successfully pulled in order for both the King and the County Governor to visit the forest museum, which was good publicity. A forest museum now covers a large area on the outskirts of Ängersjö. It contains more than 20 buildings which between them convey a good picture of life and work in the forest community, women's work included, during the century-long heyday of the forestry industry. A visitor centre was established at the beginning of the 1990s and expanded into an eco-museum in 1996, at a time when museums of the same kind were beginning to appear all over Sweden.

The forest museum developed into a new kind of open-air museum, of a kind emerging all over Sweden, and in other long-industrialised countries, during the 1980s and 1990s. At a time when industrial society was changing shape and becoming post-modern, there was a growth of interest at local level in documenting and describing work and everyday life in past ages. In Ängersjö's case the guided tours of the museum were supplemented by "charcoal pancakes" and coffee or lunches and dinners for large parties of visitors.

How successful has the neighbourhood group been, on its own and together with other local organisations, in keeping the local community alive? Were the activities launched from the beginning of the 1970s onwards conducive to the community's survival? My interpretation is that the neighbourhood group in itself became an important new

resource when traditional resources – smallholdings, the forest and the skills associated with them – were superseded. The strength of the neighbourhood group lay in its capacity for drawing on local knowledge of the traditional resources of the forest community and for harnessing a growth of interest, in the community at large, in experiential tourism, the history of everyday life, genealogical research and heritage utilisation.

The neighbourhood community demonstrates the ability of the population to remain flexible where traditional local resources are concerned, but also a capacity for creating new resources adapted to present-day demands. The interpretation and reuse of the community's old resources has been a model of success. Instead of going cap in hand and begging for assistance, people have acquired knowledge and contacts with which to avail themselves of the help and resources available at various levels in the community. Through the neighbourhood group, ever since the beginning of the 1970s, Ängersjö has administered a cultural capital in a regionally and nationally expansive field of heritage and experience. The question is how stable that capital is and how the neighbourhood group and other local organisations will cope with the generation shift that is now in progress. The facilities are numerous and are being used less and less. Summertime residents may be the salvation, and already are to an increasing extent. But will this be enough for managing the many facilities and keeping up the annual events? There is a great risk that in the long term the many facilities now existing in Ängersjö will be very difficult to staff and maintain on a predominantly voluntary basis.

Keywords:

Sweden after 1945, Transition of woodlands, Depopulation, Village communities, Forest museums, Adventure tourism

Sabotaget mot Lunds ärkesätets laxfiske i Mörrum år 1529

av Mattias Karlsson

Inledning

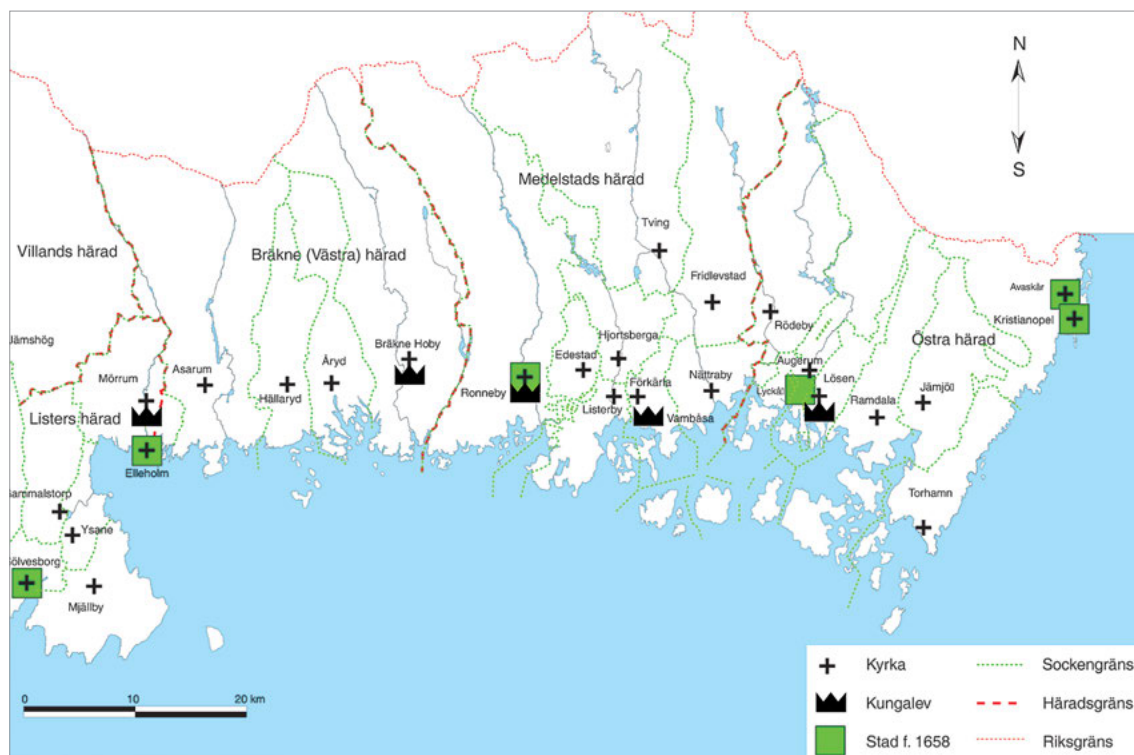
År 1529 anklagades tolv bönder från Asarums socken i Blekinge och från Jämshögs socken i Skåne för att ha förstört ärkesätets laxgård och ”grindar” i Mörrumsån.¹ Den 9 november 1529 hade ärkeelectus Aage Jepsen Sparres man Olof Jepsen, dekan i Åhus, ”førfølgt” bönderna från Jämshögs socken på fyra häradsting i Villands härad. Bönderna infann sig dock aldrig till tinget för att svara på anklagelserna. I ett brev utfärdat av Skånes landsting år 1530 förklarades de för fredlösa. Det är oklart om samma öde kom att drabba de bönder som tillhörde Blekinge landsting eller om de föll till föga och erlade den i tidigare domslut fastställda boten. Redan år 1515 hade rätten till laxfisket i ån lett till kontroverser,² men konflikten år 1529 är på ett helt annat sätt dokumentariskt belagd. Handlingarna i denna konflikt ger glimtar ur historien om specifika individer och händelser, men är inte minst en del av en större berättelse om konflikter om naturresurser mellan lokalsamhälle och centralmakt eller aristokrati.³ Det var dock inte alltid som lokalbefolkningen tillgrip så drastiska åtgärder för att hävda sina intressen som i Mörrum 1529.⁴

En kort bakgrund: de administrativa och ägorättsliga förhållandena

För att närmare förstå den följande diskussionen vill jag klargöra några av de administrativa och ägorättsliga förhållandena som var gällande under medeltid och 1500-talet i Blekinge och speciellt kring Mörrumsån. De bönder som 1529 saboterade ärkesätets laxfiskegård tillhörde olika socknar, häradar och landsting vilket kan ha haft betydelse för hur rättsprocessen mot dem har drivits.

Mörrumsån bildade gräns mellan flera socknar och häradar. I norr var ån gräns mellan Jämshögs socken och Villands härad i Skåne och Asarums socken i Bräkne härad och Blekinge. Gränsförhållandena längre söderut är mer oklara. Blekinge var, åtminstone från 1200- och 1300-talet, indelat i tre häradar: Västra (senare Bräkne), Mellersta (Medelstads) och Östra härad (figur 1). Lister betraktades som ett självständigt område, i skrivelser ofta nämnt mellan Skåne och Blekinge. I ett kungligt brev som rör den aktuella konflikten finner man således skrivningen ”bleginge oc lyster”.⁵ Carl Gustaf Styffe ansåg i sitt verk *Skandinavien under unionstiden*, som behandlar den historiska geografien, att Mörrums socken under medeltiden tillhörde Bräkne härad i Blekinge.⁶ Enligt de äldsta jordeböckerna från 1500- och 1600-talet var emellertid Mörrumsån i princip gräns mellan Listers härad och Bräkne härad.⁷ Det finns några undantag från detta mönster. Härvidlag bör man notera att Mörrums kyrka, alltså sockencentrum, ligger på den östra sidan av Mörrumsån, i en bebyggelse vid namn Hästaryd (figur 2). Bebyggelsenamnet Hästaryd är säkert belagt år 1551⁸, men det kan vara omnämnt i skrift redan i ett kungligt donationsbrev 1182.⁹

Ägorättsligt är det välbekant att danska kronan hade intressen i Mörrum och laxfisket. I den så kallade kungalevslistan i kung Valdemars jordebok redovisas Blekinges kungalev med sina ”tilliggande”, *cum attinenciis suis*, i nämnd ordning Lösen, Ronneby, Vambåsa och Hoby. Sist i stycket omnämns också Mörrum med sitt laxfiske *Mörum cum captura salmonum*.¹⁰ Kungalevslistan dateras vanligen till år 1231, men en äldre förlaga har troligen funnits.¹¹ I varje härad i Blekinge fanns alltså

FIGUR 1. Karta över Blekinge med kungalev samt städer före 1658. Socken- och häradsgårns efter den Häradsekonomska kartan 1915–19. Häradsgårns mellan Lister och Bräkne härad, vilken har ändrats i sen tid, har korrigerats efter uppgifter i Jordrevningsjordeboken 1673 (Landsarkivet i Lund) samt äldre danska jordböcker (Rigsarkivet, Köbenhavn).

minst ett kungalev. De danska kungaleven är att betrakta som ett kungligt ämbetsgods eller kron-gods (*Bona regalia*), en parallell är de i Sverige förekommande krongodset Uppsala öd. Kungalevens fördelning har på ett eller annat sätt ansetts hänga samman med indelningen av landskapet i häradar (figur 1).¹² Den fortsatta betydelsen av fisket i Mörrum understryks av ett brev utfärdat den 12 november 1333 av kung Magnus av Sverige när denna befinner sig på Skällviks slott i Östergötland, alltså under den period 1332–60 som Skåne hörde till Sverige.¹³ I brevet erkänner kung Magnus fru Else Pedersdatters fordring på 8000 mark silver efter hennes avlidne man, marsken Ludvig Albertsen, och överlåter årligen till henne 2000 mark skånsk av myntningen i Lund och som ”underpant” Blekinge och Lister med fiskerätt i Mörrum och alla ”rättigheter”.¹⁴

Det är först under 1500- och 1600-talen som

mera detaljerade uppgifter finns om bebyggelsen, ägandet och laxfisket. Skriftliga källor från 1520-talet och fram till mitten av 1600-talet visar att ärkesätet hade en betydande andel i laxfisket, där även kronan (Sölvesborgs slott) och Allhelgonaklostret i Lund beskärdes med särskilda ”fisketerminer”. Större delen av Mörrums by, 14 gårdar och en mölla, ägdes av ärkesätet vid reformationen. Det ärkesätliga godset administrerades vid samma tid från Elleholms slott medan ärkesätets laxfiske ombesörjdes från Åhus slott (för en mer utförlig presentation hänvisas till en kommande publikation i ämnet).¹⁵ Den tjänsteman, Oluf Jepsen, som drev rättssaken för ärkesätets räkning var dekan i Åhus.

Sabotaget mot ärkesätets laxfiske år 1529

Sabotaget

De äldsta bevarade handlingarna om sabotaget mot ärkesätets laxfiske år 1529 är ett par odaterade och osignerade anteckningar¹⁶ på två pappersark, vilka med några få ord meddelar konkreta upplysningar om vad som hänt.¹⁷ Här meddelas attentatsmännens namn, hemort och vem som ägde de

FIGUR 2. Utdrag av Geometrisk uppmätning år 1734 av Mörrums by och inägor (Lantmäteristyrelsens arkiv i Gävle). På kartan återfinns man "Grinnerne" strax öster om byn och "Laxeboden" söder om bron som går över ån. Läggs märke till Mörrums kyrkas placering öster om ån, egentligen på inägor tillhörande byn Hästaryd, vars gårdar tillstötter strax öster därom. Mörrums krog ligger intill landsvägen mittemot kyrkan.

hemman de brukade (visas i figur 3). Arken ger intryck av att vara minnesanteckningar eller underlag inför de rättsliga åtgärderna.

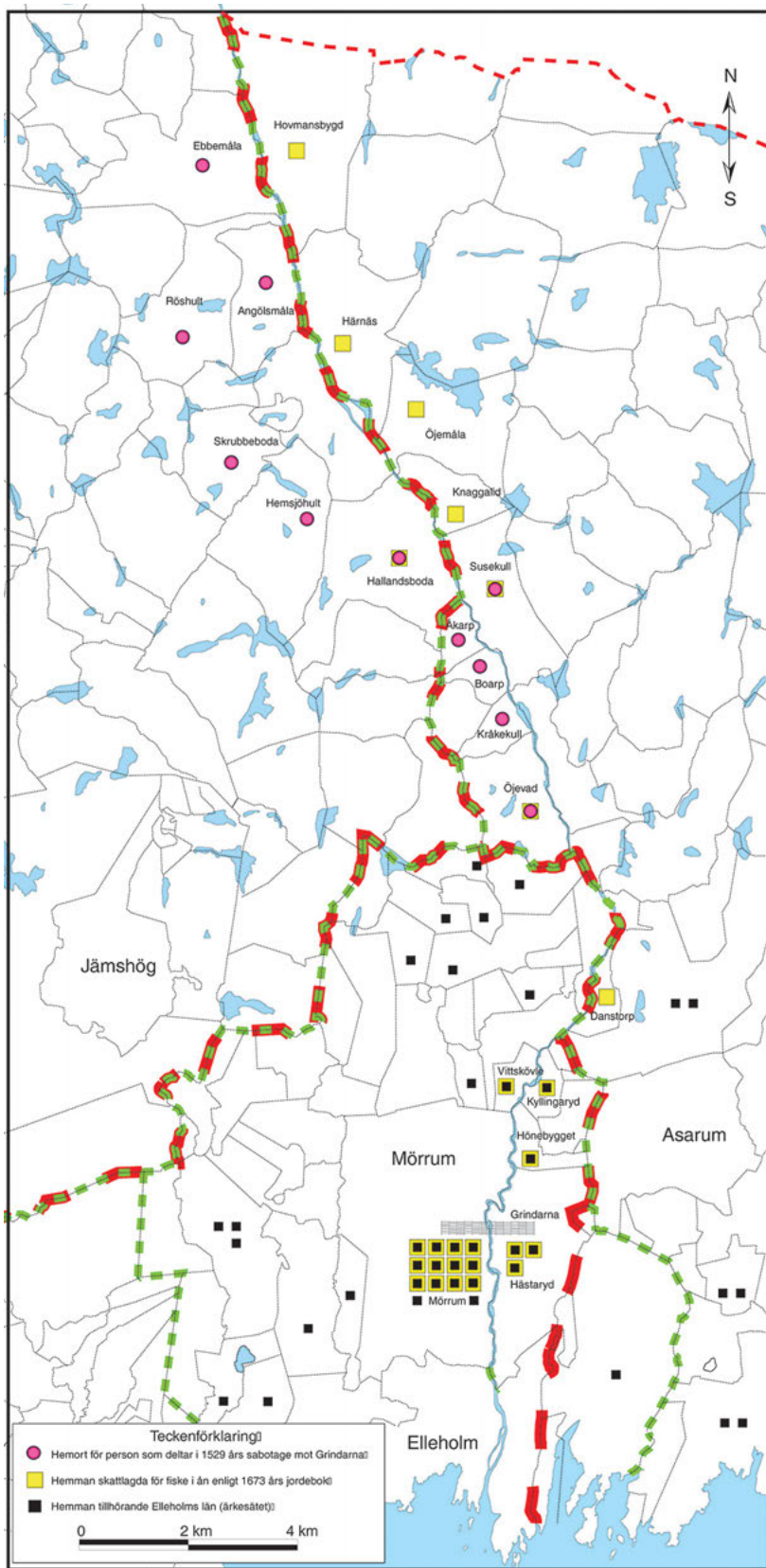
Följande tycks ha hänt. Tisdagen näst efter S:t Olofs dag år 1529, vilket enligt vår moderna kalender är den 2 augusti, utfördes ett sabotage mot ärkesätets "laxgård" i Mörrumsån. Sammanlagt hade 60 "grindar" i laxgården avlägsnats (figur 3). En grind kan beskrivas som ett slags kort "staket" bestående av ett ramverk med spjälor i. Varje grind uppges i anteckningarna ha ett värde av 2 skilling, vilket gör det sammanlagda värdet av det skadade godset till 7,5 mark (exklusive kostnaderna för utsättandet av grindarna). Avspärningen omfattade 30 famnar, dvs. ungefär 54 meter, alltså hela eller så gott som hela åbredden. Uppgifter om kostnaderna stämmer väl överens med uppgifter i Åhus slotts räkenskaper för åren 1532–33. Enligt dem kostade en ny grind 2 skilling. Räkenskaperna omtalar även utgifter för öl – grindöl – i samband med grindarnas utsättande.

Såsom skyldiga till dådet utpekades först sex bönder i Jämshögs socken: Bent i Hallandsboda, Lasse *puge* i Agngölsmåla, Jens i Ebbemåla, Jens i Skrubeboda, Age i Röshult och Nisse i Hemsjöhult (figur 3). Samtliga dessa bönder brukade hemman som tillhörde kronan. Kronans gårdar i Villands härad var vid denna tid förlånade till Arvid Jenssen Ulfstand.¹⁸

Därefter uppräknas ytterligare sex bönder hemmahörande i Asarums socken (figur 3) i Blekinge: Peder Larsen i Öjevad, Eskil i Krågekull, Peder Nielsen i Åkarp och hans son, Niels Bondesen i Susekull och Svend i Boarp. Samtliga gårdar tillhörde frälset: fem av dem tillhörde Jacob Arvidsen Trolle¹⁹, medan ett sjätte, hemmanet Susekull, tillhörde Axel Ugerup.²⁰

Rättsprocess och dom

Sabotaget kom snabbt till stiftsledningens kännedom. Ärkesätet styrdes vid denna tid av Aage Jepsen Sparre. Efter att kung Kristian II gått i lands-

flykt och Fredrik I blivit kung år 1523 blev Aage Jepsen Sparre samma år vald till ärkeelectus. Han fick dock aldrig konfirmation av påven och kunde därmed inte kalla sig ärkebiskop. Han avgick från sin post år 1532 och dog 1540. Aage Jepsen Sparre tillhörde högfrälset och var därmed släkt eller stod i vänskapligt förhållande till flera av rikets mäktigaste personer. Politiskt stod han nära den opposition i högfrälset som menade att Kristian II givit alltför stora rättigheter till allmogen och borgerskapet. Religiöst befann sig Aage Jepsen på de andligt konservativas sida.²¹

De anklagade bönderna sorterade under två olika häradsting, Villands härad och Listers härad, och två landsting, Skåne landsting och Blekinge landsting, vilket medförde att processen drevs i flera instanser. Det som komplicerar bilden ytterligare är att det vid denna tid, trots vissa tidigare ansatser i den riktningen, inte fanns någon tydlig appellationsordning mellan häradsting och landsting, utan tingen konkurrerade med varandra. Enligt Skånelagen skulle dock dråpsaker drivas vid landstinget och man kan även tänka sig andra allvarigare brott. Det var endast landstinget som kunde döma den tilltalande till full fredlöshet över landet. Häradsrättens dom gällde bara inom häradet. Först efter reformationen i Fredrik I:s handfästning 1536 kom det till en klarare uppdelning mellan de två olika instanserna.²²

I Villands härad agerade Oluf Jepsen, dekan i Åhus, på ärkeelectus vägnar.²³ Han stämde de sex bönderna i Jämshög inför häradstinget. I ett öppet brev daterat tisdagen den 9 november 1529 meddelade Mats Hjort, tinghöraren i Villands härad, att de män boende i Jämshögs socken som instämts av herr Oluf Jepsen inte mött upp på fyra "samfeldhe" ting.²⁴ Enligt Skånelagen skulle häradsting hållas var fjortonde dag²⁵, vilket inne-

FIGUR 3. Karta över Mörrumsån med närmaste omgivning från gränsen mot Småland till mynningen i Östersjön. Röda punkter visar hemorten för de bönder som deltog i sabotage mot ärkesätets laxgård (grindarna) norr om Mörrum år 1529. Gula kvadrater visar antalet och utbredningen av de hemman som enligt Jordrevningsjordeboken 1673 var skattlagda för fiske i Mörrumsån. Svarta kvadrater markerar hemman tillhörande ärkesätet och Elleholms län. By- och sockengränserna efter den Häradsekonomiska kartan 1915-19. Häradsgrensarna är markerade med tjock röd streckad linje. Sockengränserna är markerade med grön streckad linje.

bär att bönderna första gången blivit stämde till Villands häradsting den 28 september 1529.

Troligen instämde även bönderna i Asarum socken för att de ej infunnit sig vid häradstinget. Men om detta finns inga bevarade brev eller uppgifter. Det kan också tänkas att ärkeelectus funnit det lämpligt att statuera ett exempel genom att driva saken mot kronobönderna i Jämshög och lämnat frälsebönder i Asarums socken ifred.²⁶

Kort tid efter att tinghöraren i Villands härad stämt jämshögsbönderna drevs saken vidare vid Skånes landsting, som vid denna tid var förlagt till Landskrona. Landstinget träffades, precis som häradstingen, i princip var 14:e dag.²⁷ I Blekinge verkar landstingsmötena ha skett mer sällan och ha följt ett mera oregelbundet schema (se nedan). Det första skånska landstingsmötet då saken kan ha dryftats hölls troligen den 5 december 1529. Inte heller denna gång kom några bönder från Jämshög. Efter att ha stämt bönderna till ett fjärde landstingsmöte skrev landsdomaren i Skåne, Lage Urne till Bosarp, den 16 januari 1530 ett öppet brev där han förklarar nämnda bönder i Jämshögs socken som fredlösa.²⁸

Bönderna i Jämshögs socken blev alltså fredlösa efter att inte ha mött upp vid Skånes landsting. Beträffande bönderna i Asarums socken, som tillhörde Blekinge, vände sig ärkesätet till kungen för att få rätt.²⁹ Den 3 maj 1530 samlades en stor del av de mest framträdande kungliga länsmännen och tillika riksråd på Malmö rådhus för att enligt kunglig befallning i en rättegång låta döma i saken. Den kungliga befallningen till "nogenn gode mend" (alltså adelsmän) har gått förlorad och är endast känd genom en regest (kort sammanfattning i arkivförteckning).³⁰ I den åtta man starka rätten ingick främst Tyge Krabbe, länsman på Helsingborgs slott och riksmarsk, därefter Albert Jepsen Ravensberg hövitsman på Malmöhus slott, Henrik Aagesen Sparre till Klågerup, Axel Brahe till Krageholm, Mourids Jepsen Sparre hövitsman på Lindholmens slott, Holger Gregersen Ulfstand hövitsman på Laholms slott, Truid Gregersen Ulfstand hövitsman på Varbergs slott och Knud Bille på Gladsax. Det var alltså noblessen av det skånska frälset som representerade kungen. Ingen av dem kan ha varit främmande för kändanden ärkeelectus Aage Jepsen Sparre. Tvärtom har han stått i endera släkt- eller vänskapsförbindelse

till dem.³¹ Ingen av de instämde bönderna mötte upp i Malmö och inte heller någon representant för dem.³² I domslutet i Malmö den 3 maj 1530 fastslås: "... att the bønder szom affbrøde oc wor mz y flock oc følge att affbryde forskreffne laxegaarde oc grind er pligtige oc bøer effther laagen for the woldswerck att bøde emodtt forskreffne her Electus huer there iij marcer for huer gang oc bødhe och betale forskreffne her Electus all then skade hans naade ther aff fowgett haffuer bode paa grynder oc fiiskerij ..." Det framgår att det rör sig om "tvenne woldswerck" och domen talar också om en bot av 3 mark för "huer gang" och per person ("huer there"). Det rör sig alltså om två sabotage mot ärkesätets fiske. Förutom böter skulle de enligt domen ersätta ärkesätet för den uppkomna skadan på grindarna och fisket.³³

Böterna för de två "våldsverken" uppgick till sammanlagt 6 mark per person. Bötesbeloppet bör ha bestämts med stöd av Skånelagen eller möjligen någon annan lagsamling.³⁴ Summan kan knappast betraktas som orimligt hög. Sex mark motsvarade vid denna tid värdet av tre kor eller 3/4 tunna smör.³⁵ Ersättningen för den förlorade inkomsten av fisket är mer svårvärderad, i synnerhet då vi inte vet hur lång tid som har gått innan nya grindar kom på plats. Domen kan i detta perspektiv knappast betraktas falla utanför den straffrättsliga praxis. Varför bönderna inte infann sig vid rättegången kan ha berott på det politiska läget och den sammansättning domstolen hade. Vi vet inte om bönderna har på annat sätt försökt att driva sin synpunkt innan de har gått till mer handgriplig aktion. De skulle i en rättsförhandling ha kunnat åberopa 1519 års domslut i fallet med en laxgård vid Åhus (se nedan).

Ärendet var inte över med den kungliga domen, utan fortsatte under hela 1530 att drivas av ärkesätets utsända vid upprepade härads- och landsting i Blekinge.³⁶ Om bönderna från Asarums socken inte mötte upp och gjorde rätt för sig enligt kungens domslut, måste de liksom bönderna från Jämshögs socken, ha dömts fredlösa. Här om får vi nog aldrig full visshet. Men eftersom det inte finns någon notis om att brevet lästs en fjärde gång på Blekinge landsting kan man se det som ett *indicium e silentio* för att bönderna till sist fallit till föga. Det står hur som helst klart att några av bönderna har börjat svikta. När brevet från

rättartinget och kungens stadfästelsebrevläses för första gången på Blekinge landsting, framträder två av de anklagade och ville nu svara inför härads- och landstinget. På detta svarade landsdomaren Claus Clausen med de tolv stockemännen (tingsmännen) att de inte kunde riva upp rättartingets och kungens dom.³⁷

Böndernas samlade uppträdande vid själva våldsverket och deras ovilja att försvara sig vid tingen, kan ha varit eller utifrån ha uppfattats som en medveten strategi – att så att säga driva ”saken” till sin spets. Troligen var denna strategi – åtminstone i detta enskilda fall – helt misslyckad. Bönderna stod inte fram på tinget och lade fram sina skäl till att sabotera ärkesätets laxfiske. Vi kan idag endast diskutera de eventuella bakomliggande orsakerna till böndernas aktion. Det faktum att det var en planerad kollektiv aktion från böndernas sida tyder på att det funnits väl motiverade skäl.

Fisket i Mörrumsån – Grindarna och kungsådran

För att förstå de ekonomiska orsaker som möjligen kan ha legat bakom sabotaget är det nödvändigt att försöka ta reda på något om hur fisket har gått till och särskilt det kring platsen Grindarna. Det mest betydande och centrala verket om 1600- och 1700-talets laxfiske i Mörrumsån är lantmätaren Gabriel Wickenbergs karta och beskrivning över Mörrumsån upprättad 1773–75. Wickenbergs ar-

FIGUR 4. Mörrumsån mot söder i slutet av februari 2008. Grindarna utplacerades på andra sidan av de två små holmar som syns i bild. En något större holme ”Grinnaholmen”, där laxkaret *Capadosia* en gång fanns, ligger utanför bild till vänster. Foto av författaren.

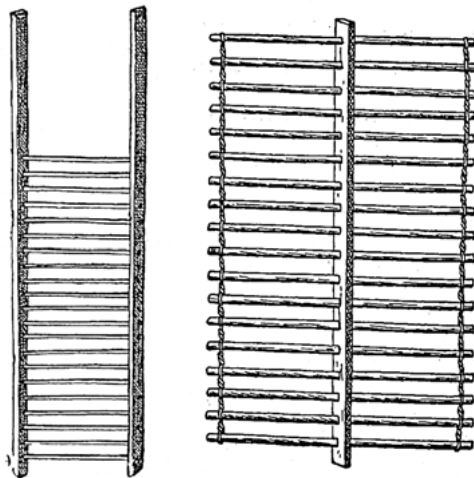
bete innehåller inte bara en beskrivning av den tidens laxfiske men också en diger samling med avskrifter av äldre handlingar som belyser laxfisket, fiskemetoder, tider och rättigheter.³⁸ Några av Wickenbergs källor kan hjälpa oss att bättre förstå bakgrunden till striden år 1529 är de som berör laxfisket vid det längst i norr belägna laxfisket Grindarna, som fortfarande ägdes av kronan. Vid tiden för Wickenbergs arbete fanns det flera olika fisker vid Mörrum. De flesta av dem var relativt små och hade i långa tider fiskats av olika gårdar i Mörrum.

Den äldsta beskrivningen av kronans fisken i Mörrumsån är en förteckning gjord av arrendatorn Mads Andersen Kock år 1647. Här framgår att fisket vid Grindarna tog sin början Vårfrudagen före påsk då grindarna och karen sattes ut. På grund av det varierande vattenståndet skedde det ibland senare, vilket enligt Kock medförde att många laxar då redan har vandrat längre uppströms vilket försämrade fisket vid Grindarna och nedströms.³⁹

Hur fungerade då fisket vid Grindarna? Enligt beskrivningen från 1647 användes ”kar” för att fånga fisken. Peter Mützells gradualavhandling

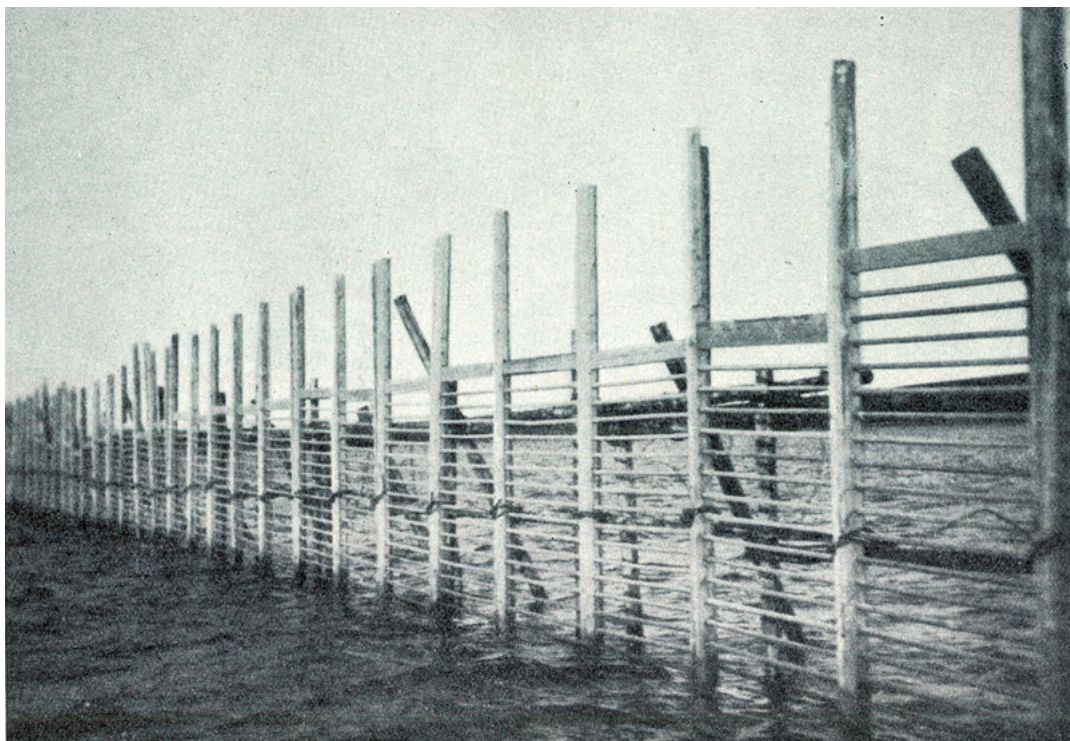
om Listers härad från år 1748 beskriver laxfisket i Mörrumsån noggrant. Grindarna hör till ett par kronohemman i Hästaryd (nr 14) och Mörrum (nr 42). Enligt Mützell är "Grinda-byggnaden" kostsam och består av "... allehanda slags virke, såsom 80 à 90 stycken grindar, af hvilka ärligen en del måste göras nya ..." Grinderna "utpålas" strax efter den 25 mars så snart vattnet i strömmen något minskas. Vid Grindarna fanns tre laxkar och i en ådra öster om Grinnaholmen fanns ett laxkar som kallas *Capadosia*.⁴⁰ Enligt Wickenbergs beskrivning 1773 fanns sammanlagt fyra kar vid Grindarna och ett öster om Grinnaholmen (figur 4).⁴¹

Den nordligast belägna fångstplatsen Grinderna bestod, enligt Wickenberg av "... häckar eller så kallade flakar med käppar eller sprötar instuckna uti trädlistor, igenom borade hohl uti desse listor eller slår hvilka häckar eller flakar kallas Grindar (figur 5 och 6), och sätts i botn af Strömmen emotstödde med pålar och stakar tvärt öfver ån ifrån västra landet vid Mörrums By till Grinneholmen, tilhörig Nummer 14 i Hästaryd. Vid vissa öppningar, som Chartan utvisar, sätts Laxe-kar och imellan desse karen, ofvannämde Grindar ..." ⁴² Grindarna har alltså effektivt hindrat en betydande del av laxen för vidare vandring uppströms Mörrumsån.

FIGUR 5. Lantmätare Gabriel Wickenberg beskriver år 1773-75 grindarna i Mörrumsån som "... häckar eller så kallade flakar med käppar eller sprötar instuckna uti trädlistor, igenom borade hohl ..." Beskrivningarna motsvarar fynd av träkonstruktioner som gjorts i Skjern å i Jylland, möjligen daterade till medeltiden. Liknande träkonstruktioner som grindarna i Mörrumsån finns dokumenterade (se bilder ovan) från älvar i norra Sverige och Finland (Strelius 1906 s. 200).

FIGUR 6. (Nedan) Foto av stängverk, så kallad (karsin)pata, i Kalix älv (Andersson 1942, bd 2, s. 540). Grindarna i Mörrumsån kan ha påmint om denna konstruktion. Enligt 1529 års källa fanns 60 grindar placerade i Mörrumsån längs en sträcka av 30 famnar (omkring 54 meter).

Kungsådran

Av svenska medeltida lagtexter och domar framgår att en del av ett strömmande vattendrag måste ha en fri ådra, en så kallad "kungsådra", som möjliggör fiskens vandrande och ger fri väg för båttransporter. I de svealändska lagtexterna är denna princip tydlig. I Danmark är reglerna otvetygligare. Landskapslagarna talar om att ett vattendrag kan spärras helt av (oftast i fallet med dammar för vattenverk) om man äger marken på båda sidor av vattendraget.⁴³

En tvist 1519 om en laxgård i Helgeå vid Åhus är intressant med tanke på den nära geografiska och tidsmässiga kopplingen till händelserna i Mörrum år 1529. Den enda källan till rättstvisten är ett dombrev utfärdat i Åhus den 1 juli 1519 av de fyra kungliga kommissarierna, alla skånska högadelsmän, som hade till uppgift att döma i saken. Av brevet framgår att en "laxgaard" byggts utanför Åhus av en viss Peder Knudtzenn "paa verdige faders vegenne erckebischof Byrge". Det rörde sig om en nybyggnad, för den "aldrig var bygt før effter vor nadigste herris breff och bafalling". Enligt kommissarierna var laxgården "byggt emellom begge lannde, att jnngenn stor fiske kanndt opkomme att samme aae vdenn smaa fisk ... och bør alle kongens aae adt verre fry ock icke thepis lennger enndt thill mitstrømps". Laxgården var alltså inte förenlig med lagen.⁴⁴ Ett annat brev som tyder på att rättspraktiken föreskrev att kungsådran skulle hållas öppen är en försäkran av kung Erik Menved år 1303 till frälsemannen John Litle om att laxgården vid Luntertun inte skulle vara ett hinder för laxarna att gå uppför Rönneå.⁴⁵

Vid tiden för Wickenbergs beskrivning 1775 fanns en kungsådra eller öppning i Grindarna: "Kongs-ådran eller så kallade farbäcken uti Grindarne emellan Laxekaren Nr 2 och 4; af 3. alnars bredd grafven nogodt diupare än åbotten på sidorne".⁴⁶ Kungsådran har alltså bestått av en ca 1,8 meter bred öppning. Huruvida det funnits en öppen "kungsådra" i Mörrumsån längre tillbaka i tiden är inte helt klarlagt, men mycket tyder på att den införts eller återinförts under 1700-talet. Redan år 1730 hade allmogen uppströms Mörrumsån i Kinnevalds härad i Småland inlett en process om att kungsådran skulle hållas öppen. Vissa bönder i Asarums socken hade också framfört denna begäran.⁴⁷ I en kunglig resolution av den 29 juni

1752 fastslogs att kungsådran i Mörrumsån skulle hållas öppen på allmogens begäran.⁴⁸

Att beslutet om en fri kungsådra måste ha ändrat förutsättningarna för laxfisket framgår av flera handlingar från landskansliet i Karlskrona. I ett domslut den 6 december 1764 heter det att "... Grind-öppningen mycket skadat de nedanför Grindarne belägne Fisken, emedan all Laxen måste stanna nedanför dem, så länge de stängde voro, och ther under hela Leke-tiden vandra af och an samt fram och tillbaka ..."⁴⁹ I en skrivelse daterad den 1 december 1766 talas om att fisket Gisspan i Mörrum, som strykes med håv, "sedan Grinderna öppnades, legat dem öde och ofruckt-bare".⁵⁰ Och i en resolution från landskansliet daterad 4 maj 1773 beviljas en ansökan från fiskerättsinnehavarna i Mörrum om att de "tillåtes at nyttia och bruka Lax-fiske när och hvarändt det utan andras förfång skje kan". Enligt "applicanterna" i Mörrum stryker laxen förbi grindarna och upp mot Småland, så att "de få lax ofvanför oss, och vi få ingen".⁵¹

Av Wickenbergs beskrivning framgår att krono-arendatorn inspektör Wickman och samtliga deltagare i laxfisket i Mörrum år 1773 velat få kungsådran stängd. De hävdade att hela strömmen "med Grindarne" varit igensatt under den "Danska Regeringstiden", så att ingen "Kongs-Ådra" varit öppen och hänvisar till fredsfördragen mellan Sverige och Danmark 1658, 1660 och 1662 och till ett kungligt brev 1684 där svenska kronan försäkrar att de gamla "privilegierna" ska bli vid sin makt. De framhäver dessutom att fisket uppströms gör skada på yngel och "laxungar" genom sina fiskemetoder.⁵²

Tolkningar av bakgrunden till 1529 års sabotage mot ärkesätets laxgård

Grindarnas betydelse för fisket i Mörrumsån kan knappast överskattas. Vid öppnandet av kungsådran år 1752 förändrades laxfiskets villkor i Mörrum drastiskt. Men det är svårt att uttala sig om hur gammal denna metod för att spärra laxarnas vandring var och vad en avspärrning av ån under ca. sex månader av året innebar för laxens reproduktion. Försöket att spärra av Helgeå år 1519 hade slutat med att laxgården förklarades som olaglig.

Det är möjligt att böndernas sabotage 1529 utlöstes av en förändring i fiskepraxis. Här kan man

tänka sig flera scenarier. För det första kan man tänka sig att avspärning av ån med grindar var en ny metod 1529, vilket blev eller upplevdes som ett förfång för fisket längre uppströms. En omständighet som talar emot tanken att grindarna skulle ha varit en nyhet är de två osignerade handlingarna från 1529.⁵³ Här talas om att bönderna fick fem tunnor öl ”efter sedwane” den dag de satte ut grindarna. Att man kallar det för sedvana tyder på att det inte var första gången man satte ut grindarna. Ett andra alternativ är att avspärning med grindar fanns även före 1529, men att själva kungsådran vid denna tid täpptes till eller att tiden för avspärningen förlängts. Problemet med det senare alternativet är svårigheterna att finna konkreta belägg. Ett tredje alternativ är en kombination av orsaker. Jag tänker mig här att en längre period av överfiske och en sämre reproduktion för laxen genom att den hindrats i sin vandring, drivit på en process mot allt effektivare fiskemetoder. Slutpunkten blev kanske ett fullständigt spärrande av ån. Nackdelen med detta fiske är givetvis att fångsterna på lång sikt blir magrare. Det allt mer intensifierade fisket kan i sin tur ha en bakgrund i att kronan lagt ökande avgiftsbördor på bönderna. Jag tänker mig då följande historiska sammanhang.

Det politiska klimatet i Danmark och Sverige strax före och under år 1529 påverkade förhållandena kring Mörrumsån. Årtiondena före den danska reformationen 1536 var en period av social, religiös och politisk ”oro” och meningsskiljaktigheter tog sig flera gånger uttryck i våldsamma uppror och konflikter, både mellan olika sociala klasser eller intressen och inom grupper som adeln och kyrkan. Mest betydande, och nära i tid och geografi till händelserna i Mörrum år 1529, var oroligheterna i samband med ”Sören Norbys uppror”.

Under 1520-talets första år var stämningen bland allmogen i Skåneland ”irriterad”. Under hösten 1523 hade en extra pålaga, ”silverskatten”, lagts på allmogen och 1524 skrevs det ut en ny extraskatt, ”kongeskatten”. Redan i mars 1523 hade allmogen i Blekinge samlats på landstinget i Hjortsberga, där de beslutade att tåga mot Villands härad i Skåne. Länsmannen i Sölvesborg Aage Brahe ansåg att det bakom detta ”vapenskrammel” fanns ett missnöje med Kristian II:s lag, som bland annat inskränkte de självägande böndernas rätt att bruka sin skog. Hösten 1523 utbröt oroligheter i

Helsingborgs län, när bönderna vägrade betala ”silverskatten”. Under sensommaren 1524 blev det oroligt igen. Några kyrksocknar vid svenska gränsen hade gaddat sig samman, men efter tio dagar hade ledarna fångslats och förts till tornet i Köpenhamn. Tyge Krabbe, hövitsman på Helsingborgs slott, for runt med en fänika knektar och straffade bönderna, vilket dämpade oron. Men det jäste under ytan.

I februari 1525 landsteg Sören Norby på Listerlandet och intog Sölvesborg och Åhus. Allmogen anslöt sig och på Lunds landsting lät sig Norby hyllas som företrädare för den landsflyktige kung Kristian II. Upproret slutade inte väl för bönderna som besegrades militärt. För Norby gick det bättre. Han beviljades amnesti och fick slotten Sölvesborg och Lyckå i förläning. På så vis kom den upproriska allmogen i Blekinge att för en kort tid styras av Sören Norby, innan han i augusti 1526 flydde till Ryssland.⁵⁴

Vid tiden för sabotaget mot ärkebiskopens laxgård år 1529 var troligen de föregående årens uppror och blodiga uppgörelser i färskt minne hos allmogen. De var inte heller glömda av centralmakten. Niels Brahe på Vanås, som vid upproret ställt sig på böndernas sida och sedan flytt landet, greps vid ett besök i Skåne 1529. Han blev torterad och sedan halshuggen i Köpenhamn.⁵⁵ Uppgifter talar om att det vid denna tid jäste i Danmark och man följde noga utvecklingen även i Sverige,⁵⁶ där det så kallade Västgötaherrarnas uppror mot Gustav Vasa utbrutit samma år; ett uppror där småländska bönder ställde sig på aristokraternas sida.⁵⁷

Det är givetvis svårt att sätta dessa oroligheter i direkt förbindelse med sabotaget mot ärkesätets laxgård. Det står dock klart att under Sören Norbys uppror ställde sig ärkeelectus Aage Jepsen Sparre på adelns och kung Fredrik I:s sida.⁵⁸ Ett problem för de saboterande bönderna var att de inte kunde räkna med stöd från alla bönder. Konflikten stod mellan bönderna norr om Mörrum och ärkesätet, men också mellan dessa bönder och bönderna i byn Mörrum, vilka delade sitt fiske med ärkesätet och därmed hade ett intresse i att maximera fångsten.

Något som är svårtolkat är de olika strategierna i rättsaken som ärkesätet förde mot bönderna i Jämshög respektive Blekinge och Lister. Möjligen kan ärkesätet ha tagit hänsyn till och lämpat sig ef-

ter det rådande lokala politiska klimatet i de olika landsdelarna.

Epilog

Av en slump har flera brev från år 1529–30 bevarats och kan kasta ljus över en tvist mellan ärkesätet och bönder boende kring Mörrumsån. Tolv bönder bosatta på hemman uppströms Mörrums by rev år 1529 ner ärkesätets fångstanläggning för lax. Orsakerna till böndernas sabotage år 1529 kan det väl aldrig ges något helt tillfredställande svar på. Till det räcker inte de skriftliga källorna. Det är inte uteslutet att arkeologiska metoder i framtiden kan svara på en del frågor om medeltidens fiske och fiskeanläggningar i Mörrumsån.⁵⁹

Mot den historiska bakgrund som skisserats har jag diskuterat de bakomliggande orsakerna till böndernas aktion. Det kan vara så enkelt att fångstanläggningen ”Grindarna” eller ett fullständigt spärrande av kungsådran varit en nyhet som införts en kort tid före 1529 och fått bönderna att agera. En liknande laxfångsanläggning hade några år tidigare uppförts av ärkesätet i Helgeå vid Åhus, men den blev man tvungen att riva enligt ett domsutslag år 1519.

En annan förklaring till böndernas agerande kan ligga i det politiska klimatet vid denna tid. Det är emellertid svårt att dra en klar och tydlig linje från tidens större politiska, religiösa och sociala motsättningar till denna lilla konflikten om laxfisket. Orsakerna kan ha legat i en kombination av, ur böndernas synfält, negativa faktorer som till sist fått bägaren att rinna över. Bönderna agerade i en politisk kultur där våld eller hot om våld var vanligt, något som nyttjades av båda parter i konflikter. De bönder som gick till aktion mot ärkebiskopens laxgård i Mörrum 1529 kan ha bedömt tidpunkten som lämplig för ett ”aktivt motstånd” mot en laxgård och ett fiske som upplevts som orättvist under lång tid.⁶⁰

I avhandlingen *Tingen och tankarnas landskap* (2003) frågar sig Björn Nilsson om det inte funnits en ”laxisk mentalitet” som präglat landskapet kring Mörrumsån och framför allt byarna Mörrum och Håstaryd. Fångstperioderna för laxen har delat upp tiden i ett arbetsår. Rättighe-

ter och villkor kring fisket har berikat landskapet kring ån med en flora av namn som är kopplade till fisket. Fisket har kunnat ge ett potentiellt överskott i ekonomin eller förhoppningar om det, när det sedvanliga jordbruket inte varit lönande. Sammantaget har allt detta påverkat kultur och levnadssätt. Tjuvfisket, som enligt räkenskaperna för böter under första hälften av 1600-talet vissa år varit i närmast epidemiskt,⁶¹ har säkert också varit en del av den speciella ”laxiska mentaliteten”. Sedvanerätten kring fisket har tidvis utmanats och förändrats, men den har också försvarats med rätt och med kronans myndighet. Det ”laxiska landskapet” kom med tiden att förändras. Sveriges erövring av Skånelandskapen medförde att frågan om kungsådran väcktes under första hälften av 1700-talet, framförallt av smålandsbönderna. Öppningen av kungsådran ledde till förändringar av fiskemetoderna. Flera nya fisken (kar) tillkom. Och inte minst fanns vid denna tid ett behov av att dokumentera både gamla och nya regler och villkor förenade med fisket.

Det låter sig svårligen avgöras, om det radikala ingrepp mot ärkesätets laxfiske som bönderna uppströms Mörrum gjorde sig skyldiga till 1529 var en ”reaktion”, dvs. en utmaning av sedvanerätten förbunden med fisket i ån, eller en ”motreaktion”, dvs. en följd av att deras sedvanerätt blivit kränkt av bönderna i Mörrum eller ytterst av ärkesätet. Det enda som är säkert är att också bönderna uppströms Mörrum var en del av det ”laxiska landskapet” åren omkring 1529.

Mattias Karlsson är fil. mag. i Medeltidsarkeologi och är verksam vid Kulturen i Lund.

Kulturen
Box 1095
221 04 Lund
Tel: 046-350436
mattias.karlsson@kulturen.com

Noter

1. I denna text kommer att refereras till, såvida inget annat anges, den för 1500-talet rådande socken- och häradsindelningen. Jämshögs socken överfördes från Villands härad och Skåne landsting till Listers härad och Blekinge landsting år 1639 (Styffe 1880 s. 72). Under 1800-talet tillkom ett par nya socknar i det område som framställningen kommer att beröra. Kyrkhults socken bildades genom en utbrytning från Jämshögs socken år 1865 (Styffe 1880 s. 72) och Ringamåla socken genom en utbrytning från Asarums socken år 1872.
2. De ældste danske Archivregistraturer, bd 4, s. 348f. Jfr DDL, bd 6, nr CCCVIII.
3. Se exempelvis Cederholm 2007 s. 270ff.
4. En omarbetad och utökad utgåva av föreliggande artikel kommer att publiceras, bl. a. med fullständigt återgivande av de brev som berör konflikten.
5. Andersson 1968 s. 73f. Det kan noteras att namnet Lister uppträder utan appellativet "härad" så sent som omkring 1530 (DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: tisdag 3 maj 1530 och fredag 3 juni 1530) och 1551 (Vogt 2005 s. 51). I samtida handlingar används också begreppet Listers härad (DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: lördag 9 juli 1530). Variationen i begreppet Lister, med och utan appellativet härad, gör att jag misstänker att vid denna tidpunkt har begreppet Lister, som beteckning för en specifik bygd (Listerlandet), för länge sedan gått ur bruk. Häradet Lister i dess kända geografiska utbredning måste vara äldre än 1500-talet.
6. Styffe 1880 s. 77f. Beträffande den administrativa indelningen lutar sig Styffe troligen tungt mot kungalevlistan omkring 1230 där Mörrum omnämns såsom kungalev i Blekinge. Det kan noteras att i Lunds stifts landebok ca 1570 (del II, s. 479) redovisas Mörrums socken under rubriken Liister Herridt.
7. Denna geografiska indelning av häraderna finner man i de äldsta bevarade jordeböckerna från 1600-talets första hälft över godset tillhörande Sølvesborgs slott och Elleholms slott (DRA). Dessa jordeböcker och län presenteras mera utförligt längre fram i artikeln. I den nyligen publicerade jordeboken över Gert Ulfstands gods år 1551 finner man flera hemman belägna i Mörrum och Mörrums socken. Jordeboken är upplagd efter ordning som utgår från häradsindelningen. Efter hemman i Gammalstorps socken, som anges ligga i Lister, redovisas Mörrums socken (Vogt 2005 s. 46ff).
8. Vogt 2005 s. 47.
9. År 1952 presenterade Niels Skyum-Nielsen i en artikel Scandia några nyfunna avskrifter av brev rörande premonstratenserklostret i Vä, som han påträffat i en samling i Kungl. Biblioteket i Köpenhamn. Han redovisar bland annat innehållet i ett av kung Valdemar utfärdat donationsbrev till Vä kloster år 1182 (avskrift omkring 1700). I brevet donerar Valdemar en stor godsmassa till klostret och S:ta Maria kyrka, bl. a. 11 bol i Vä och lika många i Kiaby, samt gårdar på en rad andra platser. Härvid kan noteras flera gårdar i Blekinge som överförs till kyrkan "... 1 mansum in Waldby in Blekungh et dimidiām uillam. Quæ uocatur Dusum, et tre partes Hesleteruth ..." (Skyum-Nielsen 1952 s. 24). Med all sannolikhet skall brevets Hesleteruth identifieras med Håstaryd vid Mörrum (jfr Ejder 1979 s. 233).
10. KVJ, del I, fol. 31v och s. 118. I kung Valdemars jordebok i "Huvudstycket" som redovisar inkomsterna till kronan omnämns lax och laxfiske vid ett antal tillfällen: I Jylland i Horns härad, Lønborg kungsgård omnämns 10 laxar som går till kungen (KVJ, bd I, s. 6); i Halland i Höks härad, redovisas 1000 laxar till kungen och därtill ytterligare 65 laxar som kommer från enskilda personer/fisken (KVJ, bd I, s. 25). I "Hallandslistan" i samma jordebok omnämns återigen inkomsterna av lax från Höks härad i Halland, närmare bestämt 1200 (800?) laxar av kungens fiskeri "Piscatura domini regis" vid gården Laholm, mansio Laghæholm (KVJ, bd I, s. 36f, *180f).
11. Svend Aakjærs kommentarer i KVJ, del I, s. 21, 161, 246.
12. Andrén 1983 s. 34-37.
13. Se exempelvis Andersson 1974 s. 128-147.
14. Diplomatarium danicum, 2 rk, 11 bd, nr 76.
15. Förutom kommande publikation av författaren, Ingeman 1990 s. 104-130. De viktigaste arkivaliska källorna återfinns i se DRA, Lensregnskaber, Sølvesborg len, Jordebog 1615/16 och Regnskaber 1604-46 (DRA); Registratur 108 A, Pk. 69, læg 2/ny pk. 36, Regnskab for Åhus slot 1532-33.e (DRA).
16. DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: (två brev) efter 3 augusti 1529.
17. Dokumenten omnämns av hembygdsforskaren Emil Petersen i boken Från gångna tiders Blekinge, men har ej tidigare blivit publicerade eller ägnats någon särskild studie. Handlingarna innehåller de äldsta kända belägen för flera ortnamn i Blekinge.
18. Bröderna Arvid och Gert Jenssen Ulfstand var förlånade med Villands härad från 1528 till 1540. De övertog det efter brodern Birger som innehade länet 1523-28. Längre tillbaka, mellan 1510-23, hade fadern Jens Holgersen Ulfstand innehaft länet (Erslev 1879 s. 8).
19. Jacob (Joakim) Trolle (f. 1476, d. 1546) son till Arvid Trolle och Beate Ivarsdotter Tott. Jakob Trolles gods i Blekinge och Skåne bör i stora delar återgå på hans modersarv (Sjögren 1944 s. 126ff, 267).
20. Axel Eriksen Ugerup (känd 1521, död 1541), riddare och riksråd, var förlånad med kronolänet Sølvesborg från 1526 till hans död 1540 (Erslev 1879 s. 12). Susekull tillhörde av allt att döma hans privata gods.
21. Johannesson 1947 s. 3ff, 23-61, 75.
22. Jørgensen 1940 s. 240, 514f.
23. Dekanerna i Lunds stift har vid "specialmandat" tillvaratagit ärkesätets intresse. De har fungerat som ett led mellan ärkebiskop och lokala präster och allmogen (Dahlerup 1963 s. 63-66).
24. DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: tisdag 9 november 1529.
25. Jørgensen 1940 s. 245.
26. De berörda personerna i Asarums socken brukade hemman som låg väster om Mörrumsån, med undantag av Susekull.
27. Jørgensen 1940 s. 244f.
28. DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: söndag 16 januari 1530.
29. Det står klart genom bevarade register av nu förlorade brev att de uttryckligen blivit kallade till mötet genom "steffning" vid sockenstämmor i Asarum, Mörrum och i Jämshög (ÆDA 4, s. 348, brev 5-7).

30. ÆDA 4, s. 348, brev 4.
31. Mourids Jepsen var broder till Aage Jepsen. Henrik Aage- sen var kusin till Aage Jepsen. Henriks dotter Johanne var i sin tur gift med Axel Brahes bror Aage Brahe till Sirekö- pinge (död 1525). Vidare stod Aage Jepsen i ett vänskapligt förhållande till Holger och Truid Gregersen Ulfstand. I hans testamente föreskrevs att penninggåvor skulle utgå till dem båda (Johannesson 1947 s. 23f).
32. DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: tisdag 3 maj 1530.
33. Det bör noteras att i riksrådets dombrev omtalas vålds- verkarna som "nogle bønder aff bleginge oc lyster" (DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: tisdag 3 maj 1530). Den- na skrivning borde, i strikt mening, utesluta bönderna från Jämshögs socken, eftersom socknen (och de berörda går- darna så vitt vi känner till) tillhörde Villands härad i Skåne. Dombrevet skrivet på Malmö rådhus och kung Fredrik I: s stadfästelsebrev kom emellertid också att läsas upp vid Villands häradsting samma år.
34. Den 3 juni utställer kungen, som befinner sig på slottet Gottorp, ett stadfästelsebrev på samma dom från Malmö rådhus (DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: fredag 3 juni 1530). Den omständigheten att bönderna i Villands härad inte omnämns explicit i brevet är troligen en följd av att de, enligt min tolkning av förloppet, redan har dömts fredlösa av landstinget i Skåne.
35. Beloppet "tre mark" förbinds i danska medeltida lagtexter med vägran att stå till svars inför tinget (Fenger 1985). I Skånelagen heter det att efter ett tredje ting skall den instämde ge en bot av tre mark till kändaren och tre mark till kungen (§ 73, jfr även § 14). Det förekommer också i samband med svaranden deltagit i stöld eller härverk, där det heter att tre mark skall gå till kungen och tre mark till "fränderna" (Skånelagen § 85, 87). I det specifika fall som här diskuteras finner man att bönderna kan ha gjort sig skyldiga till "härverk" (jfr skrivningen "y flock oc fölge"). Det är säkert att de gjort sig skyldiga till att vara överhö- riga stämningarna till tinget.
36. Kommentar av Svend Aakjær i KVJ, bd I, s. 243.
37. Den 26 juni 1530 tillkännages rättartingets domslut, att bönderna ska göra bot, på sockentingen i Mörrum och av borgmästaren i Elleholm (DRA, Lunde ærkebisp og ka- pitel, nr 92: (två brev) söndag 26 juni 1530). Efter denna tidpunkt har även kungens stadfästelsebrev på rättarting- ets dom nått fram till ärkeelectus utsände Oluf Jepsen, som låter läsa upp de båda breven på Villands häradsting den 5 juli, vid Listers häradsting den 9 juli, och vid Mör- rums sockenstämma den 10 juli (DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: tisdag 5 juli 1530; lördag 9 juli 1530 och söndag 10 juli 1530). Det finns inga uppgifter, som tidigare omtalats, om att Blekinge landsting tidigare har befattat sig med ärendet, men vid Blekinge landsting i Hjorts- berga den 9 augusti uppläses breven från rättartinget och kungen. De uppläses en andra gång på landstinget den 15 oktober och en tredje gång den 29 november (DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: lördag 15 oktober 1530 och tisdag 29 november 1530). Och med detta brev får vi de sista uppgifterna om ärkeelectus process mot bönderna i Lister och Blekinge.
38. DRA, Lunde ærkebisp og kapitel, nr 92: tisdag 9 augusti 1530.
39. Laxfisket under början av 1900-talet har beskrivits av A. Wifstrand i "Om tiderna för laxfisket i Mörrum" i Ble- kingebygder 1923 och av Barbro Lidström i artikeln "Om laxfiske i Mörrumsån. En etnologisk undersökning från 1936" i Blekingeboken 1979. I den senare finns en kort beskrivning av det då sedan en tid nedlagda fisket fisket vid grindarna.
40. Wickenberg 1773-75, Appendix 7.
41. Wickenberg 1773-75, Appendix 6. Jfr också Mützells beskrivning från 1748 där det också heter att det öster om Grinnaholmen fanns ett laxkar kallat Capadosia. Det märkliga namnet Capadosia torde återgå på ett landom- råde Cappadocia i nuvarande Turkiet, vilket omnämns i Bibeln (se Apostlagärningarna kapitel 2 och Petrus, kapitel 1).
42. Wickenberg 1773-75, s. 26.
43. Wickenberg 1773-75 s. 31.
44. Myer 1959; Stoklund 1959. Jfr Skånelagens skrivning (§212): "Fiskegårdar må man ej bygga längre ut än till mittströms, om man icke fått fäste för fiskegård på andra sidan gent emot" (tolkning enligt Holmbäck och Wessén, se också Skånelagens Tillägg §VII).
45. Danske domme, del I, nr 52.
46. Diplomatarium Danicum 2:5 nr 250.
47. Wickenberg 1773-75, se Beskrivning av karta.
48. Sjöborg 1792 s. 226.
49. Wickenberg 1773-75 s. 71. Enligt hembygdsforskaren Emil Petersson framkom kraven på att kungsådran skulle hållas öppen, efter att denna avstängdes under 1750-talet (1955 s. 165f). Att motionen till riksdagen skulle vara en reaktion på en nyligen timat spärrande av kungsådran, verkar min- dre troligt.
50. Wickenberg 1773-75, Appendix 4.
51. Wickenberg 1773-75, Appendix 5.
52. Wickenberg 1773-75, Appendix 2.
53. Wickenberg 1773-75 s. 27ff. En indikation på att laxfisket blir rikare norr om grindarna, efter kungsådrans öppnan- de, är de resolutioner eller "utslag" som återges i Beskrif- ning öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (1800) av Jöran Johan Öller, där det heter: "Fyra heman af denna Sochnen [dvs. Jämshög] äga Laxfiske i Mörrums Å; nemligen Hal- landsboda, Härnäs, Ebbemåla och Åmma, af hwilka dock de 2:ne förstnämnde heman hafwa bästa Fisket, de 2:ne sednare, såsom belägne längre up wid strömmen, mycket sämre. Enligt Landshöfdinge Embetets i Carlscrona, gifne Resolution, af den 20 junii 1757, samt Kongl Götha Hof- Rätts därpå grundade Utslag, af den 4 december 1769, betala dessa fyra gårdar Laxtionde till Pastor här i För- samligen, nemligen: Hallandsboda 3 st Laxar, Härnäs 2, Ebbemåla 2, och Åmma 2 dito. Denna rättighet är ytter- ligare genom Kongl. Majestäts Nådigste Rescript til Dess Kammar-Collegium, af den 14 Junii Allernådigst gillad och faststald" (Öller 1800 s. 42). Det ligger nära till hands att se regleringen av gårdarnas laxtionde år 1757, som ett ut- slag av laxfiskena tillhörande dessa heman blivit så rikt att det ansetts som en beskattningsbar resurs.
54. Handlingarna är från samma år och osignerade, och har karaktär av promemorior. DRA, Lunde ærkebisp og ka- pitel, nr 92: (två brev) tisdag 3 augusti 1530.
55. Larsson 1964.
56. Larsson 1964. Jfr Christiern II:s arkiv, bd 3, s. 1292ff.
57. Christiern II:s arkiv, bd 3, s. 1292f.
58. Cederholm 2007 s. 101, 161.
59. Johannesson 1947 s. 38; Larsson 1964 s. 247.
60. I samband med återställandet av Skjern å på Jylland kun- de arkeologerna år 1999 dokumentera resterna efter en

medeltida bro och laxfiskegård. Rester efter den senare anläggningen bestod bl.a av en typ av träverk som måste ha varit snarlika de grindar eller flak som har använts i Mörrumsån (Jørgensen & Egeberg 2001).

61. Jfr Cederholm 2007 s. 456ff.

62. Jfr här Lensregskaber, Sølvborg len, Regnskaber 1604–46 (DRA). Se författarens kommande utförligare publikation om laxfisket i Mörrumsån.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Lantmäteristyrelsens arkiv (Gävle)

Mörrums by, Mörrums sn, 1734 Geometrisk avmätning, Zakarias Almgren I, 25–28:1

Rigsarkivet i Köpenhamn (DRA)

Lunde ærkebisp og kapitel

92. *Handlingar om ödeläggelse av ärkeelectus laxgård i Mörrum*

Registratur 108 A

Gl. Pk. 69, læg 2/ny pk. 36. *Regnskab for Åhus slot 1532–33.e*

Lensregnskaber

Sølvborg len, Jordebog 1615/16.

Sølvborg len, Regnskaber 1604–46

Landsarkivet i Lund (LAL)

Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv

GlIIIa: 39. *Jordebok över Listers och Medelstads härad, efter jordrevning 1673 enligt 1671 års instruktion.*

Tryckta källor

Christiern II:s arkiv I. *Handlingar rörande Severin Norby* (utg. av N. J Ekdahl). Stockholm 1835–36.

Danske domme 1375–1662. De private domssamlinger, del 1–8. (utg. Erik Reitzel-Nielsen, Erik & Ole Fenger) København 1978–1987.

De ældste danske Archivregistraturer I–IV. København 1854–1910.

Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok I–VI (utgiven av Lauritz Weibull) Lund 1900–39.

Diplomatarium Danicum, Rk 1ff. København 1938ff.

Kong Valdemars Jordebog I–III (utgiven av Svend Aakjær) København 1926–45.

Lunds stifts landebok I–III (utgiven av K. G. Ljunggren & Bertil Ejder) Skånsk senmedeltid och renässans 4–6. Lund 1950–65.

Skånelagen och Gutalagen i serien *Svenska landskapslagar* (tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén, översatt av Ebbe Kock) Stockholm 1943.

Litteratur

Andersson, Karl Andreas 1942: *Fiskar och fiske i Norden*, bd 1–2 (Red. K. A. Andersson). Stockholm.

Andersson, Thorsten 1968: *Svenska häradsnamn*. Nomina Germanica 14. Lund.

Andersson, Ingvar 1974: *Skånes historia. Senmedeltiden*.

Stockholm.

Andrén, Anders 1983: Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*, bd 49:1, 1983. Lund.

Cederholm, Mathias 2007: *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Studia Historica Lundensia 14. Lund.

Dahlerup, Troels 1963: *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*. Kirkehistoriske studier, 2 Rk, nr 18. København.

Ejder, Bertil 1979: *Ryd och rud*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 2. Lund.

Erslev, Kristian 1879: *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1515–1596)*. København.

Fenger, Ole 1985: *Tremarksmanden. Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. December 1985*. Arusia – Historiske Skrifter V. Århus.

Ingesman, Per 1990: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*. Skånsk senmedeltid och renässans 12. Lund.

Johannesson, Gösta 1947: *Den skånska kyrkan och reformationen*. Skånsk senmedeltid och renässans 1. Skiftserie utgiven av Vetenskaps-societeten i Lund. Lund/Köpenhamn.

Jørgensen, Mogens Schou & Egeberg, Torben 2001: På tvärs af Skjern å-dalen. *Nationalmuseets arbejdsmark 2001*. København.

Jørgensen, Poul Johs. 1940: *Dansk retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede*. København.

Larsson, Lars J. 1964: Sören Norbys skånska uppror. *Scandia*, Bd 30, Årg. 1964, Hft 2. Lund.

Lidström, Barbro 1979: Om laxfiske i Mörrumsån. En etnologisk undersökning från 1936. *Blekingeboken*, Årg. 57, 1979. Karlskrona.

Meyer, Poul 1959: *Fiskeret. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 4 (Red. Granlund, John). Malmö.

Mützell, Petrus 1748: *Dissertatio gradualis, Blekingiae partem specialem adumbrans de Listria... praeside Sven Bring... publice ventilandam sistit Petrus Mützell*. Londini Gotthorum.

Nilsson, Björn 2003: *Tingens och tankarnas landskap. Försök i naturumgängets arkeologi med exempel ur Blekinges och Smålands förflutna*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 44. Lund.

Petersen, Emil 1952–55: *Från gångna tiders Blekinge*, del I–II. Karlskrona.

Sirelius, U. T. 1906: *Über die Sperrfischerie bei den Finnisch-Ugrischen Völkern*. Helsingfors.

Sjöborg, Nils Henrik 1792: *Blekinges historia och beskrifning* (1968 års utgåva av Rosencrantz, T). Malmö.

Sjögren, Paul 1944: *Släkten Trolles historia intill år 1505*. Uppsala.

Skyum-Nielsen, Niels 1952: De äldste privilegier for klostret i Vä. Et nyfund. *Scandia*, bd XXI, årg. 1951–52, hft 1. Lund.

- Stoklund, Bjarne 1959: Fiskeverke. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 4 (Red. Granlund, John). Malmö.
- Styffe, Carl Gustaf 1880: *Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografien*. 2:a upplagan, översedd och tillökt. Stockholm.
- Wickenberg, Gabriel 1773-75: *Beskrifning af Mörrums ström och Elleholms å*. Utgiven av Mörrums hembygds- och fornminnesförening 1995. Mörrum.
- Wifstrand, A 1923: Om tiderna för laxfisket i Mörrum. *Blekingebygder* 1923.
- Vogt, Susanne 2005: Gert Jensen Ulfstand til Bønnet og Legeveds jordebogs-regnskab 1551 og 1559-60. Et sjældne ek-

- sempl på adelig egnsudvikling i Mörrums sogn i Blekinge. *Sydsvenska ortnamnsällskapets årsskrift* 2005. Lund.
- Öller, Jöran Johan 1800 (nytryck 1996): *Beskrifning öfver Jemshögs Sochn i Blekinge*. Wexiö (Jämshög/Olofström).

Förkortningar

DDL	Diplomatarium diocesis Lundensis
DRA	Rigsarkivet, Köpenhamn
KVJ	Kong Valdemars Jordebog
ÆDA	De ældste danske Archivregistraturer

Sabotage at the Lund Archdiocesan salmon fishery on the Mörrum River in 1529

by Mattias Karlsson

Summary

A salmon fishery known as “the Gates”, in the Mörrum River in the then Danish province of Denmark, was sabotaged in 1529, allegedly by 12 peasants whose homesteads were located north of the village of Mörrum. The salmon fishery belonged to the Archdiocese of Lund. The present article describes the judicial sequel, the background and terms of the salmon fishery and reasons which the peasants may have had for acting as they did. It is hard to single out a particular motive for their action and its timing. The author suggests that there may have been a number of contributory causes, important among them perhaps being a longstanding disagreement over the fishery and its methods. In the mid-18th century there were a number of different views concerning the *kungs-*

ådra (literally, “artery royal”) of the Mörrum River, meaning a part of flowing water which is kept free from any obstructions to navigation or the migration of fish. People fishing the river in the mid-18th century wanted to be able to block the river completely, including this central fairway, so as to improve their catches, whereas people living upstream demanded that the river be kept open. The authorities eventually decided in favour of the latter. This matter of the central fairway may also have been a source of disagreement in medieval times and in or around 1529. The peasants’ action may coincide with a minor change in fishing methods or may have been prompted by what they considered to be an auspicious political moment, in which case they were mistaken.

Keywords:

Blekinge, 16th century, Mörrum River, Salmon fishing, Fishing techniques, Resource conflicts, Church, Crown, Peasants.

Visingsös landskapshistoria i ny belysning

av Ådel Vestbö-Franzén

Inledning

Under 1100 och 1200-talet var borgen vid Näs på Visingsö en av det framväxande svenska rikets viktigaste punkter. Kungar från de Sverkerska och Erikska ätterna residerade tidvis på ön och först under 1200-talets slut kom intresset att riktas norrut mot Stockholmsområdet. Kungamaktens fysiska närvaro på ön faller tidsmässigt samman med en period i svensk historia då stora socio-ekonomiska förändringar skedde. Storgårdsdrift med ofri arbetskraft ersattes successivt av ett landbosystem med byar där böndernas landskap kom att präglas av olika fysiska strukturer i åker och äng som speglade proportionerligheten i ängandet. Mest känt är solskiftet som även fanns på Visingsö. Men hur såg landskapet på Visingsö ut före övergången mellan storgårdsdrift och landbodrift? Kung Magnus Ladulås kom år 1286 att ge Visingsöborna rättigheter till skog och bete inom vidsträckt område i Västergötland. Detta antyder att ön redan under tidigmedeltid var ett under-skottsområde vad gällde betsarealer och områden för skogstäkt. I de äldsta kartorna från ön exponeras ett jordbrukslandskap dominerat av åkermark. Om detta speglar en medeltida situation bör man konkludera med att ön redan på 1200-talet var så uppodlad att man inte längre hade den rumsliga möjligheten att föda boskap inom öns geografiska ram. Eller skedde den kraftiga uppodlingen vid ett senare tillfälle?

Syftet med föreliggande artikel är att genom retrogressiva studier av ett antal äldre kartor från Visingsö påvisa några strukturer som kan bilda underlag vid en diskussion om öns äldre landskapsorganisation.¹ Trots att mycket har skrivits om Visingsös historia har inga landskapshistoriska studier genomförts med de äldre kartorna som

bas. Den landskapshistoriska analys som presenteras i denna artikel kommer att knyta an till de forskare som tidigare studerat bebyggelsehistoria på Visingsö och i Östergötland. Vidare kommer frågor kring odlingsteknik och jordarter att analyseras med utgångspunkt i de äldre kartorna och 1700-talets topografiska litteratur. Slutligen ämnar jag resonera kring hur landskapet på Visingsö såg ut under tidig medeltid och hur det förändrades under medeltidens gång. Min förhoppning är att artikeln skall utgöra ett bidrag till diskussionen om det tidigmedeltida landskapets organisation vid tiden före och efter de reglerade strukturernas införande i östra Mellansverige.

Visingsö under "medeltiden"

Medeltiden är ett vitt begrepp och om man använder den svenska definitionen spänner denna epok över drygt fyra århundraden mellan 1100 och 1520. Vid början av medeltiden var Visingsö ett centrum i det framväxande svenska riket. Kungar ur Erikska och Sverkerska ätterna bodde eller vistades på ön. Här, mitt emellan västra och östra Götaland, låg också Sveriges äldsta riksborg (Lihammer, 2000:43–50). Borgen vid Näs fungerade som det framväxande rikets centrala kungliga residens och de representativa funktionerna har betonats framför de fortifikatoriska eller förvaltningsmässiga. Borgen försörjdes troligen av kungens gods på ön snarare än via skatteinkomster från ett större upptagningsområde (Carelli 2000:61). Detta innebär att kungamaktens närvaro har avspeglats i landskapet och styrt produktionsinriktningen efter önskemål från det kungliga hushållet och kungens följe.

Borgen i sig var inte den enda manifestationen av kungamakt på ön. Makten har manifesterats

fysiska inåt ön och ut över Vättern. Dess närvaro avspeglade sig även i matvanor, kläder, hästar och vapen samt genom utbyte av gåvor vid gästningar och representationer.

Borgen vid Näs förstördes under upproret mot kung Birger Magnusson år 1318 och successivt, med början redan vid 1200-talets slut, försköts den politiska tyngdpunkten från Götalandskapen till Stockholmsområdet och Visingsös politiska betydelse avtog (Ibid:58–60). Det är troligt att även detta, kungamaktens rumsliga frånvaro, har påverkat landskapet på ön, vad gäller både bebyggelse och produktionsinriktning.

Utifrån vad vi i dag vet och kan anta om de maktpolitiska och ekonomiska processer som formade landskapet under medeltid är det kanske dags att ta upp några av påståenden som finns i boken "Gränna-Visingsö historia" från 1980 till diskussion:

- "Bystrukturen på Visingsö har inte förändrats i större utsträckning sedan medeltiden. De flesta bybildningar har bestått men enstaka gårdar har flyttats ut. Nya bybildningar har inte tillkommit".
- "Vid ingången till medeltid var säkerligen merparten av den lättodlade åkerjorden utnyttjad och bystrukturen genomförd."
- "Byarna på Visingsö var under 1600-talet huvudsakligen radbyar och hade då samma karaktär som under medeltiden." (Grennfelt, Kraft, Lindqvist och Rydén 1980:49–50).

Arkeologen Gunnar Lindqvists bild av det medeltida Visingsö representerar det kunskapsläge som fanns kring 1980-talets början, då mycket få studier hade gjorts kring Visingsös bebyggelse- och odlingshistoria och då det fanns en uppfattning från kulturgeografiskt håll att det man såg i kartorna från 1600- och 1700-talen var lika med landskapet som det såg ut ca år 1250. De senaste årens undersökningar inom Visingsöprojektet (se presentation i artikelns slut) från arkeologiskt, historiskt och kulturgeografiskt håll har bidragit till att ny kunskap har framkommit, vilket gör att det i dag är svårare att se raka linjer från 1700-talets kartor och ner i medeltid. Lindqvist har med största sannolikhet rätt i att den odlingsjord som var lättodlad redan var uppodlad vid medeltidens

ingång, men jag tror inte att man kan se åkerbruket och bystrukturen som skilda delar som kan analyseras var för sig. Odlings- och bebyggelsestruktur hänger ihop.

Och var fanns de lättodlade jordarna på Visingsö? Som vi skall se nedan dominerade på flera ställen styva leror som troligen odlades upp tämligen sent. Ytterligare ett problem är vad som menas med medeltid. När bystrukturen sägs bestå sedan medeltid uppstår frågan om detta avser 1100-tal eller 1400-tal.

Ett annat förhållningssätt företräder agrarhistorikern Clas Tollin som i sin artikel "Alvastra kloster och Sverkerätten. En rumslig studie av de tidigmedeltida ägoenhaven" från 2002 ser en *bebyggelseutveckling* på Visingsö under tidig medeltid (Tollin 2002:228).

Tollins tolkning av bebyggelseutvecklingen under tidig medeltid utgår ifrån ett nät av storgårdar som har funnits över ön varav flera varit ägda av Alvastra kloster. Troligen hade dessa gårdar donerats till klostret av Sverkerska ätten. Att de kungliga ätterna ägde gårdar på ön och som låg under deras förvaltning och till det kungliga hushållets och följets försörjning är mer än sannolikt. Av de elva hypotetiska storgårdarna är det dock endast Torp, Husgårdet och Ströja som med stor säkerhet kan bestämmas till huvudgård, genom att de i historiska källor omtalas som antingen *mansio* eller *curia* (Hansson 2001:39). Även det under 1500-talet avhysta Husaby bör räknas dit med tanke på den administrativa roll Husabyorganisationen spelade för den tidiga kungamakten i rikets medeltida centralbygder. Under 1200-talet skedde en förskjutning av ägosituationen genom att det förmodade Sverkerättens gods donerades till Alvastra kloster i byarna Näs, Ströja, Husby, Torp, Kumlabby, Säby, Grönstad, Ed och Husgårde (Tollin 2002:227–234).

Vid Vasatidens ingång fanns femton byar på Visingsö samt några ensamgårdar. Till detta kommer ca 35 utjordsbelägg² från 1540-talets jordeboksmaterial (24 i 1585 års jordebok) och ett antal ängar med efterleden *-bolet* (Agertz och Vestbö-Franzén, 2008:39–76). Bolängar var högavkastande, oftast särhågnade ängar i nära anslutning till gårdstomten (Fridell, 1997:77–84) och bör således, när de i senare källor förekommer ensamma, vara bebyggelseindikerande. Utjordarnas antal, de ensamlig-

gande *bol*-ängarna, storgårdarna som omvandlas till byar etc. ger en samlad bild av en ö som under medeltiden genomgår stora förändringar med avseende på bebyggelsestruktur och som vi skall se, även vad gäller organisationen av jordbrukslandskapet.

Den tidigmedeltida arenan; Östergötland och Visingsö

Den successiva upplösningen av huvudgårds-/storgårdssystemet och övergången till ett landbosystem har diskuterats under de senaste årtiondena.³ Från Uppland, Västergötland, Östergötland och Småland kan nämnas Lindqvist 1979, Rahmqvist 1996, Hansson 2001, Berg 2003a samt Ericsson 2007. Huvudgården torde kunna tolkas som ett administrativt centrum för en godsbildning (Hansson 2001:38–52), Huvudgårdarna: kungafamiljernas och de andra högtättade familjernas stödjepunkter, drevs i storgårdsdrift med ofri arbetskraft eller med underlydande torp där relationen mellan storgårdsägaren och arbetaren var personlig och där den underlydandes prestation inte var fastlagd i avtal. Detta system övergick under 1200-talet till ett landbosystem där relationen mellan jordägare och landbo var av ekonomisk natur och där en fastlagd ränta eller avgift erlades till jordägaren (bl.a. Berg 2003b:93–95).

Var huvudgårdssystemets upphörande och vägen mot en by, i den historiskt kända betydelsen, en långdragen process eller skedde det hela ganska synkront över ett större område? Det finns oklarheter i resonemangen när det gäller att förstå processen mot och dateringen av den reglerade byn i östra Mellansverige. Den bystruktur som speglas i Östgötalagen kring år 1300 bör, i någon utsträckning, ha varit en realitet när lagen skrevs ner vilket gör att vi bör kunna datera införandet av den historiska reglerade byn till senast 1200-talets andra hälft. Processen därefter kan dock ha varit lång mot en konsolidering av radbyar med bebyggelse i laga läge och solskifte i tomt, åker och äng. Ibland genomfördes dessutom bara delar av detta komplex. Det var t.ex. inte ovanligt att tegsplitteringen i åker och äng följde solskiftet, medan bytomten låg oskiftad (Sporrong 2000:130–131).⁴

Under de senaste åren har flera studier berört de maktpolitiska stukturerna och deras förändring under övergången till medeltid i Östergötland

(Tollin 2002 samt seminarietext 2008, Berg 2003a och b, red. Kaliff och Tagesson 2005, Ericsson 2008 m.fl.) Bland annat har stora utgrävningar av by- och gårdsmiljöer i Linköpingstrakten kastat ljus över bebyggelseutvecklingen från förhistorisk tid och in i medeltid (Red. Kaliff & Tagesson). En slutsats av undersökningarna i Ullevi, Mjärdevi, Kallerstad m.fl. gav vid handen att järnålderns boplatser övergavs ca 400–600 e. Kr. och att bebyggelsen århundradena därefter flyttade in till de lägen som skulle komma att utgöra de historiska bytomterna. Den reglerade bytomten i Ullevi förefaller tillkomma under 1200-talets början (Lindeblad & Tagesson 2005:237–281. Alf Ericsson förlägger processen något senare och menar att man först vid slutet av 1200-talet och början av 1300-talet kan tala om att den reglerade byn och att de geometriska reglerade tomterna var det sista steget av regelbundna strukturer som kunde kopplas till attungens funktioner (Ericsson, 2007:61–67).

Kulturgeografen Johan Berg påvisar i sin avhandling från 2003 hur huvudgårdar med underliggande enheter kom att bilda byliknande strukturer, samt att huvudgårdar kom att splittras upp i flera enheter i och med införandet av landbosystemet under, uppskattningsvis, sent 1200-tal (Berg 2003a:22–23, figur 1:4). Olika vägar fanns således till den solskiftade byn med tegskiftad åkermark i tvåsåde.

Den maktpolitiska och sociala arenan var en annan under vikingatid och 1100-tal än under 1200–1300-tal, då ett landbosystem verkar vara på väg att ”sätta sig”. När jag närmar mig diskussionen om huvudgårdar, storgårdsdrift och vägen mot den historiska byn framstår 1100-talet som mycket gåtfullt och svåråtkomligt, vilket är rimligt med tanke på källäget, men det är troligen i detta århundrade nyckeln ligger till den utveckling av de företeelser som sedan stadfästas i landslagarna. Visingsös betydelse som maktcentrum under 1100-talet var betydande och det är troligen genom systematiska arkeologiska undersökningar som vi kan komma fram till hur maktens landskap växte fram och såg ut på ön i Vättern.

Tollin ser storgårdarna på Visingsö som närmast kontinentens *villikationes* som försvann under 1100–1200-talen och ersattes av byar med landbogårdar. Det problematiska med elva huvudgårdar på Visingsö under tidig medeltid är att

kungamakten vid samma tid var fysiskt närvarande på ön och troligen inte behövde alla dessa stödjepunkter lokalt. Ett antal kungliga brytegrårdar som var spridda över ön bör dock ha funnits. Eventuellt kan man se en hierarki av större och mindre stor-/huvudgårdar, där produktionen på några drevs av trälar under en bryte⁵ medan andra mer hade karaktären av större bondgårdar. Från ett landskap som domineras av storgårdsdrift skedde en ombildning till reglerade radbyar, men vi vet lite om när denna process påbörjades eller avslutades på Visingsö.

Visingsös landskap och jordbruk i äldre kartor och topografisk litteratur

Den huvudsakliga källan till den retrogressiva analysen av medeltidens landskap på Visingsö är de kartor som upprättades mellan ca 1760 och 1810. År 1767 karterades sexton gårdar och byar på Visingsö. Kartorna är signerade av lantmäterna Jonas Duker och Nils Esping. Ytterligare en karta från 1766 bär Dukers namn. Kartorna från 1767 ger oss en möjlighet att studera öns odlingslandskap vid en och samma tidpunkt – innan skiftesreformerna, som för Visingsös del påbörjades ca år 1800, men efter de stora uppodlingar som gjorde Visingsö till den fullåkersbygd som vi känner den i dag. På vissa av kartorna har flera byar och gårdar kopplats ihop och detta ger oss en inblick i förekomsten av hägnadslag och hur man på den virkesfattiga ön ordnat hägnads- och gårdssystem (Agertz och Vestbö-Franzén 2008:11–37). Enstaka kartor är äldre än 1767. Visingsborgs ägor karterades 1708, Abrahamstorp år 1718, Fogdekroken, Lyckan och Haga år 1749 och slutligen finns de geografiska avmätningarna av hela ön från 1681 och 1690 och framåt.

Mellan 1797 och 1810 genomgick flera byar storskifte och inte många årtionden senare var det dags för laga skifte som genomfördes mellan 1837 och 1874. Vi kan således med ganska stor tillförlitlighet rekonstruera processer i landskapet mellan 1767 och 1850.

I boken "Visingsös bebyggelse och landskap i äldre lantmäterikartor och 1500-talets handlingar" gjorde jag en analys av landskapet år 1767 utifrån

kartorna, men även med J.A. Gyllenhaals bok "Resa till Visingsö 1775" i handen (Agertz och Vestbö-Franzén 2008:11–37, Gyllenhaal 1991). Artikelns omfattning till trots, kände jag att jag endast snuddat vid alla de möjligheter till landskapshistoriska studier som fanns i kartmaterialet från Visingsö. En sak är att kunna läsa dem horisontellt som ett dokument över läget vid en viss tidpunkt, en annan att angripa dem vertikalt för att se vad som döljer sig i kartbilden och karttexternas djup. Jag kommer nedan att arbeta vidare med de retrogressiva ingångar som översiktligt presenterades i "Visingsös bebyggelse och landskap". Genom morfogenetiska analyser av traditionellt kultur-geografiskt slag, framträder i kartorna en äldre landskapsorganisation som föregått det som vi ser i 1767 års kartor. Det är dock svårt att säga något om hur gammal denna landskapsorganisation är och när den överges till förmån för det uppodlade Visingsö som vi möter i de historiska kartorna. För att förstå odlingsystem och bebyggelsestruktur under en övergång mellan förhistorisk tid och medeltid måste en genomgång göras dels av öns topografiska och jordartsmässiga förutsättningar, dels av vad vi vet om tvåsädets införande i Visingsös närområde, samt slutligen, vad vi vet om den maktpolitiska strukturen på ön vid medeltidens ingång och slut.

Leran, sanden, plogen och årdret

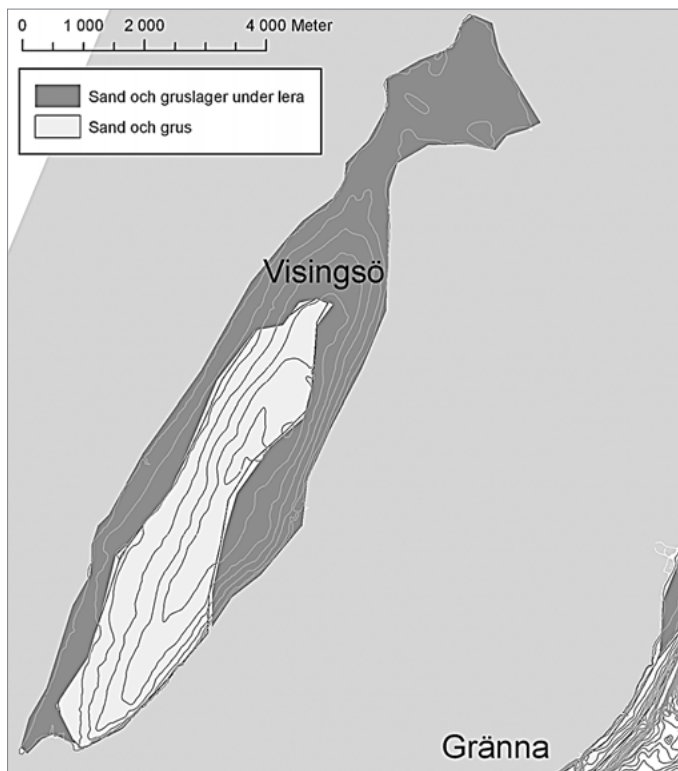
Analysen av jordbrukets förutsättningar på Visingsö kan inte göras utan en kort exposé över öns geologiska förhållanden. Visingsö avviker geologiskt från den småländska huvudtrenden med osvallad morän ovanför högsta kustlinjen och isälvsavlagringar längs med ådalarna. Berggrunden på ön har fått namn av Visingsö och denna prekambrisk *Visingsöformation* består av sandsten och lerskiffer. Berggrunden återfinns även på andra ställen i södra Vätterbygden, bland annat i Gränna, vid Landsjöns östra sida, i Jönköpingsbäckenet och vid Bankeryd. Den översiktliga jordartskarta som finns från SGU visar att sand och grus täcker sandstenen på hela ön, men sanden överlagras runt om av ett kraftigt lerlager. I ett linsformat område från Tunnerstad i norr till Stigby och Näs i söder ligger dock sanden ytligt (Figur 1). Den geologiska kartan från ön är översiktlig till sin karaktär och tar inte med den sankmarkslins

som också går i öns längdriktning från Kumlaby i norr, och längs med den västliga gränsen där sanden möter leran, till Näs i söder. Detta sanka område har under de senaste två århundradena varit föremål för utdikningar och har på flera ställen övergått till åker, varför den sanka karaktären inte alltid kan urskiljas med blotta ögat. Vid de senaste årens arkeologiska utgrävningar på Visingsö har man dock vid schaktning kunnat identifiera gränsen mellan torrt och sankt (muntlig uppgift Anna Ödén, antikvarie JLM).

Visingsö präglas i dag av åkermark som sträcker sig från Vätten och upp mot öns krön där skogen tar vid. På det sandmarksdominerade krönet ligger även de tre grävfält som sammantaget innehåller ca 900 gravar från järnålder med en tyngdpunkt till yngre järnålder. En större ekdominerad blandskog sträcker sig längs med öns östra sida. Denna ekskog planterades på 1830-talet för att förse flottan med virke. Detta område låg tidigare som åker, äng och hagmark till Visingsborg.⁶

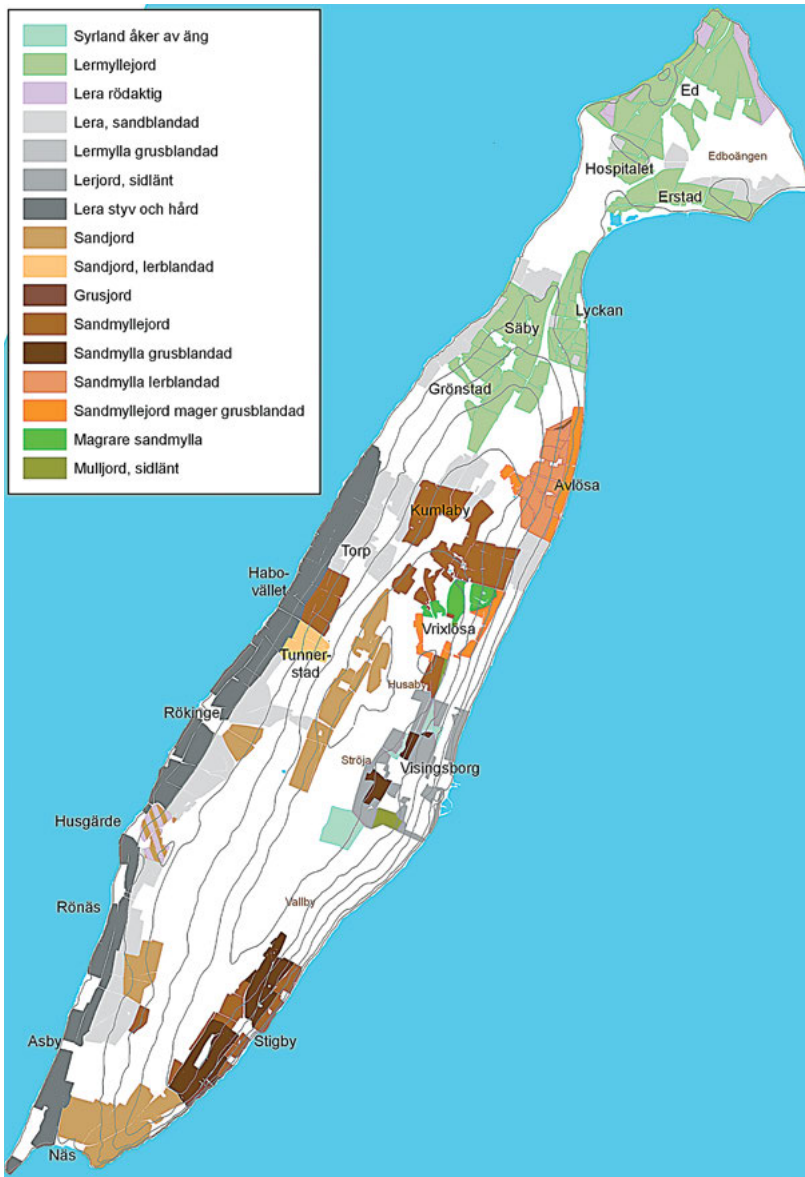
Utifrån lantmätarnas anteckningar från 1767 om åkerjordens sammansättning har en mer detaljerad jordartskarta framställts (för Visingsborgs ägor har en karta från 1799 använts) (Figur 2). Kartan visar samtidigt åkermarkens utbredning på ön år 1767. I kartorna från 1767 betecknas leran på flera ställen som "Styv och hård", framför allt vid byarna i sydväst och längs öns västra sida. I ett område vid Näs antecknar lantmätare Esping att leran är så styv att den "ej kan brukas annat än efter regnväder" eller för Rökinge "Hård och styf lera som ej utan regn låter köra och reda sig. Mager" och slutligen för byn Torp "dess närmre sjön, ju starkare lera, å somliga trakter mycket mager, i synnerhet av norra änden av gårdet, varest den knappast lönar utsädet." Enligt Esping, som karterade de sydligaste byarna på ön, ligger dock ett genomsnittligt korntal på lerjorden kring 3. Ovanför den styva leran vidtar sandjorden som enligt lantmätaren också är mager men här kan korntalen åtminstone komma upp mot 4:de korntet. Tyvärr går dessa korntal inte att jämföra med resten av ön, då den andra lantmätaren J. Duker inte antecknade korntalen i sina karttexter.

På Visingsös norra udde, där byarna Ed och Erstad är belägna var leran på 1760-talet tämligen högavkastande. En analys av bonitetsvärderingar gjorda i samband med storskiftet, kring år 1800,

FIGUR 1. Geologisk karta över lösmassornas fördelning på Visingsö. En zon av sand- och grusdominerade jordar finns på öns krön och ner mot Stigby. Denna zon omges av styva lerjordar. I norr dominerar lerjordarna helt. (Bearbetning av SGU:s hydrokarta A111.)

visar att lermyllan här är mycket mer högavkastande än lerjordarna på öns västra sida. Att jordarten här ställvis betecknas *lermylla* antyder att leran varit uppblandad med mullrikare jordarter. Gyllenhaal beskriver år 1775 hur man medvetet arbetat med leran här för att få den mer lättbrukad: "Dær leran ær för styf och steril påføres barr, mäsas, swinrots-torf och annat rask som både göder och gör henne mörare." En medveten bearbetning och blandning av lerjorden med jordar med större kornstorlek för att få den rätta mullhalten har påvisats vid Mjärdevi i Slaka socken utanför Linköping. Från romersk järnålder och fram till 1200-talet har man successivt ökat odlingsytan genom att bearbeta och blanda upp nya områden från leran och bearbetat den med mullhaltig jord från kulturlager samt senare naturgödsel (Elfstrand 2005: 111–145). Hög mullhalt i kombination med lera ger ett mycket bra skördeutfall. Men hur bearbe-

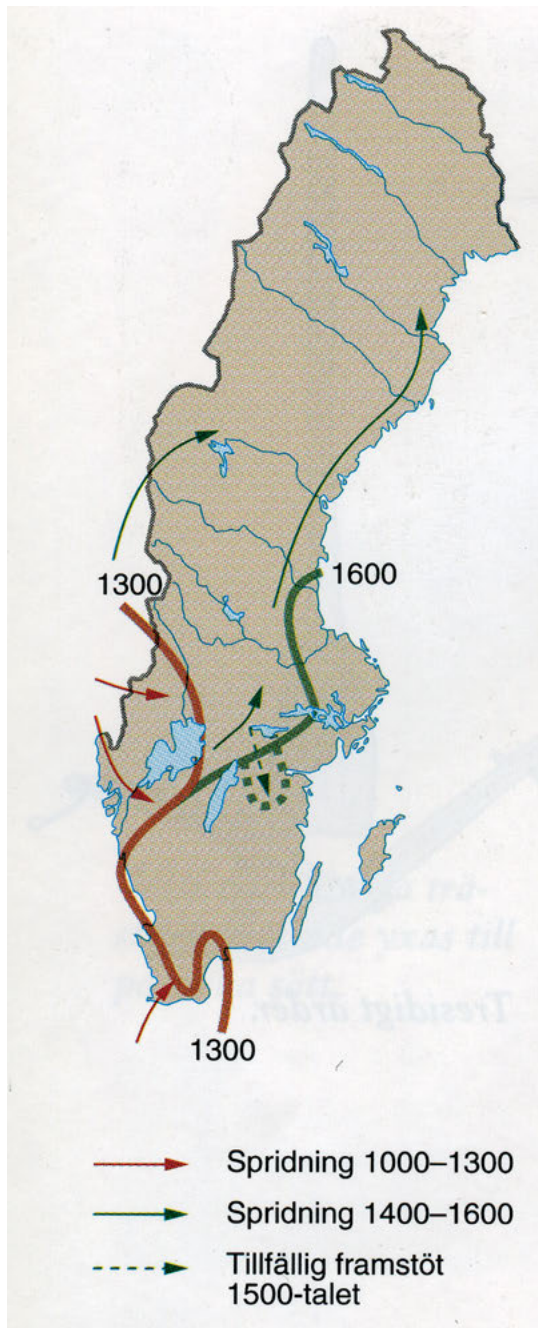
FIGUR 2. Kartan bygger på lantmätarnas beskrivning av åkerjorden i kartorna från 1767. Flera av de listade kategorierna kan vara synonyma. T ex kan man undra vad som skiljer lerblandad sandjord från lerblandad sandmylla. Jag har dock valt att återge de kategorier som lantmätarna Duker och Esping använt sig av. Gränsen mellan den styva leran och de lättare jordarterna på öns östra sida är ungefärlig eftersom lantmätaren inte anger gränsen mellan jordarterna annat än ungefärligt. Kartan är samtidigt en översikt över åkermarkens utbredning år 1767. Dock bör ca 10% läggas till för de torp och mindre hemman som inte var karterade. Visingsborg saknade karta för året 1767 och kartan från 1799 har använts i stället. Karta upprättad av Ädel V. Franzén.

tades lerjorden på Visingsö som enligt alla spridningskartor över äldre tiders jordbruksredskap hörde till årderområdet (Figur 3 a och b) (Myrdal 1999:52, Bringéus 1979:102)?

Ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd skiljer på plogjord och krokjord och visar hur plogarna på 1700-talet användes på lerjorden i Västergötlands slättbygder, medan årdret var vanligast inom skogsbygdens moränområden (Gadd, 1983:147-149, 213-218). Det är dock ett faktum att årdret användes på lerjordarna i Östergötlands slättbygder ända fram till 1800-talet. Gadd förklarar detta med att avrinningen var bättre i öster än i väster. Utifrån kartmaterialet från Visingsö står det klart att stora utdikningsinsatser på lerjorden gjordes under perioden mellan 1767 och 1800. Tydliga exempel utgör kartorna från t.ex. Erstad, Saby och Näs. Enligt agrarhistorikern Janken Myrdal dominerade högårdret i östra Mellansverige från slutet på 1400-talet, ett årder som gick djupare, eftersom man kunde gå bredvid högårdret och med kroppstyngden reglera plöjningsdjupet (Myrdal 1999:59-60).

Gyllenhaal gör en längre utläggning om vilka plöjningsredskap som används på Visingsö. Något vilseledande är dock det faktum att han använder begreppet *plog* för både årder och plog. Utifrån hans beskrivning av redskapens funktion, som han genomgående betecknar som *plog*, framträder ett årder. Ett redskap med vilket man *ristar*, *krokar* och *tvärrar*, men även *plöjer* och *kör*. *Mullplog*, säger Gyllenhaal, används dock inte, utom möjligen på Kungsgården. Det troligaste är att han använder termen *mullplog* för regelrätt plog, alltså plöjningsredskap med vändskiva, medan *plog* och *krok* betecknar årder.

Resonemanget ovan visar att de styva lerorna på västra och södra delen av ön troligen odlades upp rätt sent. Möjligen under efterreformatorisk tid. På öns norra udde har man inte haft annat än lera att välja på, så här förefaller man ha istället ha bearbetat leran under lång tid för att öka dess mullhalt, kanske med början under senmedeltid. Här talar lantmätaren om lermyllejord år 1767. Leran bearbetades 1775 av ett kraftigt årder som också användes vid uppbrytande av trädan (Gyllenhaal 1991:26-28). Inledningsvis citerades Lindqvist som ansåg att merparten av den lättodlade åkerjorden borde ha varit uppodlad vid ingången

FIGUR 3 a och b. Kartan ur Myrdal 1999 (a) och Bringeus 1979 efter Jirlow 1970 (b). Den förra visar plogens spridning under tidig medeltid och fram till ca 1650. Den senare visar svenska plogtypers utbredning ca 1750. Enligt båda figurerna ingår Visingsö i ärderområdet. Enligt Myrdal 1985 ligger ön på gränsen mellan bågärderet och sulårdrets utbredning.

till medeltiden. Detta är troligen rätt och visar att en omfattande expansion av den odlade marken bör ha skett på Visingsö från medeltid och framåt då man successivt lade lerorna under årder. Det bäddar för ett resonemang om hur en äldre landskapsorganisation kan ha sett ut på Visingsö. Hur användes lerorna i väster och söder innan de odlades upp?

Visingsö och tvåsådet

Gyllenhaal beskriver att jordbruket är "Hwarannat års tråde öfweralt, undantagandes i Haga, där det ær tredings" (Gyllenhaal 1991:27). I Jönköpings län är det endast i Vista härad som tvåsåde förekommer som dominerande odlingssystem. Visingsö, Grännaområdet och slättbygderna in åt Skärstads-

dalen företer, i det äldre kartmaterialet, stora likheter med de byar som återfinns i det östgötska slättområdet. Byarna är något större än i Jönköpings län i övrigt, tvåsåde är helt dominerande och solskifte med bebyggelsen i laga läge verkar ha genomförts systematiskt. Vad gäller jordmånen dominerar som ovan antytts, lerjordar, en del mycket styva och svårbrukade. Även här finns likheter med östra mellansvenska jordbruksbygder.

Införandet av tvåsåde i östra Mellansverige har av allt att döma skett under 1000–1200-talen (Myrdal 1999:63) och detta odlingsystem förefaller vara mycket stabilt över tid åtminstone i sin kärna: uppdelningen av åkermarken i två gårdar (ibland fyra) där ett gårde besåddes medan det andra låg i träda, eller som Gyllenhaal beskriver 'vartannat år träda'. Denna regelbundenhet bryts dock upp under 1500-tales mitt då man i Östergötland kan se en övergång från vårråg till höstråg på tvåsadesåkrarna (Myrdal & Söderberg, 1991:309–310) och kring 1500-talets slut i Östergötland då det finns exempel på att båda gårdarna besås, ett med vår- och ett med höstgrödor (Lejonhufvud, 2001: 157–158). Inte långt därefter börjar man odla trädan med kvävebindande växter, framför allt ärtor. Även detta beskriver Gyllenhaal för Visingsös del (s. 27). Inom den enkla ramen för tvåsådet har således stora kronologiska och rumsliga variationer förekommit. Det är därför inte sannolikt att det tvåsåde som införs på 1200-talet i alla delar överensstämmer med det som fanns 300 år senare, på 1500-talet. Men för denna trehundraårsperiod saknas källor för att studera tvåsådets funktion över tid.

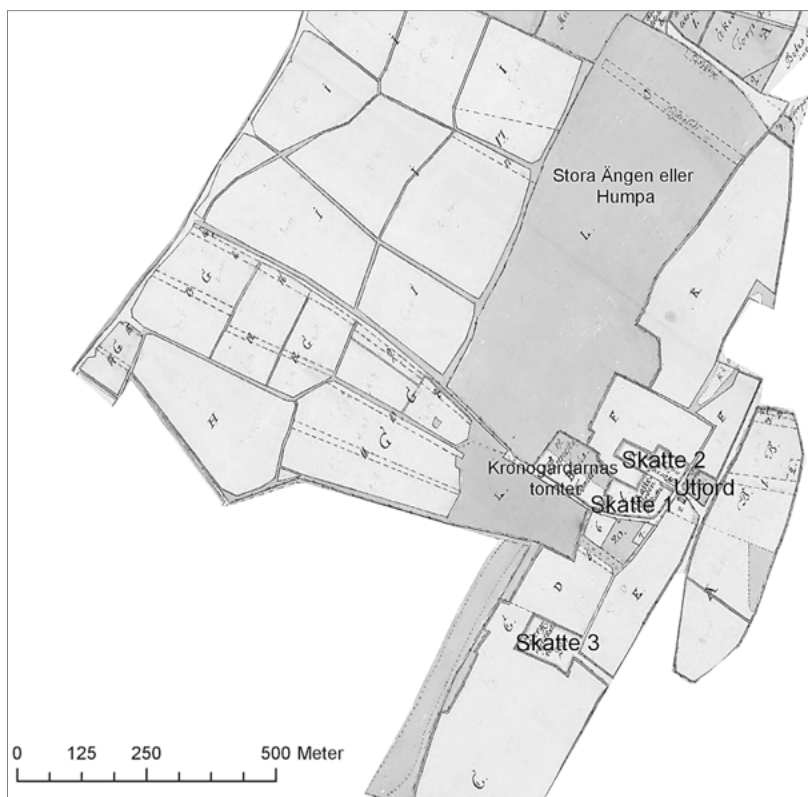
Dateringen av tvåsådets införande till perioden 1000–1200 ger oss en ganska vid ram, och troligen har den genomgripande omstruktureringen av åkerbruket i östra Mellansverige varit en process som haft en viss utbredning i tiden, men var ligger Visingsö i detta tidsspänn? De arkeologiska belägen för tvåsåde är få. Baserat på C¹⁴-dateringar kunde kulturgeografen Sven-Olof Lindquist datera en övergång från ett till två gårdar till 900–1000-tal i Brunnsbo Storäng utanför Skara i Västergötland. Vad han kan ha fångat är just införandet av tvåsåde, även om anläggandet av ytterligare en åker inte automatiskt betyder att man börjat odla i tvåsådesrotation (Lindqvist 1976:119–164). Bengt Windelhed har påvisat att införandet av två gårdar

i Barnknåre by i norra Uppland sker under 1200-talet (Windelhed 1995:172–174). När det gäller Visingsö och de uppenbara likheterna med Östergötlands slättbygder bör vi söka de arkeologiska rönerna åt öster. Ovan nämndes de arkeologiskt belagda tomtregleringen från Stora Ullevi som enligt författarna kan dateras till 1200-talets början (Lindeblad & Tagesson 2005:275–278). Det är dock inte säkert att solskiftesregleringen och införandet av tvåsåde var synkrona processer. En hypotes är dock att tvåsåde införs under loppet av 1200-talet. I avsaknad av plog för uppbrutande av trädan bör trädsgårdet ha bearbetats flera gånger under trädsåret vilket kringskurit betesdjurens möjligheter till sommarbete i gårdet. Nedan kommer bristen på betesmark som föranleder Magnus Ladulås att på 1200-talet tilldela Visingsöborna betesmark och skog i Vartofta härad Västergötland att diskuteras. En bidragande faktor, men troligen inte huvudförklaringen, kan finnas i det faktum att åkerjorden utökades genom införandet av tvåsåde med bearbetad träda.

Sammanfattningsvis kan konstateras att kartornas bild av uppodlade styva leror på öns södra och östra sida troligen speglar en tämligen sen fas i öns odlingshistoria. Processen var inte avslutad när de första kartorna tillkom och Gyllenhaal berättar på 1770-talet hur man med hjälp av påförande av torv, mossa och barr omvandlade lerorna till odlingsbar mark. I norr antyder bonitesvärderingarna från storskiftet samt anteckningar om att jorden på flera ställen bestod av lermylla att jordförbättringarna här skett tidigare, kanske med början under medeltid. Hur man har bearbetat de styva lerorna är dock fortfarande en fråga, men mycket talar för att ett tungt årder, ett högårdar, har använts. Gyllenhaal avvisar att mullplogen, alltså den regelrätta plogen, användes på Visingsö. Möjligen kunde det finnas på kungsgården Visingsborg.

Att hitta äldre landskap ur yngre kartor. En analys av kartorna från Tunnerstad och Edboängen

Inledningsvis var frågan om vi kan hitta spår efter det tidigmedeltida landskapet på Visingsö. Efter att ha studerat ett antal kartor från ön vill jag på-

FIGUR 4. Tunnerstad år 1767. Bebyggelsen är utspridd i fyra olika klungor. På den reglerade delen av bytomten ligger de fyra kronogårdarna, medan frälsegårdarnas lägen är spridda. En av öns många utjordar ligger i anslutning till de nordligaste skattegårdarna. Bearbetning: Adel V. Franzén.

stå att det är möjligt. Hur gammal den landskapsbild som avtäcks i kartorna är, kan dock inte avgöras utan kompletterande metoder, t.ex. genom arkeologiska utgrävningar. Däremot kan vissa antaganden göras. Syftet med studierna nedan skall kopplas till de frågeställningar som presenterades ovan, alltså om vi kan säga något om landskapsbild under den tid kungamakten var fysiskt närvarande på ön, samt om vi kan hitta spår efter övergången från ett storgårdssystem till reglerade, solskiftade byar och slutligen om vi kan hitta den landskapsorganisation som föregick den relativt sentida uppodlingsfasen.

Tunnerstad

Namnet Tunderstadher finns nämnt 1294 (avskift) och 1326 in tunderstadhum (Agertz 2008: Bilaga).⁷ Tunnerstad är öns näst största by efter Kumlabý och bestod under 1540-talets mitt av sju hemman: fyra kyrko-, två frälse och ett kronohemman. Till detta kom tre utjordar, två kyrko- och en kronojord. Under perioden 1554–1572 omtalas ytterligare tre frälsegårdar i byn, en förefaller ha

bestått under en tjuugoårsperiod, medan två omtalas med endast ett belägg vardera (Ibid. En frälsegård nämns 1572, en 1559). Möjligen speglar dessa tre frälsegårdar en tillfällig hemmansklyvning, för antalet hemman i Tunnerstad består i 1585 års årlig ränta åter av sju hemman. Intressant är dock att det från och med 1585 även redovisas ett skattehemman i Tunnerstad förutom de fyra kyrkohemmanen och två frälsehemman.⁸

Vid den första karteringen år 1767 består byn fortfarande av sju hela hemman. De fyra kyrkohemmanen har övergått till krono, och dessa ligger samlade på en tomt och det framgår av texten till kartan att en egalisering har skett ty kronogårdarna "har i tomter och övrigt lika proportioner". De två "nya" skattegårdarna har särskilda gårdstomter, belägna dels söder, dels NO om de fyra kronogårdarnas gemensamma bytomt (*Skatte 2–3* i figur 4). Den "gamla" skattegården är belägen strax öster om kronogårdarnas tomt (*Skatte 1* i figur 4). Uppdelningen i nytt och gammalt skatte går troligen tillbaka på att två av gårdarna nyligen hade köpts till skatte när karteringen gjordes. Den

”gamla” skattegården är troligen identisk med den skattegård som nämns för första gången i Tunnerstad år 1585.

Visingsökartorna från 1767 är inga tegkartor, däremot kan någon gårds tegar redovisas, antingen för att illustrera tegarnas riktning eller för att redovisa oregelbundenheter och slutligen för redovisning av teginnehav i andra byalag än det egna. Detta gäller även kartan över Tunnerstad. Det framgår av texten att samtliga gårdar i byn har lika proportioner i åker och äng. Lantmätare Esping redovisar framför allt kronogårdarna mark och anger att de fyra gårdarna har var sin andel, alltså tillsammans 4/7 av åkermarken och ängsmarken. *Skatte 1* har dock något mer åker och ängsmark än de övriga sex gårdarna, vilket redovisas genom att dess tegar ritats ut på kartan. Tegarna är belägna framför allt inom byns södra del. För att kompensera för denna obalans har kronogårdarna några skift i grannbyn Rökinge. Till *Skatte 1* hör även kronoutjorden strax öster om bytomten.

Av ägoslagen dominerade år 1767 åkermarken som finns i två sammanhängande områden, dels kring bytomten i nord-sydlig riktning, dels ner mot sjön. Mellan åkerområdena sträcker sig ett större ängsområde, Stora ängen eller Humpa kallad, som betecknas som mager hårdvall. Åkermarken (område I) består av styv lera i en zon från Vättern och österut men ju högre upp mot byn man kommer, desto mer beskrivs jordmånerna som lerblandad sandjord (G och H). För åkrarna betecknade med I övergår leran i ”sandblandad, lösare jordmån”, vilket bör tolkas som en mylligare jordmån med inslag av lera och sand. Åkrarna A, B, C, E, F och K betecknas som sandjord. I Tunnerstad finns således någonstans i I, H och G-åkrarna en övergångszon mellan styv lera i väster och sandjord i öster. Den styva leran betecknas som mager, och för grannbyn Torp anges i samma karta att den magraste leran nära sjön knappast kastar av sig mer än 1:ta kornet. Även sandjorden anses som mager. Endast i I-åkeren får man upp avkastningen till 3–4 kornet (Figur 4).

Tunnerstad storskiftas 1803. I samband med skiftet sker ett radikalt skifte av bytomten som nu hyste sexton gårdsbruk. Dels utvidgades den centrala bytomten söderut, dels delades bytomten in i sexton avlånga gårdstomter i närmast solskiftesliknande mönster. Från bytomten gick en väg

västerut och ca 125 m väster om bytomten grenar den sig i två delar. I klykan mellan vägarna finns ett område som i storskiftesakten betecknas som Tomten. Området är åkermark 1767 och 1803. Området som ömsom betecknas *tomten* ömsom *övre* och *nedre tomten* täcker ett ca 300 x 120 m stort område (VNV–OSO). Att tomten har varit delad i en övre och en nedre del indikerar att åtminstone två gårdar har varit belägna här. Norr om detta område samt en liten bit söderut sträcker sig en åker som benämns *mullåkrar* i karttexten från 1803. Mullåkeren sammanfaller till stor del med den åker som har åsatts den högsta boniteten, 6:te kornet, samma år. Vi har således ett område som kallas tomterna och ett område med hög bonitet som kallas mullåkrarna. Mullåkrarna ligger inom det område som enligt Esping betecknas som ”lösare jordmån”, i 1767 års karta. Jag tolkar området med tomterna och mullåkrarna som ett äldre bebyggelseläge och denna bebyggelses kärnåkrar. Sammantaget omfattar mullåkrarna drygt ett hektar, ingen stor yta således. Dock kan ytan tänkas representera den intensivgödslade åkern intill bytomten, åker som har kompletterats med mer extensivt brukad åkermark (Figur 5).

Det är för närvarande omöjligt att åldersbestämma tomten med dess kärnåkrar, men arkeologiska undersökningar av området bör vara en prioriterad framtida åtgärd inom ramen för ”Visingsöprojektet”.⁹

Tunnerstad är en stor by när den dyker upp i de historiska källorna. Det finns därför läge att anta att flera bebyggelselägen och kärnåkrar har funnits i området innan en sammanflyttning till en gemensam bytomt skedde.¹⁰

Tunnerstads östliga åkerområde beskriver en lins från SSV–NNO. Om man förlänger denna lins söderut över Rökinge och norrut över Kumlabyer ser vi att området domineras av åkermark av hög bonitet. Denna åkermark har enligt jordartsvärderingarna från 1767 bestått av sandjord och sandmyljejord, alltså en relativt lättbrukad och ibland mullrik jord. Det känns rimligt att tänka sig att den åkermark som framför allt har föredragits under årderbrukets tid har varit den lösare, sandblandade jorden och att det framför allt har varit gränzonen mellan lera och sand som har givit den bästa åkerjorden. Det känns vidare rimligt att se de styva lerorna som relativt sent uppodlade.

FIGUR 5. Tunnerstad vid storskiftet 1803. Det finns skäl att tolka det Tunnerstad som vi ser i kartorna som resultatet av en fusion mellan en västlig och en östlig bebyggelsekoncentration med respektive kärnåkrar. En sammanflyttning skedde kanske i samband med införandet av tvåsäte. Åkrarna längst ner mot sjön är upptagna av styv lera och bör troligen ha uppodlats ganska sent. Bearbetning: Adel V. Franzén.

Vi ser således konturerna av ett äldre odlingslandskap med en bytomt och kärnåkrar belägen vid gränsen mellan lera och sandjord. Väster om detta och ner mot Vättern vidtar ett område dominerat av styv lera. Skall detta tolkas som ett strandnära betesområde?

Edboängen

Uppodlingsgraden på Visingsös norra udde var under 1700-talets senare del mycket hög vilket framgår av figur 7. Ängsmark fanns i några små tomtnära inhägnader. Dessutom fanns enstaka sammanhängande större ängsområden – ett av dessa är Edboängen, ett ca 71 ha stort område beläget mellan Ed och Erstad på norra uddens östra sida. Det är sannolikt Edboängen som avses med den äng i Ed som omtalas 1410, då Alvastra kloster som pant får ”ena skötning i ængenne” vid Ed och som 1480 betecknas som ”i visingxsøe eedz ængh ena ængh som skyllar j øra” (F-topo).

Om man betraktar kartorna över Visingsös norra udde ser man att åkermarken i Eds två gårdar är indelad i några avlånga skift avgränsade av vägar eller hägnader. Inom dessa ramstrukturer

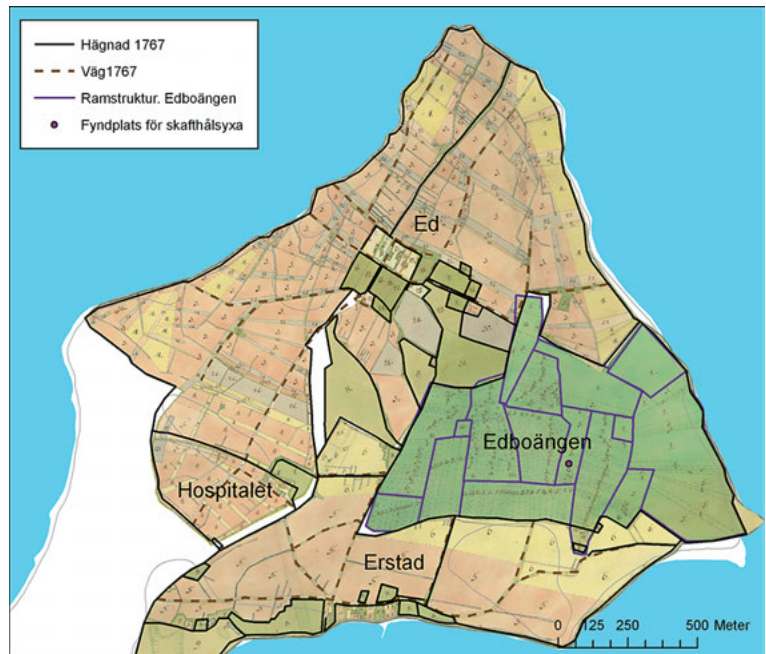
ligger tegförbanden i solskiftesliknande mönster. Det intressanta är att samma mönster går att avläsa i Edboängen trots att här inte finns någon åkermark. I Edboängen finns ett antal ramstrukturer som omfattar ett antal tegar. Inom ett par av ramstrukturerna är tegarna ordnade i regelbundna serier med en bredare teg följd av fyra smalare (Figur 6).

År 1767 används Edboängen som ängsmark inte bara för byarna Ed och Erstad, utan även gårdar i Avlösa, Rökinge och Lyckan har tegar här. Även en utjord, Korpabolet, har ett antal ängstegar i Edboängen och slutligen finns ett mindre skift med okänd ägare (Figur 7). Medan tegindelningen är som störst och mest regelbunden centralt i Edboängen, dominerar området åt öster ner mot Vättern av ett sammanhängande område där ett antal tegar liksom ”sprängts” in. I övrigt finns ett fåtal kvadratiska och rektangulära figurer samt en konformig struktur mot Eds by i norr.

Edboängen, en tolkning

Det går att se Edboängen som en fixeringsbild där ramstrukturerna med sina tegar kan tolkas

FIGUR 6. Åkermarken dominerade i norr där byarna Ed, Erstad och gården Hospitalet var belägna. Även om 1767 års kartor inte är tegkarter redovisas en del tegar i Ed och Hospitalets åkermark. Mest framträdande är dock redovisningen av tegar i Edboängen. Dessa omges av ramstrukturer som delar upp Edboängen i ett antal olika ytor eller skift. På kartan har även vägar och hägnader lagts in. Bearbetning: Ädel V. Franzén.

som olika strukturer i ett tidigare komplext agrarlandskap. Ett försök till en *tolkning* presenteras i Figur 8). De rektangulära och kvadratiska strukturerna har tolkats som by- eller gårdstomter. Två av ramstrukturerna har tolkats som åkrar omfattande ca 5–6 ha vardera. En del har tolkats som varande ängsmark och slutligen har områdena ner mot sjön tolkats på som strandbetesmark. Den trattformade strukturen upp mot Ed kan möjligen representera en fägata eller väg. Är tegstrukturen som den syns i kartan från 1767 ursprunglig? Antalet regelbundna tegförband i den rekonstruerade åkermarken A och norra delen av åkermarken B, där regelbundenheten i tegarnas tjocklek med en bred och fyra smala tegar och tegföljdernas konsekventa genomförande är som störst kan, leda tankarna till en by med fem gårdar med åkermarken i tvåsåde eller med ensädesåker fördelad mellan två ytor. Det är också möjligt att en sekundäruppdelning av ursprungliga tegförband har skett när gårdar i Lyckan, Avlösa och Rökinge fick del av Edboängen. De inskjutande tegarna i ”strandbetesområdet” tyder på att sekundäruppdelningar har skett. En tolkning som jag själv tror på är att Edboängen har varit en by med 3–5 gårdar belägen på ”bytomten” i områdets mitt och med tegskiftad inägomark och åker i tvåsåde. Till detta har omfattande ängsmarker funnits och strandbetesom-

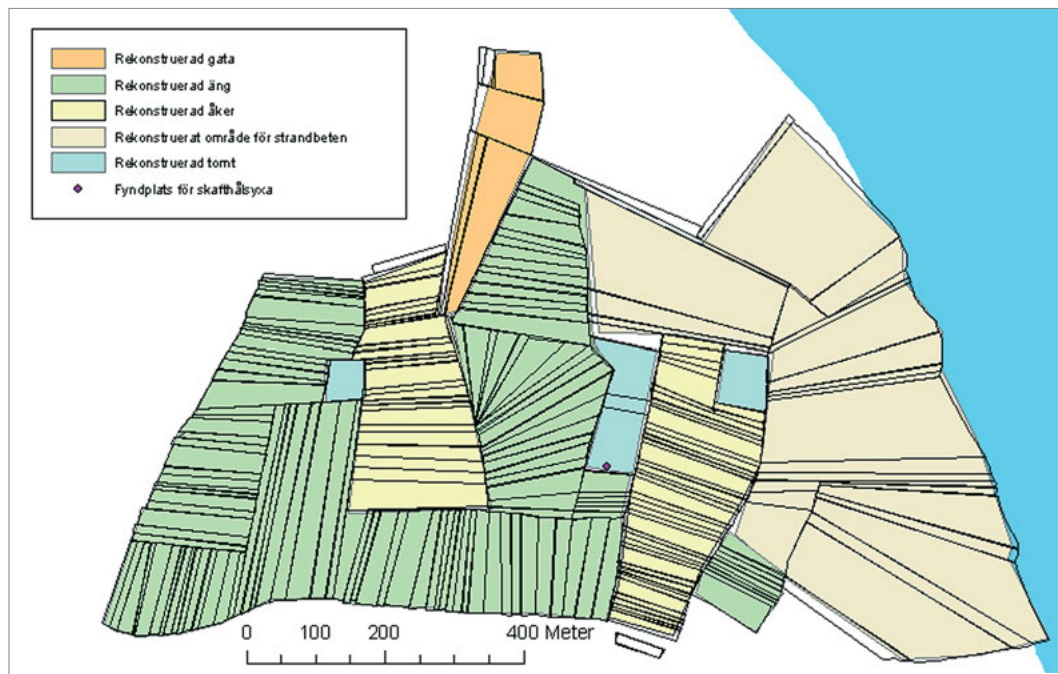
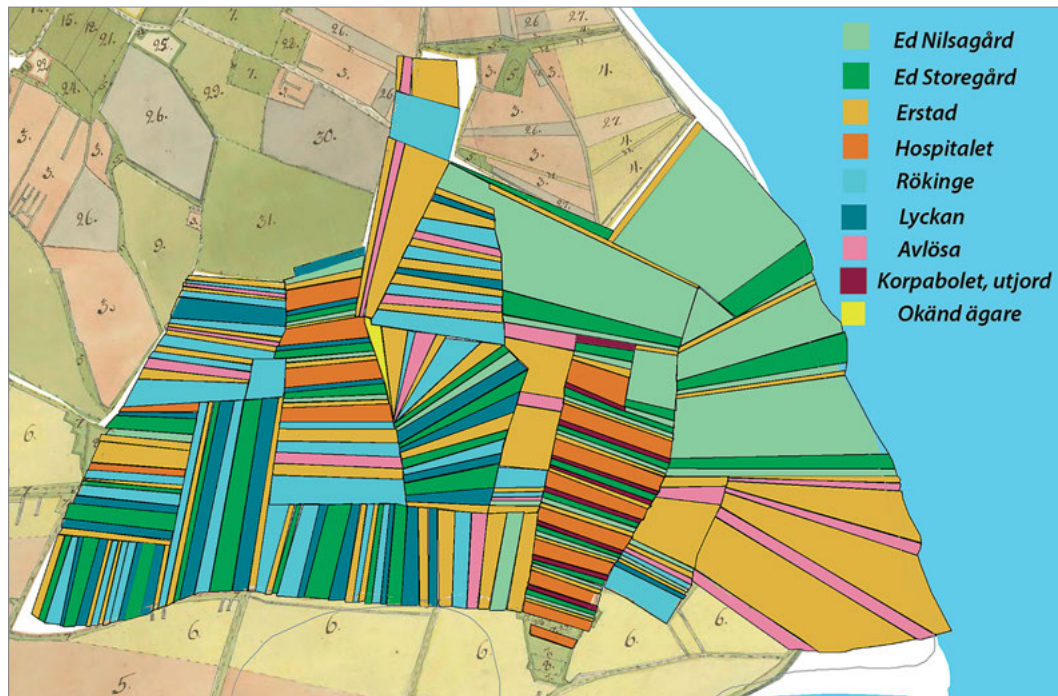
råden som sträckt sig i ca 200 m bred zon från Vättern och upp mot inägorna.

Det skall understrykas att detta är en möjlig tolkning bland flera. Jag är dock tämligen övertygad om att strukturerna i Edboängen verkligen speglar övergivna bebyggelselägen med inägor och betesmark.

Tegstrukturen i Edboängen antyder att man här hade en by med åkermarken i tegskiftat tvåsåde. Hypotetiskt sett bör tre större byar ha legat på Visingsös norra udde under tidig medeltid: Ed, Erstad och ytterligare en by som i senare källor kom att betecknas som Edboängen. Ostad (senare Hospitalet) nämns först 1494 och består då av ett skattehemman och en kyrkoutjord, men kan möjligen också ha existerat samtidigt med de övriga byarna.

När övergavs odling och bebyggelse i Edboängsområdet? Det är sannolikt att Eds äng i skrivningarna från 1410 och 1480 avser Edboängen och detta medför att området legat som äng sedan senmedeltid. Givetvis kan övergivandet av bebyggelsen ha med den senmedeltida agrarkrisen att göra, men den kan också bero på en mindre dramatisk process som kan sättas i samband med en agrar omstrukturering i samband med nyodling.

Om vi skall se införandet av reglerade bytomter och tvåsåde som en någorlunda synkron process

Över: FIGUR 7. Tegarna i Edboängen. De flesta tegarna hör till byarna Ed och Erstad samt gården Hospitalet. Framför allt gäller detta området ner mot Vättern som troligen har varit strandbeten. I övrigt innehar Lyckan, Avlösa, Rökinge, utjorden Korpabolet samt en ägare utan proveniens tegar i Edboängen. Inom de olika ramstrukturerna är tegföljderna mer eller mindre regelbundna. Ängens underliggande stukturer speglar troligen en äldre markindelning. Bearbetning: Ädel V. Franzén.

Under: FIGUR 8. Den fixerbild som Edboängen erbjuder kan läsas och tolkas på olika sätt. Här presenteras en möjlig tolkning av en tidigare landskapsorganisation inom Edboängen. Bearbetning: Ädel V. Franzén.

som sker under 1200-talet kan Edboängen tolkas som en by som lagts öde *efter* det att tomtregleringen och det tegskiftade tvåsätet införts. För detta talar de två tämligen likstora "åkergrändarna" med sin regelbundna teguppdelning samt den långsmala "bytomten" som till sin storlek och långsmala karaktär påminner om motsvarande bytomt i Erstad. Det är således inte troligt att Edboängen ödelades före 1300-talet. Skall övergivandet sättas i samband med den senmedeltida agrarkrisen? Det är möjligt att agrarkrisen har spelat in, men den har troligen inte föranlett en total ödeläggelse av en by på kanske 3–5 gårdar.

Agrarkrisen *kan* ha medfört en demografisk nergång i Edboängen, men detta förklarar inte ödeläggelsen av en hel bybildning i en slättbygd med direkt närhet till minst två andra byar. Kanske fanns det en rumslig logik i att samla ängsmarken inom ett större sammanhängande område i samband med ökad uppodling av lerjordarna ner mot Vättern på öns norra udde? En partiell demografisk nergång i Edboängen i samband med agrarkrisens första fas kan ha lett till en brist på brukare för att hålla byns jordbruk i gång. En uppdelning av kvarvarande gårdar mellan byarna Ed och Erstad kan därför ha förefallit som en rimlig lösning. Eftersom byarna Ed och Erstad är de största ägarna i Edboängen förefaller det rimligt att ängen ursprungligen delades mellan dessa byar när jordbruket där upphörde och gårdarna flyttade in till Ed respektive Erstads bytomter. Senare kom även andra gårdar på ön att byta eller köpa till sig rättigheter i Edboängen.

Sammanfattningsvis kan konstateras att medan exemplet Tunnerstad *antyder* en stuktur med bebyggelse och åker uppdraget i landskapet och med strandbeteslagar ner mot Vättern, gör exemplet Edboängen att bilden inte bara klarnar utan får skarpa konturer. Vi kan alltså börja tala om en landskapsorganisation som kan dras tillbaka till tiden före solskiftet och tvåsätets införande, alltså tiden före ca 1200-talets mitt. Vidare visas hur Edboängen avhyses efter det att solskiftet genomförts men före år 1400. Det skall dock framhållas att ram- och tegstrukturerna i Edboängen kan tolkas på olika sätt, och att min tolkning är en av flera. Att det dock är en äldre landskapsorganisation som skymtar bör dock kunna fastslås.

Huvudgård och bytomt på Visingsö

Flera av bytomterna på Visingsö företer regelrätta radbyar när de först dyker upp i det äldre geografiska kartmaterialet från 1680-talet. Förutom Rökinge, Tunnerstad och den södra delen av Kumlaby bytomt verkar den reglerade radbystrukturen vara dominerande. Det har ovan, med stöd av arkeologiska belägg från Linköpingstrakten, visats att den reglerade bytomten hör till 1200-talet och troligen dess tidigare del. Men hur förhöll sig den på 1200-talet införda radbystrukturen till tidigare huvudgårdar rent geografiskt? Kan man komma åt dessa strukturer i det äldre kartmaterialet?

Kulturgeografen Mats Riddersporre har utifrån morfogenetiska analyser av toftstrukturen i äldre lantmäteriakter kunnat peka ut läget för de vikingatida/tidigmedeltida storgårdarna i Ystadsområdet (Riddersporre, bl.a. 1992:483–498, 2008: 23–38). Vissa tofter eller gårdstomter avvek starkt från de övriga eller var belägna på något avstånd från resten av byns tofter. Under senare år har flera arkeologiska undersökningar gjorts i Skåne av tidigare huvudgårdar, där man i det äldre lantmäterimaterialet kan utläsa strukturer som avslöjar huvudgårdarnas läge och omfattning.

För Östergötland och Småland har Johan Berg studerat möjliga lägen för storgårdar/huvudgårdar (Berg 2003a), och Martin Hansson har använt det äldre lantmäterimaterialet för att konkret identifiera huvudgårdarnas lägen i områden där arkeologiska spår saknas (Hansson 2001:194–210).

Det äldre kartmaterialet från Visingsö erbjuder stora möjligheter när det gäller att hitta indicier på lägen för storgårdar/huvudgårdar. I det följande tar jag endast upp ett exempel, nämligen Ed på Visingsös norra udde.

Ed

År 1585 redovisas två skatte, två krono, ett kloster (Alvastra) och ett kyrkohemma i Ed. Till detta kom tre utjordar. Den geografiska kartan från 1687 redovisar också sex gårdar i Eds by, varav fem var belägna i rad och en är belägen något avvikande åt sydväst. Eds by bestod 1767 av sju gårdar, Nilsagården: 1 krono, Törsagården: 1 krono, Skepparegården 1 förmedlat till ¾ krono, Lillegården ½ "nytt" skatte, Stigbogården: 1 krono, Kullen ½ krono samt Storegården: 1 "gammalt" skattekro-

FIGUR 9. Förenklad skiss av Eds bytomt år 1767 med Storgårdens enskilda ägor inlagda. Åkernnamnen Husåkersredden och Husåkergården har hämtats ur Storskifteskartan från 1798. Det är inte min mening att ösa bensin på brasan kring frågan om det sägensomspunna Borga Slotts existens. Men Hus-förleden kan tolkas som ett indicium på en befäst huvudgård i Ed. Bearbetning: Ådel V. Franzén.

no. Till detta kom en utjord. På kartan från 1767 består bytomten av sex långsmala gårdstomter i rad med en gårdstomtsdel nordost om vägen och en ängsdel kallad "bolet" sydväst om vägen. Till detta kommer det halva kronohemmanet Kullens tomt som är belägen söder om radbyarna. Det avvikande läget är intressant, men troligen är detta det yngsta tomtläget i byn, tillkommet genom en klyvning av en helgård som till hälften köpts till skatte (Lillegården) och där den andra hälften, kronogården, måste flytta till ett perifert läge av bytomten. På kartan från 1687 består byn av sex hemman, så det är möjligt att utflyttningen skedde mellan 1680 och 1767.

Den yttersta av de långsmala tomtarna åt sydost på 1767 års karta är Storegårdens tomt (nr 25). Här är läget omvänt mot resten av bytomten: gårdstomten är belägen sydväst om vägen och ängsdelen, Bolet, nordost därom (Figur 9). Dessutom har Storegården i direkt anslutning till sig två enskilda åkerytor (nr 26), en enskild beteshage (nr 29) samt utjorden (nr 30). Intill utjorden ligger en äng som kallas Torpet. Det framgår inte explicit av texten om även denna hör till Storegården,

men det är troligt eftersom det inte heller anges att de övriga gårdarna i byn har del i ängen. Det förefaller troligt att ägorna 25–31 speglar en tidigare huvudgårds domäner, troligen den storgård som Clas Tollin antar bör ha utgjort eller varit en del av det tidigmedeltida Ed.

Storskifteskartan över Ed innehåller en lustig detalj som möjligen kan sättas i samband med storgården Ed. En del av den centrala åkermarken som tillika har den högsta boniteten har namn som "Husåkergården" och "Husåkersredden" (Figur 9). Ordet *hus* i detta sammanhang leder tankarna till en befäst bebyggelseenhet. Möjligen har dock åkernnamnet sitt ursprung i den seglivade myt om en borg (Borga slott) som skall ha varit belägen på öns norra udde och åkernnamnen har således ett folkligt, närmast anakronistiskt inslag (Agertz 2008:51–52). Borgmyten, som bland annat omhuldades av Per Brahe d.y. som lät resa en minnessten där borgen skulle ha stått, kan också gå tillbaka på ett faktiskt förhållande, att storgården i Ed varit en befäst storgård, som i folkmun senare har kommit att uppfattas om en borg eller ett slott.

Landskapsorganisation på Visingsö från medeltid och framåt

Sammanfattningsvis kan konstateras att det i det äldre kartmaterialet går att utläsa en äldre landskapsorganisation på Visingsö. Det förefaller som om åkermarken tidigare har varit begränsad till zoner där den styva lerjorden kunde blandas upp med sandjord och mullhaltigt material och ev. naturgödsel för att öka mullhalten. Här har bebyggelsen och gårdarna/byarnas kärnårkrar legat. Utanför denna zon har ängsmarken sträckt sig upp mot öns krönparti men även i de nord-sydliga zonerna mellan byarnas/gårdarnas åkrar och bebyggelselägen. Ängsmark har troligen även funnits i de sankstråk som i dag har försvunnit genom utdikningar och regleringar. Öns krön, som mest bestod av sandig och tallbeväxt mo, har utnyttjats som betesmark och kanske till tillfälliga odlingar. Mellan byarnas odlingsmark och Vättern fanns på öns norra, västra och södra del strandbetesmarker på de hårda lerorna.

Denna landskapsorganisation har troligen rötter i förhistorisk tid och sträckte sig in i medeltiden.

Av orsaker som diskuteras närmre nedan uppstod en brist på betesmark under högmedeltid genom ökad konkurrens om betet. Detta ledde till att kungamakten upplät betesmark och skogsmark i Vartofta härad (och möjligen, redan under medeltid, i Grännatrakten) till Visingsöborna. I tid sammanfaller också det kungliga upplåtet med tiden för införandet av tvåsåde. Det är möjligt att de landskapliga omstruktureringarna i samband med att tvåsåde började praktiseras på ön också inkräktade på öns betesresurser. Detta hänger givetvis ihop med frågan om hur trädesgärdet utnyttjades under trädesåret. Användes det till bete för kreaturen eller var det en bearbetad, brun träda? Det är troligt att solsiftet införs ungefär samtidigt med tvåsådet, men frågan hur bybebyggelsen har varit organiserad, i radbyar eller andra typer av bebyggelseagglomerationer, kan inte besvaras utan arkeologiska undersökningar. Det är troligen under 1200-talet som huvudgårdssystemet ger vika för den successiva framväxten av byar och övergången till ett landbosystem.

Redan under högmedeltid hade lerorna på öns norra del bearbetats så pass att de kunde uppod-

las i större utsträckning. Enligt etnologiska källor låg Visingsö utanför plogområdet, varför vi får anta att jorden reddes med årder. Under 1300-talet kom en by på ön norra udde att läggas ut till ängsmark medan gårdarna fördelades på de två (tre) kvarvarande byarna i norr. Den ödelagda byns tegsystem och övergripande landskapsorganisation kom sedan att bevaras i form av ängstegar som delades upp mellan flera av öns gårdar. Detta är bara ett av flera exempel på de bebyggelseflyttningar och omstruktureringar som skedde under senmedeltid. Processer som ledde till flera forsvunna ortnamn och över tjugo utjordar.

Sannolikt skedde uppodlingen av de styva lerorna ner mot Vättern tämligen sent, eventuellt först från 1500-talet och framåt. På vissa ställen visar de tidiga kartorna att denna process inte är avslutad ännu kring 1760-talet. Flera skrivningar i 1767 års kartor om nyligen upptagen åker eller om nyupptagen åker som återlagts till äng antyder att nyodlingen var stark under 1700-talet. Det omtalas vidare att man "gjöder" leran för att höja mullhalten, och på kartorna från 1767 omtalas jordarten från norra udden av ön som lermylla, vilket tyder på att leran varit under årdret längre här än på övriga lerdominerade delar av ön. På den västra sidan har man på 1760-talet problem med lerjordarna som betecknas som magra och endast kan redas efter regnväder. Här pågick troligen så sent som vid tiden för den första karteringen år 1767 en process för att öka mullhalten och få upp avkastningen. Regelrätt årderbruk tycks inte förekomma på ön förrän under 1800-talet. Gyllenhaal beskriver ett kraftfullt årder, troligen ett högårder, som vanligaste jordberedningsredskap på ön år 1775.

Om landskapsrekonstruktionen av Edboängen träffar någorlunda rätt ser vi att landskapsorganisationen på Visingsö under medeltiden kanske inte skilde sig mycket från de byar som man möter i kartorna från 1640-talet från nordöstra Småland med relativt mycket ängsmark i förhållande till åkermarken.

Kungens och storgårdarnas landskap

En landskapsorganisation på Visingsö med byarna och deras inägor uppdragna till gränzonen mellan lera och sand och med stora betesarealer ner mot Vättern ställer oss inför ett problem. Inledningsvis presenterades de rättigheter till mulbete

och skogstäkt som gårdarna på västra sidan av Visingsö erhöLL av Magnus Ladulås år 1286 (SDHK 1348).¹¹ Mycket tyder på att liknande rättigheter fanns vid Rasterna i Gränna-bygden för gårdarna på öns östra sida, men dessa rättigheter nämns inte förrän 1527 (GIR 4, s. 293).¹² Varför behövde Visingsöborna betesmark och skogsmark i Västergötland och eventuellt i Grännatrakten under medeltid, när de dels hade strandbeten kring hela ön, dels betesmöjligheter uppe på öns krönparti?

Kanske är det just här vi ser kungamakten och storgårdarnas landskap. Att borgen vid Näs var kungamakten centrala residens betyder inte att kungamakten ständigt var närvarande på ön, men att vistelserna bör ha varit många och tämligen sammanhängande. Till kungen hörde ett följe av krigare och stormän, tjänare, präster, skalder och hantverkare. En del av dessa var ambulerande tillsammans med kungen, en del direkt knutna till huvudresidenset. Till residenset hörde även en stab av tjänstefolk, mejerska, bagare, bryggare och slaktare. Begränsade arkeologiska undersökningar strax norr om borgen har resulterat i anläggningar som stolphål, hårdbottnar och raseringslager från bebyggelseenheter som har C¹⁴-daterats till 1100–1300-talen. Troligen har det här funnits byggnader där matberedning och hantverk har bedrivits (Jansson 2004. Jmf. Hansson 2001:217–225, där en rumslig och funktionsmässig analys görs av bebyggelsen kring Hultaby borg, RAÄ 15 i Näsby socken, Vetlanda kommun). Kanhända fanns en zon mellan borgen och *ekonomibyggnaderna*, så att borgen visuellt skulle utgöra blickfång och inte skymmas av dessa. Troligt är dock att större delen av landskapet på den blott 14 km långa och 3 km breda ön direkt eller indirekt påverkades av makten närhet och dess manifestationer.

Medeltidsarkeologen Peter Carelli resonerar kring om det till residenset på Näs kan ha hört en jaktpark efter utländska (bl.a. danska) förebilder och kommer fram till att det är ”mycket troligt” att en sådan bör ha funnits till borgen (Carelli 2007:61). Det låg i kungamakten intresse att följa med i och plocka russen ur kakan ur de strömningar av materiell och mental kultur som nådde Sverige från väster, söder och öster.¹³

Under grevskapstiden (1561–1680) anlade grevarna Brahe en väl inhägnad djurpark på öns krönparti som omtals för första gången år 1640.

Det är inte osannolikt att denna djurgård hade en tidigare förebild. Det är åtminstone ett faktum att öns krönparti där sammantaget ca 900 gravar från yngre järnålder är belägna, har utgjort en någorlunda fredad zon fram till i dag.¹⁴ Möjligt utgjorde öns krönparti kunglig jaktpark under medeltid dit öborna hade liten eller ingen tillgång.

Kung, följe och tjänstefolk bör ha förtärt stora mängder kött. Det finns anledning att anta att residensets kosthåll avvek från en vanlig bondefamiljs när det gällde förtäring av färskt kött, både domesticerat och villt. Det är sannolikt att tamboskap för slakt och mjölk, tillsammans med de hästar som kungen och hans följe samt öns övriga stormän ägde, hade sitt huvudsakliga bete på strandbetesområdena kring ön. Konkurrensen om betesresurserna bör vid något tillfälle ha hårdnat, varvid en del av öns betesresurser förlades till Vartofta på Vätterns västra sida.

Visingsö var under tidig medeltid ett landskap i den politiska maktens omedelbara närhet och detta måste ha satt spår i produktionsinriktning och bebyggelsestruktur på ön. Från och med början på 1300-talet försvinner kungamakten fysiska närvaro från ön. Ledde detta till en större frihet att styra produktionsinriktning och landskaporganisation för öborna? Kungamakten försvann, men stora markägare som Alvastra kloster etablerade sig på ön och bör ha haft någon form av fysisk representation på ön, kanske genom en eller flera gårdar med administrativ funktion.

Även om det ovan argumenteras för att de solskiftade radbyarna och tvåsåde införs under 1200-talet står det klart att det inte är 1200-talets landskap vi ser i kartorna från 1767. Den medeltida bebyggelsestruktursvårigheten (Tollin 2002:228) bör ha varit stor. I Jordeboken från 1585 kan inte mindre än 24 utjordar av olika jordnatur beläggas! Vidare påvisar Agertz en kraftig fluktuation i antalet gårdar under perioden 1540–1570. Så även om en centrering av bebyggelsen och en reglering av tomtmarken skedde redan under 1200-talet kom de närmaste århundradena att präglas av ökad uppodling, brist på betesmark, ödeläggelse, expansion och sammanflyttning. Men inte i en kronologisk svit, utan mera allt på en gång.

Kartan från 1767 över Edboängen kan läsas som en fixeringsbild över ett bylandskap med solskiftesreglerad tomt, åker och äng och med två

åkergården, omfattande 5–6 ha vardera, odlade i tvåsåde. Alvastras skötning i ången vid Ed omtalas redan 1410 och det förefaller rimligt att byn upphör att existera under 1300-talet. Kanske skedde en demografisk försvagning av byn under den senmedeltida agrarkrisen med påföljd att ett jordbruk var svårt att hålla i gång. En agrar omstrukturering på öns norra udde mot en ökad uppodlingsgrad ledde troligen till att tidigare ängsmark till Ed och Erstad odlades upp och att Edboängen fick utgöra ängsmark åt de två byarna. Hypotetiskt sett har således tre byar på öns norra udde blivit två.

I sin artikel kring Sverkerätten och Alvastra klostrets godsinnehav visar Clas Tollin att en organisation av huvudgårdar/storgårdar har funnits på ön. Tollin redovisar elva hypotetiska storgårdar varav flera bör ha haft Sverkerätten som proveniens. Läget för flera av dessa kan troligen bestämmas genom kartanalyser. Genom morfogenetiska studier av kartan från 1767 har läget för en trolig storgård i Ed kunnat beläggas. Av mycket hypotetisk karaktär är tanken att denna kan ha varit befäst, tankar som väcks utifrån åkernamn som "Husåkersgårdet".

Framtida frågeställningar och arkeologiska möjligheter

Mycket i denna artikel är av hypotetisk karaktär, men att jag vågar mig på såpass vidlyftiga resonemang utan att skämmas botten i det faktum att flera av de framkastade tankarna går att förkasta eller verifiera arkeologiskt. Edboängen ligger kvar och kom under 1900-talet att dels odlas upp till åker, dels nytjats som flygfält. Under åkermarken kan ett fruset bylandskap ligga gömt. Olika prospekteringsmetoder är tänkbara för att söka efter en by i Edboängen. Att gå med metalldetektor över den möjliga bytomten kan vara ett första steg.

Tunnerstads "tomter" kommer att avsökas med metalldetektor under 2008–2009. Syftet är, liksom för Edboängen, att hitta daterbart material som kan ge oss en fingervisning om när bebyggelsen etableras och upphör på den gamla tomten.

Vad gäller den reglerade byns etablering på Visingsö finns redan ett "fruset" bylandskap som delvis har undersökts men där mycket finns kvar att göra, inte minst när det gäller att identifiera tomtgränser och bebyggelsestruktur. Det är det

medeltida Vallby, byn som avhystes 1561 i samband med etablerandet av Visingsborg (Winkler 2007:55–65).

Och vad var det som ledde till en sådan brist på betesmark att man under seklets slut måste, med stöd från kungen, söka betesresurser utanför ön? Flera av dessa frågor bör kunna lösas på arkeologisk väg under åren framöver inom ramen för "Visingsöprojektet".

Visingsöprojektet

Denna artikel är en del i publiceringsverksamheten inom ramen för det nätverk av museiarkeologer och forskare som går under namnet "Visingsöprojektet". Projektet startade 1999 och under de tio år som det pågått har två böcker och flera rapporter/publikationer getts ut, bl. a. "Visingsöartiklar – tolv artiklar från bronsålder till medeltid (2000, nytryck 2007 Red. Pål Nicklasson), "Visingsös bebyggelse och landskap i äldre kartmaterial och 1500-talets handlingar" (2008. Red: Jan Agertz och Ådel Vestbö-Franzén), samt ett antal publikationer som ämnesmässigt spänner från undersökningar kring borgen vid Näs och undersökningar i Brahekyrkan (Jansson 2004, 2005) till landskap och bebyggelse under medeltid och 1500-tal (Vestbö-Franzén 2005:11–37).

Arbetet med böckerna, samt föreliggande artikeln har möjliggjorts tack vare medel från Berit Wallenbergs stiftelse.

Ådel V-Franzén, FD i kulturgeografi, är antikvarie vid Jönköpings läns museum där hon arbetar med landskapshistoriska analyser och kulturhistoriska förstudier. Hon disputerade vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms Universitet 2005 med avhandlingen *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550–1700* som behandlar hur förändringar i det matkulturella komplexet ledde till agrarstrukturella förändringar av bl.a. odlingsystem. Ådel V. Franzén har skrivit ett 20-tal artiklar om landskapshistoriska ämnen.

Jönköpings läns museum
Box 2133 550 02 Jönköping
Tel. 036-30 18 13 Mobil 0705-49 30 50
aadel.franzen@jkpglm.se

Noter

1. Den retrogressiva metoden går ut på att med utgångspunkt från olika källor avtäckta landskapets äldre tidsskikt. Källorna kan vara samtida eller äldre, t.ex. fysiska nutida spår som fossil åkermark, eller äldre kartor, kamerala källor eller ortnamn. Genom den retrogressiva metoden kan äldre tvärsnitt av landskapet rekonstrueras.
2. Utjordsbegreppet används i kamerala källor från senmedeltid och framåt för att beskriva gårdar som lagts öde och vars maker används av omkringliggande gårdar som också betalar ränta för utjorden. Att det för småländska förhållanden rör sig om gårdar som lades öde under den senmedeltida agrarkrisen har övertygande argumenterats för av L-O Larsson 1970:24-48 samt Käthe Bååth bl.a. 1983:118-131. Om utjordsbegreppet kan ha andra funktioner eller om begreppet används annorlunda i övriga Sverige diskuteras för närvarande av Olof Karsvall, doktorand i agrarhistoria vid SLU.
3. I motsättning till den ofria arbetskraften var landbon närmast att betrakta som en arrendator. Landbon arrenderade mot en avgift eller 'ränta' sin gård från kronan eller frälset. Under medeltid fanns ett världsligt och ett andligt frälse. Efter reformationen övergick de flesta av kyrkans landbogårdar till kronan.
4. Solskifte: ett medeltida system för fördelning av mark i ett skifteslag, främst förekommande i östra Mellansverige med Öland inkl. Finland samt i delar av Danmark. I Magnus Erikssons landslag från 1350 var solskiftet den skiftesordning som skulle gälla för hela riket, men den kom aldrig att slå igenom i t.ex. Västsverige eller sydvästra Småland, där andra regler för makfördelning förekom. Ofta, men inte alltid, reglerades de solskiftade bytomterna i radbyform där varje gård hade en tomtbredd som motsvarade gårdens andel i ett byamål uttryckt i stänger eller antal alnars bredd. Åkertegar och ängstegar till varje gård lades ut i breddproportion till gårdens andel i byamålet.
Varje gård teg fick även samma relativa läge som gården hade på bytomten, nära eller fjärran från solen (öster/söder, respektive väster/norr).
5. Ordet *bryte* betyder ursprungligen den som utdelar mat bland trälrar (NE:s definition). Bryten var förvaltare och uppsyningsman vid gårdar som tillhörde kungen, biskopen, jarlen eller en annan storman, och kunde utifrån sin roll som t.ex. kunglig förvaltare ha en mycket hög social ställning. Systemet med en bryte som ledare för oftast ofria arbetskraft upphör i och med övergången till landbosystemet.
6. Visingsborgs grevskap upprättades av Erik XIV år 1561 och existerade fram till reduktionen 1680. Grevskapet, kom att omfatta Visingsö samt flera socknar på ömse sidor av Vättern. Det var framför allt den förste och siste greven, Per Brahe d.ä och d.y. som har gått till historien genom sina insatser som byggherrar, landskapsomvandlare och författare. De tydligaste tecken efter Braharnas tid på Visingsö är i dag de kraftigt eftersatta ruinerna efter slottet Visingsborg samt de minnesstenar med inskriptioner som Per Brahe d.y. lät resa på ön. Vid Visingsborg kan man även blicka över Vättern och se den slottstriangel som Ber Brahe d.y. lät uppföra med Visingsborg, Brahehus och Västanå slott. I triangels mitt (eg. något österut) låg Gränna (Brahegränna), staden som kom till på Braharnas initiativ.
7. Enligt Agertz 2008:221 kan förleden tolkas som *tunder* =fnöske, alltså Tunnerstad som 'platsen där man hittar fnöske'. Alternativt är det mansnamnet Tunne som gett byn dess namn.
8. Rydboholmssamlingen, Volym 2, 1585 års ränta av Visingsborg.
9. Som kuriosas kan nämnas det runfynd som gjordes inom "Tomten"-området år 2000 av arkeologen Anna Ödén, bosatt på Visingsö. Det avlånga fragmentet som endast mäter 60 cm x 18 x 10 hade inskrift med kortkvistrunor och har av runstensexperten Helmer Gustavson daterats till 800-tal. Troligen utgör stenen en del av en gravhäll och inskriptionen kan läsa som en förkristen besvärjelse för "att hällen må ligga" (Gustavson 2002:259-266). Stenen användes, när den hittades, som dörrstopp i en lagård i Tunnerstad. Bergarten, kvartsitisk sandsten, finns vid Tunnerstad vilket gör det möjligt att stenen har ristats på platsen. Men den ringa storleken gör givetvis att den kan ha flyttats flera gånger under århundradenas gång.
10. I Agertz och Vestbö-Franzén 2008:25-28 diskuteras en sammanflyttning av två bebyggelseenheter till en, samt en organisation av sammanslagning av två byars åkermark till tvåsåde. Tunnerstad är under historisk tid den näst största byn på Visingsö. Det förefaller troligt att den by vi möter i de äldsta jordeböckerna har tillkommit genom en sammanflyttning av bebyggelse från minst två, men troligen tre olika agglomerationer in mot en tvådelad bytomt där en reglering av den centrala delen av bytomten skedde tämligen sent och där endast de fyra kyrko- (sedan krono-) gårdarnas tomtedel kom att regleras i solskifte. En hypotes är att sammanflyttningen skedde i samband med införandet av tvåsåde, någon gång under 1200-talets första hälft.
11. SDHK: svenskt diplomatariums huvudkartotek för medeltidsbrev
12. GIR: Gustav I:s registratur
13. Bland annat introducerades cistercienserorden i Sverige av kung Sverker d.ä. och norskfödda drottning Ulfhild. Cistercienserna representerade vid denna tid det moderna både vad gällde byggnadskick, infrastruktur och andlighet.
14. Trots att Gyllenhaal m.fl. säger att jorden på gravarna är bra åkerjord och att de på 1700-talet grävs bort för att används till "fyllning" (Gyllenhaal 119:34-35), så kom inte huvuddelen av åkermarken under 1700-talet och tidigare att expandera över gravfälten, utan man gav sig som vi har sett, istället på den styva leran ner mot Vättern.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

- Agertz, Jan, 2008. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilden 2008. Jönköping
- Agertz, Jan, Vestbö-Franzén, Ådel, 2008. *Visingsös bebyggelse och landskap i äldre lantmäterikartor och 1500-talets handlingar*. Jönköping.
- Berg, Johan, 2003a, *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Meddelande 120 / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm
- Berg, Johan, 2003b, "Makten, marken, tiden och rummet. Det medeltida lokalsamhällets reproduktion av makt och sociala förhållanden i två lokala gods i centrala Östergötland". *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119 / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet (Red. Ulf Jansson), s. 89–133. Stockholm.
- Bringeus, Nils-Arvid, 1962. *Järnplogen som innovation*. Lund
- Bååth, Käthe, 1983, *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. (Bibliotheca historica Lundensis 51). Lund.
- Carelli, Peter, 2000, "Visingsö-borgen – den svenska kungamaktens centrala residens under tidig medeltid" *Visingsö-artiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid* (red. Pål Nicklasson), s. 51–66.
- Elfstrand, Bengt, 2005, "Bondeliv före Linköping – några exempel från äldre järnålder", *Liunge.Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden* (red. Anders Kaliff & Göran Tagesson), s. 110–145.
- Ericsson, Alf, 2007, *Attungen – ett medeltida fastighetsmätt. En agrarhistorisk undersökning baserad på attungsbelägen i SDhk till år 1376 och Folke Dovrings kasuistik*.
- Fridell, Staffan, 1997, "Ängnamn på -bolet: ursprung och ålder" *Norna-rapporter* 63 (red: Gunilla Harling-Kranck), s. 77–84).
- Gadd, Carl-Johan, 1983, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Medelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet 53.
- Grennfelt, Tage., Kraft, Salomon., Lindqvist, Gunnar, Ryden, Josef, 1980, *Gränna – Visingsö historia*.
- Gyllenhaal, Johan Abraham, 1991, *Resa till Visingsö 1775* (red. Anna Maria Claesson).
- Hansson, Martin, 2001, *Huwudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology.
- Jansson, Kristina, 2004, *Extra Muros. Arkeologisk forskningsundersökning norr om Visingsöborgen, raä 72, fastigheten Näs 1:12*. Jönköpings läns museum, Arkeologisk rapport 2004:01.
- Jansson, Kristina, 2005, *Gravplats en trappa ner. Tolv gravar och en guldgubbe påträffade i Brahekyrkans kor inför byggnation av en brandutrymningstrappa*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2005:41.
- Gustavson, Helmer, 2002, "Två nyfynd från Jönköpings län". *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002 (red. Jan Agertz och Linnéa Varenius), s. 259–266.
- Kaliff, Anders, Tagesson, Göran (red.), 2005, *Liunge.Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*.
- Kardell, Lars, 1997, *Skogshistorien på Visingsö*.
- Karsvall, Olof, 2008, "Utjordar och spår av ödelagda gårdar". *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna* (red. Mats Höglund), s. 53–64.
- Larsson, Lars-Olof, 1970, "Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod". *Historisk tidskrift* 1/1970, s. 24–46. Stockholm.
- Leijonhufvud, Lotta, 2001, *Grain Tithes and Manorial Yields in Early Modern Sweden. Trends and Patterns of Production and Productivity c. 1540–1680*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Agraria 309.
- Lihammer, Anna, 2000, "Götalandskapen i fokus – tankar kring regional syn på den svenska riksbildningen" *Visingsöartiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid 2000/2007* (red. Pål Nicklasson), s. 43–50.
- Lindeblad, Karin, Tagesson, Göran, 2005, "Byn och staden – Stora Ullevi och Linköping", *Liunge.Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden* (red. Anders Kaliff & Göran Tagesson), s. 236–281.
- Lindquist, Sven-Olof, 1976. "Fossilt kulturlandskap som agrarhistorisk källa", *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1975–1976, s. 119–164.
- Lindqvist, Tomas, 1979, *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historica Upsalienses 10.
- Myrdal, Janken, 1983, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museet handlingar 105. Stockholm.
- Myrdal, Janken, Söderberg, Johan, 1991, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm Studies in Economic History 15.
- Myrdal, Janken, 1999, *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia, del II.
- Nicklasson, Pål (red.), 2000, *Visingsöartiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid 2000/2007*.
- Ramqvist, Sigur, 1996, *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53.
- Riddersporre, Mats, 1992, "Retrospective analysis of the 18th century landscape – An interdisciplinary approach with archaeological aspects". *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south swedish rural region* (red. Lars Larsson, Johan Callmer, Berta Stjernquist), s. 483–498.
- Riddersporre, Mats, 2008, "Det skånska bolet" *Jordvärderingssystem från medeltid till 1600-tal*. KVHAA konferenser 68. (red. Alf Ericsson), s. 23–38.
- Sporrong, Ulf, 2000, *Färöarna – ett atlantiskt örike med rötter i nordisk vikingatid. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok*, s. 125–143.
- Tollin, Clas, 2002, "Alvastra kloster och Sverkerätten. En rumsrig studie av de tidigmedeltida ägoinnehaven". *Ny väg till medeltidsbreven* (red. Claes Gejrot, Roger Andersson, Kerstin Abukhanfusa), s. 216–244.
- Tollin, Clas, 2008, *Tidigmedeltida storgårdar, egenkyrkor och sockenbildning i Omberg-Täkern-området*. Seminarietext inför seminarium 9 april 2008. Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna.
- Vestbö-Franzén, Aadel, 2000, "Landskapet horisontellt och

vertikalt: Visingsö i det äldre lantmäterimaterialet". *Visingsöartiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid* 2000/2007 (red. Pável Nicklasson), s. 119–128. Jönköping.

Vestbö-Franzén, Aadel, 2005, *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700*. Meddelanden 132 från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet.

Windelhed, Bengt, 1995, *Barknåre by. Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*. Meddelanden serie B92. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

Winkler, Anna-Carin, 2007, "Vallby. En övergiven medeltida by på Visingsö". *Urminne, Tidsskrift för arkeologi i sydöstra Sverige* 2007/6 (red. Martin Hansson), s. 55–65.

Digitala databaser

www.fmis.raa.se

www.jkpglm.se/kulturmiljo/f-topo. (Historisk-topografisk databas för Jönköpings län. Upprättad av namnforskare Jan Agertz, Jönköpings läns museum).

www.lantmateriet.se Arkivsök

www.ne.se

www.ra.se

A new light on the landscape history of Visingsö

by Ådel Vestbö-Franzén

Summary

Visingsö ranked, anomalously, as the *capital city* of the Swedish kingdom during the 12th and 13th centuries. The castle of Näs was a royal and official residence. The presence of power on the island is likely to have impacted on its landscape. Previous research has shown that the whole of Visingsö was already under the plough in medieval times. The fact of the islanders already having pasture and forest rights beyond the island in the 13th century has been taken to indicate an early expansion of arable acreage. An almost complete mapping of the villages of Visingsö took place in the 1760s. The maps, together with the *storskifte* land redistribution maps prepared a few decades afterwards, show a permanently farmed landscape, but retrogressive analyses of earlier cartographical material show the 18th century mapping image to conceal an older organisation of the landscape in which arable acreage was more limited in areas where the heavy clay soil and the lighter sandy soil came together. The stiff clays characterising the shoreline zones of the island were probably broken fairly late, a process which was still in progress when the first maps were drawn. Visingsö belonged to the ard (scratch-plough) region, and ploughshares were not introduced there until the 19th century. The northern villages, however, have a longer history of tiling the clay soil and

by deliberate improvement increased the tilth content. A virtually frozen village landscape from the period preceding 1400 can be seen in the map of Edboängen (Edbo Meadow), for which antiquated subdivision including regular strips were recorded by the surveyor J.P. Dukre. Here an area is clearly visible in between human settlement and infields on one side and Lake Vättern on the other which if anything must be construed as coastal pasture or boggy meadowland. Clas Tollin sees a system of big farmsteads dominating the settlement pattern of Visingsö in early medieval times. Possibly it is a big farmstead of this kind which is represented by the contiguous holdings of Storegården in the village of Ed. Field names in the surroundings, with the prefix *hus-*, may suggest that the farmstead was fortified.

The shortage of grazing land on the island may have stemmed from restructurings connected with the introduction of two-crop rotation with a cultivated fallow. A likelier explanation can be found in the physical presence of regal power on Visingsö in early medieval times. Possibly grazing was given priority, for beef and dairy cattle for the royal household at the fortress of Näs and other royal properties on the island, and also for horses belonging to the King and his retinue, hence the grazing and forest privileges accorded the islanders on the mainland.

Keywords:

Visingsö, Early medievale landscapes, Power and landscape, Cadastral maps, Abandoned village

FIGUR 1. Läckö slott är ett uppskattat besöksmål. Fastigheten, med bebyggelse och jordbruksmark, har en lång historia som illustrerar många aspekter av svensk historia och kulturhistoria. Foto Åke E:son Lindman, SFV.

Kulturfastighetsutredningen – kan man välja ett kulturarv?

av Ulrika Bergström & Mia Geijer

MÅNGA AV DE FASTIGHETER som staten äger har stora kulturhistoriska värden och tillhör vårt nationella kulturarv. Inom flera fastigheter finns välkända och uppskattade portal- och referensbyggnader för svensk arkitektur, konsthistoria och hantverkstradition. Att vi som bor i Sverige ska tillgång till kulturarvet är en viktig hörnsten i de gällande kulturpolitiska målen. Många statliga byggnadsminnen är offentliga miljöer. Men att vårda och tillgängliggöra byggnader med stora kulturhistoriska värden innebär också kostnader för staten. Kostnader som långt ifrån alltid kan täckas upp av intäkter.

Den 20 februari 2009 överlämnade Statens Fastighetsverk *Kulturfastighetsutredningen* till Finansdepartementet.¹ Utredningen är resultatet av ett regeringsuppdrag som utförts i samverkan med Riksantikvarieämbetet, Sjöfartsverket och Fortifikationsverket. Uppdragets syfte har varit att se över det statliga innehavet av kulturhistoriskt värdefulla fastigheter. De huvudsakliga frågeställningarna som uppdraget innefattade var: Vilka fastigheter ska staten behålla av kulturhistoriska skäl? Hur ska de förvaltas i framtiden? Vad kostar det samhället att vårda och levandegöra dessa fastigheter?

I den här artikeln kommer utredningen att ges en översiktlig presentation. Några av de viktigaste utgångspunkterna och slutsatserna diskuteras. Tyngdpunkten ligger på urvalsprocessen av den så kallade kulturhistoriska portföljen samt några reflexioner kring resultatet av tillämpningen av de anvisade kriterierna och den föreskrivna modellen.

Statliga byggnadsminnen – en kort historisk bakgrund

Trots att det ofta hävdas att Sverige har en mycket lång tradition inom kulturarvsområdet och trots decennier av svenska diskussioner och debatter, med början kring 1800-talets mitt, dröjde det ända till omkring 1920 innan vården av de statligt ägda kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna reglerades.² De första statliga byggnadsminnena fastställdes 1935. De berörda fastigheterna förvaltades inom flera statliga myndigheter och den situationen gäller fortfarande. Exempelvis har Riksantikvarieämbetet sedan slutet av 1800-talet vårdat och förvaltat fastigheter med kulturhisto-

riskt värde. Dessa har kommit i ämbetets vård av vitt skilda skäl och det rör sig om fornlämningsområden, ödekyrkor och enskilda byggnadsverk. Genom den organisatoriska utvecklingen inom den statliga kulturarvsförvaltningen kom Kungliga Byggnadsstyrelsen att dela det särskilda ansvaret för de statliga byggnadsminnena med Riksantikvarieämbetet.³ Sedan slutet av 1960-talet är Riksantikvarieämbetet tillsynsmyndighet för de statliga byggnadsminnena.

Statens fastighetsverk bildades 1993, då en omfattande bolagisering av det statliga fastighetsbeståndet genomfördes. I myndighetens uppdrag ingick redan från början att förvalta många av statens kulturhistoriskt värdefulla fastigheter.⁴ Efter hand har överföringar från andra myndigheter så som Domänverket, Sjöfartsverket och Fortifikationsverket genomförts och ytterligare överföringar kan komma att bli aktuella i framtiden. Diskussioner kring överföring eller försäljning av statliga byggnadsminnen kommer oftast till stånd när det praktiska bruket av en fastighet eller en grupp fastigheter upphör. Det kan röra sig om politiskt beslutade neddragningar eller då den tekniska utvecklingen gjort att bruksbyggnader, exempelvis fyror, inte längre behövs. Även organisatoriska förändringar kan aktualisera förändringar i förvaltningsstrukturen.

Utredningens bakgrund

De kulturhistoriskt intressanta fastigheter som staten äger utgör en del av det totala materiella kulturarvet. Det handlar om välkända byggnadsverk och historiska miljöer, men också mer anonym bebyggelse. Kulturmiljövårdens vidgade ansvar har inneburit att det inte längre bara är fornlämningar och bebyggelse som betraktas som materiellt kulturarv. Det fastighetsbestånd som *Kulturfastighetsutredningen* utvärderat innefattar även stora markområden. Förutom fasta fornlämningar innehåller dessa andra kulturhistoriska lämningar och

FIGUR 2. Utö hus är ett av landets bäst bevarade medeltida herresäten och är beläget i ett område av riksintresse för kulturmiljövården. Det är inget utvecklat besöksmål. Det vetenskapliga värdet motiverar att fastigheten bör ingå i en statligt ägd kulturhistorisk portfölj. Foto Bengt A. Lundberg RAA.

ett rikt grönt kulturarv i form av trädgårdar, parker, odlings-, skogs-, kust- och fjällandskap.

Det kostar att förvalta och hålla kulturarvet tillgängligt och i ett gott skick. Kostnaderna för tillgänglig- och levandegörande har ökat i och med att ambitionerna på detta område utvecklats. År 2005 överlämnade Statens fastighetsverk en rapport *Underhållssituationen i bidragsfastigheterna* till regeringen.⁵ Genom ett antal exempel på det dolda förfallet bland landets viktigaste kulturhistoriska monument visade Statens fastighetsverk på ett konkret sätt att det fanns en akut brist på medel om verket skulle kunna fullgöra en viktig del av sitt uppdrag. Rapporten gav resultat, för perioden 2006–2009 ställdes mer resurser till verkets förfogande.

Vilken kostnadsnivå ska gälla i framtiden? Som utgångspunkt för en sådan beräkning ställde regeringen frågan, vilka fastigheter som av kulturhistoriska skäl ska ägas och förvaltas av staten på lång sikt? I slutet av maj 2008 fick Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk var sitt regeringsuppdrag. Riksantikvarieämbetet fick i uppgift att se över kriterierna för vilka fastigheter som bör förvaltas långsiktigt inom staten. Tillsammans skulle de båda myndigheterna redovisa vilka fastigheter som uppfyller dessa kriterier. Vidare fick Statens fastighetsverks i uppgift att beräkna kostnaden för att upprätthålla värden och levandegörandet av det valda fastighetsbeståndet samt att lämna förslag på en lämplig framtida förvaltningsmodell. Slutligen skulle kostnader för levandegörande av natur- och kulturvärden inom de aktuella fastigheterna beräknas. Arbetet skulle ske i samråd med berörda myndigheter. I uppdraget nämndes, förutom Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk, Fortifikationsverkets och Sjöfartsverket. Därför har det genomgångna beståndet i huvudsak utgjorts av statliga byggnadsminnen i nämnda verks förvaltning, samt samtliga fastigheter som förvaltas av Riksantikvarieämbetet.

I det här sammanhanget är det viktigt att kom-

ma ihåg att en fastighet kan representera allt från ett enskilt monument, som John Ericssonmonumentet i Filipstad, till hela komplex med mängder av byggnader och fornlämningar som exempelvis Drottningholm eller varvsområdet i Karlskrona. Sammanlagt utvärderades omkring 550 fastigheter. De statliga byggnadsminnen och kulturhistoriskt värdefulla fastigheter som förvaltas av Kungliga Djurgårdens förvaltning, Riksdagsförvaltningen, Banverket, Luftfartsverket, Naturvårdsverket och Vägverket eller de kulturhistoriskt värdefulla byggnader som förvaltas av statliga affärsdrivande verk, exempelvis Tullverket och Patent- och registreringsverket finns alltså inte representerade i utredningen. Utredningen har heller inte gjort någon genomgång av hela det statsägda fastighetsbeståndet, där det säkerligen återfinns en mängd fastigheter som har stort kulturhistoriskt värde, även om de ännu inte utnämnts till statliga byggnadsminnen.

Med uppdraget ställdes många frågor kring kulturhistoriskt värde och värderingsmetoder på sin spets. En förhoppning är att den nu genomförda utredningen kan utgöra en utgångspunkt för

FIGUR 3. Den internationellt ryktbare uppfinnaren John Ericsson hedrades efter sin död med ett påkostat gravmonument i Filipstad. Monumentet har en rik symbolik som illustrerar dåtidens syn på nationer, arbete och näringsliv. Foto Göran Prage, SFV.

en vidare diskussion kring vilken uppgift vårt kulturarv har att fylla i samhället och hur ansvaret för detta kulturarv ska fördelas.

Ett nationellt kulturarv?

Allt sedan Statens fastighetsverk bildades 1993 har det funnits en grupp fastigheter som förts till myndighetens förvaltning just därför att de ansetts representera ett nationellt kulturarv.⁶ Termen "det nationella kulturarvet" har ibland ifrågasatts och i utredningen påpekas också att det statligt ägda beståndet av kulturhistoriskt intressanta fastigheter bara är en del av landets totala fysiska kulturarv. Det bestånd av fastigheter som utvärderas ingår i ett vidare sammanhang, där även sådana fastigheter som ägs av andra offentliga organisationer, privata organisationer och privatpersoner måste beaktas, för att vi ska kunna tala om det nationella kulturarvet i egentlig mening. Skyddet av det totala nationella kulturarvet är fördelat på flera förordningar och lagar varav de vikti-

gaste är Förordningen om statliga byggnadsminnen (FSBM), Kulturminneslagen (KML), Plan- och bygglagen (PBL) och Miljöbalken. Det nationella kulturarvet som helhet förutsätter ett gemensamt ansvarstagande. Kulturarvets vård motiveras också av att det är en ändlig resurs. Förstörs det kan det inte återskapas. Det gör uppgiften att förvalta och vårda kulturarvet på ett långsiktigt hållbart sätt till ett ansvarsfullt uppdrag.

Det fysiska kulturarvet tillmäts kulturhistoriskt värde. Någon konstant måttstock för sådana värden finns inte, även om det finns underlag för hur sådana värden kan bedömas.⁷ Kulturhistoriskt värde är något som tidigare generationer, vi själva och kommande generationer tillmäter de enskilda fastigheterna utifrån de värderingar och behov som finns i varje specifik tid.⁸ En del av dessa värderingar har varit trögrörliga, medan andra har förändrats snabbare. En modell för urval av kulturhistoriskt värdefulla fastigheter är därför tidsbunden och speglar nu rådande värderingar. De fastigheter som ska ägas och förvaltas av sta-

FIGUR 4. Getlinge gravfält på Öland är ett exempel på att det fastighetsbestånd som utvärderas i utredningen spänner över en lång tid. Vissa områden var särskilt rikt representerade i det genomgångna fastighetsbeståndet. Öland har många gravfält som idag förvaltas av Riksantikvarieämbetet, Foto Bengt A. Lundberg RAA.

ten av kulturhistoriska skäl ska vara av nationellt intresse för dem som idag lever inom våra gränser. Vi måste också tänka oss att de ska vara relevanta för framtida generationer och att urvalet dessutom ska respektera äldre tiders syn på kulturarvet. Genom att redogöra för utgångspunkterna för hur urvalet till den kulturhistoriska portföljen är gjort finns möjligheter att föra ett demokratiskt samtal om det statligt ägda fysiska kulturarvet men också om kulturarv i vidare bemärkelse.

Det svenska kulturarvet är också en del av ett globalt kulturarv. Några av de fastigheter som ingått i underlaget ligger inom områden med världsarvsstatus. Många fastigheter har potential att vara viktiga för en internationell kulturarvsforskning. De är också besöksmål för en globalt växande kulturarvsturism. Med en vidgad syn på vad fastigheter kan berätta kan vi också illustrera Sveriges historia i en internationell kontext. Människor har alltid rört sig över stora områden av ekonomiska, politiska och personliga skäl och därmed har också de kulturella influenserna färdats över stora områden. Nationsgränser som vi idag känner dem är ett sent fenomen historiskt sett.

En viktig utgångspunkt för kulturfastighetsutredningen är alltså att kulturarvet på många sätt är en viktig samhälllig resurs. Den kulturhistoriska portföljen ska representera ett slags kulturell infrastruktur. Kunskap om, erfarenhet av och delaktighet i kulturarvet genererar social och kulturell kompetens. Kulturarvet är viktigt för att skapa ett hållbart och solidariskt samhälle – ett samhälle där kulturell mångfald ses som en resurs och där olika samhällsgrupper och generationers delaktighet i samhällsprocessen erkänns och uppmuntras. På det samhällsekonomiska planet kan det statligt ägda fysiska kulturarvet bidra till regional och lokal ekonomisk utveckling där arbetstillfällen skapas både i samband med restaureringar och i arbetet med att utveckla och driva besöksmål.

Nya kriterier och en modell

De kriterier samt den ”modell för värdering och urval av kulturfastigheter” som Riksantikvarieämbetet lämnade till regeringen som svar på sitt uppdrag har legat som grund för urvalsprocessen.⁹ En särskild arbetsgrupp av personer med forskningserfarenhet inom kulturarvsområdet tillsattes för

denna del av utredningen.¹⁰ Utredningsuppdraget har inte inneburit att nya forskningsinsatser har gjorts och platsbesök har heller inte kunnat genomföras. Till stöd för arbetsgruppen har en referensgrupp funnits. Referensgruppen har bestått av akademiker från några av de kunskapsfält som varit relevanta i förhållande till fastighetsbeståndet, av representanter för de myndigheter vars fastigheter berörts av utvärderingen och slutligen av specialister på några fastighetsgrupper. Arbetsgruppens förslag till berättelser och urval har diskuterats inom denna referensgrupp.

Det första steget i den av Riksantikvarieämbetet anvisade urvalsprocessen innebar att avgöra i vilka fall det överhuvudtaget är motiverat att staten behöll sitt ägande. Skäl för statligt ägande ur kulturhistoriskt perspektiv är enligt ämbetets definition att medborgarna ska ges en säkrad tillgång till kulturarvet som offentlig plats och att de fastigheter som staten äger ska fungera som referensobjekt för tolkning och kritisk granskning av historieskrivningen. En viktig utgångspunkt är också att säkerställa ett berikande utbud av kulturhistoriskt intressanta fastigheter med bibehållen distans till politiska och kommersiella anspråk. Genom ett statligt ägande garanteras också att dessa fastigheter är tillgängliga för framtida forskning och kunskapsuppbyggnad.

I nästa skede ställdes fastigheterna i förhållande till ”berättelsemodellen”. Här handlade det om att formulera ett antal berättelser, utifrån det fastighetsbestånd som ingick i utredningsunderlaget. Det fanns en önskan från Riksantikvarieämbetet att begränsa antalet berättelser, men varken antal eller innehåll var förutbestämt. Berättelsernas syfte är att sätta in fastigheterna i historiska och kulturhistoriska sammanhang. I samband med RAÄ:s översiktliga genomgång av de fastigheter som skulle värderas fastslogs dock att berättelserna skulle komma att handla om staten. Arbetsgruppens utformning av berättelserna innebär att perspektivet vidgats, både i form av en djup kronologi och genom en vidgad tolkning av vad som är de maktbärande skiktens – under historisk tid kronans och statens – sfär och vilka samhällsliga skeenden som fastighetsbeståndet kan illustrera materiellt.

Berättelsernas utformning har utgått från vad de fastigheter som ingått i underlaget kan berätta

FIGUR 5. Nidingens fyrplats i Kungsbacka kommun. Fyrar är en byggnadskategori som var rikt företrädd. Genom att navigeringstekniken förändrats är dessa folkkära byggnader inte längre nödvändiga för sjöfarten. Det har varit en grannlaga uppgift att välja ut ett rimligt antal som representerar fyrteknikens utveckling, viktiga farleder och geografisk spridning. Foto Kjell Ottosson, SFV.

på ett tydligt vis. De har sammanställts med utgångspunkt från antologier och aktuell forskning inom flera historiska och kulturhistoriska fält och i samråd med den ovannämnda referensgruppen. Berättelserna presenteras i rapporten utan att göra anspråk på att vara uttömmande, definitiva eller slutgiltiga. Historieskrivningen är under ständig revision och de komplexa fastigheter som ingått i underlaget rymmer möjligheter till alternativa berättelser och underberättelser. Berättelsernas förtjänst är snarare att de visar hur de fastigheter som långsiktigt bör värdas och förvaltas av staten kan sättas in i historiska och kulturhistoriska sammanhang. Det gör det möjligt att för första gången tala om ett mer systematiskt urval, där också brister i möjligheten till att fullödigt illustrera berättelserna materiellt genom fastighetsurvalet har kunnat påvisas.

Några av de valda berättelserna kan tyckas givna i förhållande till det bestånd av fastigheter som ligger till grund för urvalet. *Att styra och döma – om rikets enande och den moderna statens framväxt* handlar om hur maktutövningen kommit till fysiskt uttryck. Det speglas ganska väl i urvalet, så länge vi håller oss till tiden före 1900. Den militärhistoriska utveckling som presenteras i *Maktbalans – integration och expansion* var också en naturlig berättelse, med utgångspunkt från det totala fastighetsbeståndet. Berättelsen *Ekonomiskt liv och handelns förutsättningar* återspeglar att produktion av varor, handelstransaktioner och ekonomisk infrastruktur alltid har intresserat makteliten. Hushållning och handel med landets ekonomiska resurser och den infrastruktur som knutits till denna utveckling har varit en naturlig utgångspunkt för en av de valda berättelserna. Denna berättelse

haltar trots ett stort underlag av fastigheter som illustrerar berättelsen. Anledningen är, som ovan nämnts, att flera av de myndigheter som förvaltar kommunikationsanknutna statliga byggandsminnen har stått utanför utredningen. Dessutom finns fastigheter i statliga bolag som hade varit intressanta att bedöma i det här sammanhanget.

Det sakrala området är kanske inte uppenbart ett statligt intresseområde, men om denna utveckling betraktas ur ett vidare perspektiv finns en nära koppling mellan religiös praktik och samhällets maktbärande skikt samt den moral och etik som gällt i olika tider. Därför ansåg arbetsgruppen att berättelsen *Tro och religion genom tiderna* är relevant. Dessutom visade det sig att en ganska stor andel av det utvärderade fastighetsbeståndet kunde stödja en sådan berättelse, alltifrån förhistorisk tid, via klosterlämningar och ödekyrkor till senare tiders slottskapell. Däremot saknas de andliga uppfattningar och samfund som funnits representerade i landet men som står utanför den tidigare statskyrkan i det utvärderade beståndet. Den socialmedicinska utvecklingen i vårt land har däremot ett litet fastighetsbestånd som stöder berättelsen *Den socialmedicinska utvecklingen i Sverige* och det är ett område som ganska sent blev ett politikområde i vårt land. Inte desto mindre är det en viktig berättelse som berör oss alla och där samhället haft sitt intresse långt innan det blev ett tydligt område för våra politiker.

Det sista steget och i flera fall den utslagsgivande justeringen av fastighetsurvalet skedde med hjälp av representativitetskriterier. Dessa ska garantera kulturportföljens spridning i flera dimensioner så att den föreslagna portföljen kan ses som en angelägenhet för så många som möjligt. De kriterier som tillämpats i enlighet med Riksantikvarieämbetets modell är geografisk spridning, gender, klass, generation och etnicitet. Dessutom har den potentiella fysiska tillgängligheten setts som en viktig aspekt i valet mellan likartade fastigheter.

Genom urvalsprocessen kunde det till slut konstateras att trots att det bestånd av kulturhistoriskt värdefulla fastigheter som låg till grund för urvalet inte tillkommit genom ett systematiskt urval kunde en stor del, ca 90 procent, anses som nödvändiga att behålla i statlig ägo och förvaltning av kulturhistoriska skäl. Den genomförda processen har

resulterat i att fastigheterna satts in i ett historiskt och kulturhistoriskt sammanhang som motiverar att de ska ingå i den kulturhistoriska portföljen. Det ger det statligt ägda fysiska kulturarvet nya infallsvinklar för framtida vård, tillgänglig- och levandegörande. Viktigast av allt är att det nu finns ett samlat underlag för diskussion kring denna del av vårt gemensamma kulturarv.

Nya tankemönster – nya svårigheter

Att genomföra ett urval bland ett stort antal fastigheter utifrån en nyskapad modell under en synnerligen begränsad tidsperiod har inneburit en process som varit långt ifrån smärtfri. Idén om att de enskilda fastigheterna ska utgöra en del av en större berättelse är ett omvänt förhållningssätt från den hittills gängse urvalssituationen. Allt sedan 1935 års beslut har varje tillkommande statligt byggnadsminne värderats utifrån egna meriter i ett visserligen ryckigt men totalt sett additivt skeende. Det nya kravet på fastigheternas tydlighet i förhållande till de valda berättelserna har medfört att fastigheter som rymmer många, men var för sig vaga berättelser inte enkelt kunnat inlemmas i den nu föreslagna portföljen. Ytterligare en svårighet har varit att det i det utvärderade beståndet fanns fastigheter där det är svårt att hävda att de kan illustrera den framväxande överhetens maktutövning eller ens dess influens. Det innebär att fastigheter som otvetydigt kan tillmätas ett stort kulturhistoriskt värde ändå inte kunnat föras till det valda beståndet. Stort konsthistoriskt värde, eller stor potential för kulturturism i sig har inte heller varit kriterier för urvalet, vilket gör att några av många uppskattade fastigheter har förts till de ca 60 fastigheter som inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Ett annat problem har varit att kunskapsförsörjningen kring fastigheterna är ojämnt fördelad. I det underlagsmaterial som trots allt finns att tillgå saknas många gånger information som hade varit värdefull för att bedöma de enskilda fastigheterna i förhållande till den anvisade urvalsmetoden och dess kriterier. Det finns med andra ord ett stort behov av fortsatt forskning och kunskapsuppbyggnad med tvärvetenskaplig inriktning både på ett övergripande plan och beträffande enskilda fastigheter. Det ställer i sin tur krav på att portföljen

i framtiden ska vara öppen för kompletteringar, även beträffande de fastigheter som i nuläget inte ansetts vara möjliga att föra till portföljen, om staten ska äga ett trovärdigt bestånd av fastigheter.

De nu föreslagna berättelserna är inte de enda möjliga. Det finns all anledning att tro att förändringar i framtidens syn på vad som är kulturhistoriskt intressant också kommer att leda till ändrade tolkningar av hur fastigheterna kan relateras till historiska skeden. Det finns skeenden i de valda berättelserna som inte kan illustreras, därför att sådana fastigheter inte ingått i det aktuella underlaget. Som nämnts ovan har inte alla statliga byggnadsminnen ingått i utredningens fastighetsunderlag, vilket gjort att kommunikationsområdet saknar en fullödig materiell illustration. Andra områden där representationen är svag inom det utvärderade beståndet är moderna institutionsbyggnader, särskilt inom vård och omsorg samt fastigheter som illustrerar 1900-talets myndighetsutveckling. Sådana fastigheter har sällan blivit föreslagna som byggnadsminnen. Det senare visar en brist som är kännbar om staten ska kunna berätta sin egen historia med stöd av fysiska illustrationer. Det är högst sannolikt att det inom statens fastighetsbestånd i sin helhet finns fastigheter som skulle kunna illustrera berättelserna på ett mer heltäckande sätt. Ytterligare fastigheter ägs i dag

av statliga bolag. Vidare finns det offentligt ägda objekt och även i privat ägo finns fastigheter som på sikt skulle kunna fylla brister i den nu föreslagna portföljen genom strategiska kompletteringar. Men, som påpekats ovan, staten varken kan eller ska äga hela det nationella kulturarvet. En fråga som dock kan diskuteras är om de fastigheter som ägs och förvaltas av staten endast ska spegla statlig maktutövning och influens och var gränsen i så fall går för en sådan influens?

Slutligen måste det påpekas att det gröna kulturarvet inte har fått genomslag i urvalet, trots att det funnits en ambition att behandla fastigheterna ur ett helhetsperspektiv. Orsakerna är dels att det saknats både tid och kompetens för en sådan utvärdering och att underlagsmaterialet för en sådan bedömning är högst varierande. Det krävs dessutom olika sorters kompetens för olika slags gröna arv. De berörda fastigheterna innehåller allt från trädgårdsväxter och hävdgynnad flora till skogs- och fjällandskap. Också inom dessa fall

FIGUR 6.. Sandvikens fiskeläge i Ångermanland har anor från 1600-talet och brukades för yrkesfiske in på 1940-talet. Bebyggelsen härrör i stor utsträckning från 1700-talets senare del. Fiskeläget är ett uttryck för fjärrfiskets organisation och den statlig merkantilism. Det är också ett exempel på vardaglig bebyggelse med stort kulturhistoriskt värde i en landsdel som är svagt representerad i utredningsunderlag.

kan en fördjupad utvärdering medföra att det är motiverat att på sikt justera det nu föreslagna urvalet. De anvisade kriterierna och urvalsmodellen är heller inte fullt förenlig med en bedömningsgrund som utgår från gröna kulturhistoriska värden.

Trots dessa svårigheter visade utvärderingen att det fastighetsbestånd som låg till grund för urvalet representerar stora kulturhistoriska värden och att det är motiverat att merparten av de utvärderade fastigheterna ska ingå i den föreslagna kulturhistoriska portföljen. När fastigheterna sattes in i berättelsernas sammanhang framträdde nya historiska och kulturella dimensioner, som kan ligga till grund för det fortsatta arbetet med att förtydliga och levandegöra dem som kulturarv. Samtidigt måste det poängteras att flera av de fastigheter som "valdes bort" otvetydigt representerar stora kulturhistoriska värden.

Vad händer med de fastigheter som valts bort?

Av de dryga 550 fastigheter som ingick i utredningens underlag ansågs omkring 60 fastigheter inte vara nödvändiga att föra till den kulturhistoriska portföljen. Många av dessa fastigheter representerar stora kulturhistoriska värden och så länge de behålls i statlig ägo kommer de att behålla sitt skydd. Staten kan även i fortsättningen komma att äga många av dessa fastigheter, men av andra skäl än att de ingår i den kulturhistoriska portföljen. Så länge vi har den nuvarande länsindelningen kommer sannolikt exempelvis landshövdingeresidensen att behållas i statens ägo. Det finns också fastigheter som inte kan säljas, därför att de kommer i statlig ägo som donationer eller därför att de tillhör den kungliga dispositionsrätten. Men i några fall kan det bli aktuellt att staten väljer att avyttra fastigheter.

Kulturminneslagens bestämmelser för fornminnen gäller oavsett vem som äger en fastighet. Det krävs en beredskap att överföra byggnader med skydd enligt förordningen om statliga byggnadsminnen till skydd enligt Kulturminneslagen, vilket är det skydd som gäller för byggnadsminnen som ägs av övriga ägarkategorier. Sådana överföringar har ägt rum tidigare, men innebär att resurser måste tas i anspråk på regional myndighetsnivå. Slutligen krävs det att det anslag för kulturmiljö-

vård som Riksantikvarieämbetet fördelar höjs för att möta de ökade anspråk på ekonomiskt stöd för vård som blir en följd av sådana avyttringar.¹¹ Även att skydda byggnadsminnen enligt Kulturminneslagen innebär ett statligt åtagande genom att det är en markering av ett nationellt intresse. Staten kommer alltså även i framtiden att behöva ta ett ansvar för dessa kulturhistoriskt intressanta fastigheter.

Hur ska den kulturhistoriska portföljen förvaltas?

Förvaltningen av de kulturfastigheter som utredningen föreslår ska bli kvar i statligt ägande kan ske mer effektivt om de samlas i en organisation som har den kompetens och de resurser som behövs. Den bedömning som Statens fastighetsverk redovisar i rapporten är att verket på ett bra sätt skulle kunna klara av att hantera ett utökat fastighetsbestånd. Verket framhåller att det har ett väl fungerande verksamhetssystem, genomtänkta processer för kulturhistorisk kvalitetssäkring och medarbetare med hög kompetens. Organisationen är till stor del representerad i de delar av Sverige där de eventuellt tillkommande fastigheterna finns. Viss kompetens behöver kompletteras och de personella resurserna måste ökas i proportion till portföljens storlek och komplexitet.

Statens fastighetsverk framhåller att verkets uppdrag måste relateras till samhällsnyttan. Det ska framgå att det är en samhällsangelägenhet att säkerställa ett berikande kulturarvsutbud genom att bevara, skydda och göra kulturarvet tillgängligt för svenska folket och besökare från andra länder. Hur ett resultatkrav för samhällsnyttan ska kunna utformas bör utredas vidare, anser verket.

Statens fastighetsverks nuvarande indelning av beståndet i hyres- och bidragsfastigheter innebär att hyresfastigheterna bär sina egna kostnader genom hyresintäkter medan bidragsfastigheterna är anslagsfinansierade. Den största svårigheten vid förvaltning av bidragsfastigheterna är bristen på ekonomiska resurser. De höga kraven som ställs på vården av detta speciella fastighetsbestånd står inte i proportion till anslagsfördelningen.

För bidragsfastigheterna finns behov av ökad flexibilitet och långsiktighet i hanteringen av resurser. Flexibiliteten kan till exempel bestå av ett ökat

anslagssparande eller en möjlighet att använda överskott från hyresfastigheterna till utveckling av och/eller extraordinära underhållsåtgärder på bidragsfastigheter. Långsiktighet är nödvändig både för underhållsarbeten som löper över flera år och för möjligheten att utveckla en samverkan med andra aktörer. Flexibilitet i form av differentierade bevarandenivåer och målsättningar för levandegörande är en förutsättning för en mer målinriktad och kostnadseffektiv förvaltning. De av Riksantikvarieämbetet föreslagna bevarandenivåerna bör därför utredas vidare i dialog mellan Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk.

Vad kostar kulturarvets vård

Att vårda och förvalta kulturfastigheter ställer höga krav på kompetens, personella resurser, verksamhetssystem och arbetssätt. Många gånger måste särskilda material och metoder tillämpas. Statens fastighetsverk beräknar att underskottet för enbart den del av den föreslagna kulturhistoriska portföljen som verket i dag förvaltar årligen uppgår till 400 miljoner kronor. De övriga myndigheterna har också redovisat sina beräknade underskott, men beräkningsgrunderna är olika inom de olika myndigheterna och generellt sett avser de endast vidmakthållande. Riksantikvarieämbetet har dock

påtalat att ett engångsbelopp om 28 miljoner skulle behövas för att avhjälpa kända brister inom det fastighetsbestånd som ämbetet förvaltar idag.

En temporär ökning av anslaget kan vara mycket betydelsefull och en möjlighet att åtgärda delar av ett ackumulerat underhållsbehov. Men det är viktigt att hitta en långsiktig lösning som säkerställer att ackumulerat underhållsbehov inte uppstår. Utan tillräckliga resurser nås slutligen en gräns när förfallet accelererar och oersättliga värden går förlorade. Därför påpekar verket att det finns en risk att ett "underhållsberg" byggs upp. Att åtgärda ett eftersatt underhåll kan bli mycket mer kostsamt än om värden av fastigheterna håller jämna steg med behoven.

För att dessutom levandegöra natur- och kulturvärden krävs ytterligare resurser. Statens fastighetsverk har bedömt kostnaderna för att utveckla ett 20-tal stora besöksmål, befintliga eller potentiella, till 30 miljoner kronor. En stor del av intäkterna tillfaller entreprenörer eller hyresgäster i fastigheten och aktörer i närområdet. Statens fastighetsverks ekonomiska åtagande för levandegörande av natur- och kulturvärden i besöksmålen förutsätter ett långsiktigt lokalt eller regionalt ansvarstagande, både för ekonomin och för verksamheten. Kulturhistoriskt intressanta besöksmål kan betraktas som en kulturell infrastruktur. Om stat-

FIGUR 7. Varbergs fästning. Militär historia är förhållandevis väl representerad i den föreslagna kulturhistoriska portföljen. De fastigheter som föreslagits ingå i den kulturhistoriska portföljen representerar en lång kontinuitet från forntid till kalla krigets slut. Foto Bengt Nordgren, SFV

liga resurser satsas på fastigheter med god utvecklingspotential kan dessa bilda basen för entreprenörskap och bidra till att stimulera såväl inhemsk turism som att locka besökare från utlandet. På så sätt kan besöksmålen bidra till samhällsnyttan genom att skapa nya arbetstillfällen med åtföljande lokala, regionala och statliga skatteintäkter och i många fall en för mindre orter oersättlig grund för kulturell och ekonomiskt hållbar utveckling.

Vad händer nu?

Vad som kommer att hända i den närmaste framtiden är oklart. Det finns ännu inget besked om när ett beslut kan väntas. I utredningen pekas på en rad områden där ytterligare övervägande bör göras. På flera områden finns behov av kompletterande utredningar om frågeställningarna ska kunna besvaras på ett mer fullödigt vis. Det finns indikationer på att regeringen kommer att hantera det föreslagna urvalet, förvaltningsmodellen och kostnadsberäkningarna genom att integrera resultatet i en mer omfattande utredning om den totala statliga fastighetsportföljen. Sannolikt kommer en utvärdering av modellen och kriterierna att göras. Den genomförda urvalsprocessen kan betraktas som ett pilotförsök för dessa.

Och vad är önskvärt i framtiden?

Vi måste räkna med att synen på vad som räknas som kulturhistoriskt värdefullt förändras i framtiden. Det måste därför finnas beredskap inför framtida kompletteringar och revideringar av den nu föreslagna portföljen. Redan i dag är det uppenbart att det finns brister när det gäller urvalet av statliga byggnadsminnen och vad dessa representerar.

I samband med att *Förordningen om statliga byggnadsminnen* år 1988 ersatte 1920 års *Kungörelse* försvann det konstnärliga kriteriet. Kungörelsen hade en lydelse som möjliggjorde att byggnadsverk som vid tiden för de första statliga byggnadsminnenas tillkomst var förhållandevis nybyggda kom att ingå bland de statliga byggnadsminnena på grund av att de ansågs ha stort arkitektoniskt och konstnärligt värde. Ett sådant kriterium har också saknats i utredningens urvalsmodell. Anmärkningsvärt är också att det befintliga beståndet av statliga byggnadsminnen är ålderdomligt och varken speg-

FIGUR 8. Utmelandsmonumentet i Mora kommun är ett uttryck för det stora intresse som Gustav Vasa rönt i den svenska historieskrivningen, men också för ett 1800-talets historiebruk, ämbetsstruktur och turismhistoria. Foto Dick Norberg, SFV.

lar de senaste 150 årens historiska, den kulturhistoriska eller den byggnads- och arkitekturhistoriska utveckling på ett fullödigt sätt. Det krävs att vi tänker om kring det fysiska kulturarvet för att möta framtiden, men utan att förkasta den bas som gårdagens och dagens synsätt och kunskaper ger.

En kvarleva från ett äldre synsätt, som det däremot vore värdefullt att få bukt med, är det frimärkstänkande som är utmärkande för det nuvarande beståndet av statliga byggnadsminnen. I många fall är endast delar av miljöer skyddade. I en del fall beror det naturligtvis på att ägarbilderna är splittrade, men särskilt beträffande militära anläggningar är det uppenbart att det är befästningar och andra spektakulära objekt som försetts med byggandsminnesskydd, medan helhetsmiljön inte omfattas. Så är fallet i så viktiga miljöer som Boden, där de centrala fästningsverken och några byggnader med speciella funktioner är skyddade. Varken Kalixlinjen eller kasernområdena är däre-

FIGUR 9. *Intendenturområdet i Boden utgör tillsammans med kommandanhuset, ballonghallen, tygstationen i Trångfors och de centrala fästningsverken statliga byggnadsminnen. Däremot ingår inte kasernområdena, andra servicebyggnader och den vittomfattande Kalixlinjen i byggnadsminnet. Foto Ingela Andersson FortF.*

mot byggnadsminnen. Samma förhållande råder vid Karlsborgskomplexet. På sikt kan det bli svårt att spegla anläggningarnas hela historia. Dessutom minskar möjligheten att illustrera kriterier som gender, generation och klass i dessa anläggningar som slentrianmässigt ofta betraktas som typiskt manliga miljöer. Det har funnits både kvinnor och barn i olika sociala situationer inom dessa anläggningar. Den sociala och hierarkiska ordningen i miljön är med andra ord svår att illustrera om utgångspunkten endas tas i dagens urval av statliga byggnadsminnen.

Ambitionen med den föreslagna modellen har varit att göra ett urval av fastigheter som är intressant och relevant för så stor del av dem som idag bor och verkar i Sverige som möjligt. En begränsning i detta avseende är den betoning på statlig verksamhet som det utvärderade beståndet i sig självt medfört, men som också ingick som en förutsättning i den anvisade metoden. I urvals-

processen har det uppmärksammats att det är svårt att tillgodose representativitetskriterierna etnicitet och gender. Till och med grupper som ur ett geografiskt perspektiv tillhör våra äldsta befolkningsgrupper är underrepresenterade. Vidare krävs en utvecklad kunskapsförsörjning för att tydligare illustrera sådana aspekter av vår historia som representativitetskriterierna indikerar. Det finns all anledning att reflektera över om det är rimligt att statens kulturhistoriska fastighetsportfölj enbart ska illustrera berättelser om som kan relateras till den statligt relaterade offentligheten eller om det kan betraktas som en samhällsnytta att också andra berättelser inlemmas, så att fler gruppers historia kan presenteras genom det statligt ägda beståndet. Det kan finnas andra skäl till att staten bör ta ansvaret för enskilda fastigheters bevarande.

Den nu föreslagna kulturhistoriska portföljen som staten bör förvalta ska ses i ett större sam-

manhang av fysiska uttryck för historiska skeenden och vår kulturhistoria. Utredningens resultat visar att det är önskvärt att vårt materiella kulturarv, åtminstone de delar som vårdas med ofentliga medel, utvärderas med utgångspunkt från vad det kan berätta som ett komplement till traditionella värderingsmodeller. Då kan också mångfalden av berättelser bli större och hittills ringa uppmärksamade grupperas kulturarv lyftas fram. Det kommer sannolikt kräva en komplettering av kriterierna för urval i förhållande till den nu tillämpade metoden och att kulturarvssektorn tar ett mer aktivt ansvar för att hålla urvalet aktuellt. Det kräver i sin tur att ökade resurser ställs till förfogande för kulturarvets vård.

Den kulturhistoriska portföljen – en samhällelig resurs i samtid och framtid

Utgångspunkten för att skapa en statligt ägd och förvaltd kulturhistorisk portfölj är att det är en samhällelig nytthet att vårda och säkra tillgången till ett gemensamt kulturarv. En viktig slutsats är att det måste finnas en tydligare koppling mellan denna samhällsnytta och det uppdrag som den förvaltande myndigheten ges. Om en sådan koppling saknas kan vården av det fysiska kulturarvet lätt ses som en belastning för samhället. För att vinna acceptans för att staten vårdar en fastighetsportfölj av historiska och kulturhistoriska skäl måste kulturarvet betraktas som en tillgång och som en resurs i en hållbar utveckling. Det är där-

med viktigt att det fysiska kulturarvet är begripligt och tillgängligt, i en vidare bemärkelse. Det ska presenteras så att det känns betydelsefullt för så många som möjligt idag och urvalet vara ska vara representativt för samhälles utveckling. Urvalet måste också kunna vara flexibelt i förhållande till framtida förändringar i synen på vad som är kulturhistoriskt värdefullt och kunna anpassas till förändringar i kulturpolitiska mål. Kulturarvets vård är inte bara en angelägenhet i samtiden, det är också ett ansvar för framtiden.

Ulrika Bergström är arkitekt SAR/MSA och kulturarvschef tillika ställföreträdande generaldirektör på Statens fastighetsverk. Hon är utbildad i Arkitektur vid Kungliga tekniska högskolan i Stockholm samt i restaurering vid Konstakademiet i Köpenhamn och Kungliga Konsthögskolan i Stockholm.

Statens Fastighetsverk
Box 2263, 103 16 Stockholm
ulrika.bergstrom@sfv.se

Mia Geijer är Fil Dr i arkitekturhistoria med inriktning på restaurering och kulturarvsförvaltning. Hon är utbildad som bebyggelseantikvarie vid Göteborgs universitet och vidareutbildning i restaurering och byggnadsvård vid СТН, ККН och КТН. Geijer är yrkesverksam som antikvarie vid länsstyrelsen i Örebro län.

Länsstyrelsen i Örebro
Kulturmiljövård 701 86 Örebro
mia.geijer@lansstyrelsen.se

Noter

1. Statens Fastighetsverk, *Kulturfastighetsutredningen*, Del 1-3, 2009-02-20, Dnr 231-1967/98.
2. Beträffande jämförbara debatter på internationell grund, se exempelvis Kåring, 1992 och Jokilehto, 1999. Inom det privatägda byggnadsbeståndet tog denna utveckling ännu längre tid. Först med 1943 års lag om skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader kunde byggnader som inte ägdes av staten skyddas. Angående äldre kulturminnesvård se exempelvis, Westlund 1946, s. 321ff. och Jansson, 1974, s. 9ff.
3. Geijer 2004 och Wetterberg 1992.
4. Geijer 2004, s. 66f.
5. Statens fastighetsverk 2005.
6. Geijer 2004. Se även *Kulturfastighetsutredningen*, bilaga "Bakgrunden till den statligt organiserade byggnadsminnesvården".
7. Se exempelvis Nordin och Unnerbäck 1995 samt Unnerbäck 2002.
8. Geijer 2007 och SFV 2009, s. 18.
9. Riksantikvarieämbetet 2008-06-30, Dnr 101-2002-2008
10. Gruppen har bestått av Ulf Fransson, Mia Geijer, Cathrine Mellander, Marie Svedin och Johan Örn. I ett tidigt skede ingick också Håkan Forsell i arbetsgruppen.
11. Anslag 7:2, bidrag till kulturmiljövård.

Käll- och litteraturförteckning

Geijer, Mia, 2004, *Ett nationellt kulturarv*.

Jansson, Sverker, 1974, *Kulturvård och samhällsbildning*.

Jokilehto, Jukka, 1999, *A history of architectural conservation*.

Kåring, Göran, 1992, *När medeltidens sol gått ned*.

Nordin, Erik och Unnerbäck, Axel: "Kulturhistoriskt värde", *Kulturmiljövård* 1995:1-2.

Riksantikvarieämbetet, 2008, *Redovisning av uppdraget att se över nuvarande kriterier för vilka kulturfastigheter som staten ska äga och förvalta*, dnr 101-2002-2008.

SFS 1920:744-746, *Kungl. Maj:ts kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet...*

Statens fastighetsverk, 2009, *Kulturfastighetsutredningen, del 1-2 samt bilagor*, dnr 231-1967/08.

Wetterberg, Ola, 1992, *Monument och miljö*.

Westlund, Per Olof, 1946, "Byggnadsminnen", *Ad patriam Illustrandam*.

Unnerbäck, Axel, 2002, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*.

The report of the Heritage Properties Commission – can a heritage be chosen?

by *Ulrika Bergström & Mia Geijer*

Summary

In the spring of 2008 the National Heritage Board and the National Property Board were given a commission which amounted to selecting properties to be owned and managed in future by the State for heritage-related reasons. The National Heritage Board's remit included defining new criteria on which to base the selection. The National Property Board for its part was to present costing estimates for the proposed heritage portfolio, estimate the cost of increased activation of the cultural and natural heritage, and propose a model for future management.

The remit threw many issues concerning the physical cultural heritage into sharp relief. Can a heritage be chosen? What history is the State to recount through the historic buildings it owns and

manages? Do the currently state-owned historic buildings embody such a history? How does the state-owned material cultural heritage relate to Sweden's cultural heritage as a whole? Can the state guarantee the existence of preparedness and financial resources for the continued care of the properties of historic interest which could not be added to the heritage portfolio when the selection method was applied?

This article presents the background and outcomes of the inquiry and goes on to discuss some of the issues which arose when the required method of selection was put into effect. Perhaps the most important outcome of the inquiry is the actual existence of a selection which can be discussed in a democratic debate.

Keywords:

Cultural heritage, Preservation, Cultural management, Cultural properties, Heritage portfolio

Recensioner

Kalle Bäck, *Sverigebildn, en historia om rödfärg, tegel, trädgårdar och byggnader, eller Hem och hus, Bebyggelseförändringar på landsbygden 1840–80*, Noteria förlag, Borensberg, 2008, 160 s., ISBN 978-91-85307-14-9

Kalle Bäck, professor i historia vid Linköpings universitet, utgår i sin nya bok *Sverigebildn: en historia om rödfärg, tegel, trädgårdar och byggnader* som många före honom från Selma Lagerlöfs skolbokssaga om Nils Holgersson och hans iakttagelser under sin resa över det tidiga 1900-talets Sverige. Bäck låter dessutom Nils göra fler resor där han flyger över Östergötland både 1850 och 1880. Genom dessa resor får den lille pojken se två olika landskap där det första är mycket annorlunda det som han såg uppe från gåsryggen i den ursprungliga sagan. Boken blir en exposé över en förändrad landsbygd som ofta setts som mer statisk och gammal än vad den egentligen varit. Den inleds med en genomgång av både den äldre och den mer nutida bebyggelsens karaktär på den svenska landsbygden rent generellt. Därefter kommer två empiriska delundersökningar om bebyggelsen i Östergötland kring mitten av 1800-talet respektive vid laga skifte 1860–1880. I varje del beskrivs gårdstyper, rumsfördelningar, uppvärmningsanläggningar, våningsantal, takbeklädnad, bebyggelsens exteriöra utseende angående panel och färg, samt trädgårdsanläggningar. Bäckes studie består av över 500 gårdar och torp som undersökts utifrån framförallt handlingar från laga skifte och hypotekslånevärderingar.

Undersökningarna visar en ny svensk landbygd som ganska snabbt blir sedd som gammal och traditionell. Förändringarna på landsbyg-

den, då bebyggelse och byggnader moderniserades, var en del av den process som den agrara revolutionen utgjordes av. Det var en successiv revolution som förvandlade karaktären, men också livet, på den svenska landsbygden. Bäck visar läsaren när och hur nymodigheter som bland annat kakelugnar, järnspisar, rödfärgning av bebyggelse, större och högre mangårdar och trädgårdar spreds över Östergötland. Han kopplar utbredningen till böndernas ekonomiska möjligheter, sociala positioner och rationella beslut angående nymodigheternas nytta samt till maktaspekter och närheten till spridningscentrum som städer. Det fastställs att en jämförelse mellan Östergötlands landsbygd kring 1850 och 1880 innehöll stora kontraster. Det tidigare östgötska landskapet med byar och slutna gårdar ersattes kring tiden efter 1850 av en mer spridd bebyggelse med öppna gårdar. År 1880 hade husen också blivit större och högre. Dubbelradhusen (troligtvis ofta rödmålade och med panel) hade till stora delar ersatt den tidigare vanliga enkelstugan. Många av husen hade dessutom fått tegeltak och trädgårdar. Månghussystemet hade försvunnit och istället byggdes färre men större ekonomibygnader. Även inomhus hade förändringar skett mellan 1850 och 1880. Separata kök hade blivit vanligt och genom bland annat fotogenlampans genombrott hade skälen till, och därför också användningen av, den öppna spisen minskat kraftigt. Något som också skedde var en utjämning av bebyggelsens utseende och utformning. De stora regionala variationerna som funnits kring 1850 i fråga om gårdstyper och bebyggelsens karaktär hade omkring 1880 ersatts av en mer uniform bebyggelse över Östergötland.

Genom sina studier hittar Bäck sprickor i tidigare forskning, som exempelvis i etnologen Sigurd Erixons, giganten inom bebyggelseforskning i Sverige, tidigare resultat angående spridningen av gårdstyper och rödfärgens allmänna genombrott. Den senare flyttar Bäck fram från början av 1800-talet till 1860-tal för slättbygden och till 1880-tal för skogsbygden. Avsnittet om rödfärgningens historia i Östergötland är intressant, särskilt eftersom rödmålade bebyggelse blivit ett så karaktäristiskt och betydelsefullt inslag i bilden av Sverige. Bäck visar att denna var tämligen ovanlig på de östgötska bostadshusen innan senare delen av 1800-talet, och även in på 1900-talet för mindre gårdar, torp och småstugor. Rödmålningen blev allt viktigare när virket ökade i värde och priserna på trä steg. Även exemplets makt nämns som skäl till rödfärgningens spridning. När de större gårdarna rödmålade sin bebyggelse följde även mindre gårdar efter. En annan intressant fråga som avhandlas är trädgårdens spridning på landsbygden. Lummiga trädgårdar med äppelträd och syrener är, liksom rödfärgade hus, en typisk del i bilden av den svenska landsbygden. Bäck visar emellertid att det vid 1850 saknades trädgårdar vid nästan hälften av alla undersökta gårdar och torp. Många av dem som hade någon form av trädgård hade dock endast någon enstaka apel. Istället verkar böndernas trädgårdsanläggningar fått sitt genombrott på 1870-talet. En del i förklaringen till genombrottet är troligtvis 1860-talets missväxtår då det blev tydligt att en trädgård kunde vara ett viktigt försörjningskomplement. Vidare konstaterar Bäck att moderniseringen kring bebyggelsen kom till Östergötland bit för bit med stora regionala variationer, till exempel mellan skogs- och slättbygd och

mellan inland och kust. Precis som i Bäcks tidigare undersökningar om torp- och backstugubebyggelsen i 1800-talets Östergötland (1992) ges laga skifte stor betydelse för bebyggelsens förändringar. Han menar att laga skifte påskyndande processen med en ny byggnadskultur med förändrade gårdstyper och byggnadsformer, även om det inte var en absolut förutsättning för detta.

Bäck kommer med många slutsatser, både större och mindre som alla pekar mot ett av bokens huvudargument: att delar av det som vi ser som ålderdomligt egentligen är yngre än så. Att kullkasta tidigare uppfattningar om någonting är ett värdefullt forskningsresultat i sig. Men utöver det, vad innebär det att något som ofta ansetts som gammalt och traditionellt egentligen är relativt ungt? Författaren påpekar i bokens förord att han egentligen är mer intresserad av vad bebyggelsen står för än av bebyggelsen i sig. Det hade med fördel kunnat göras ännu mer tydligt i bokens innehåll och diskussioner. Boken blir nu en värdefull genomgång av det som utgör en del av bilden av Sverige, men jag saknar lite mer diskussion kring möjliga betydelse av de intressanta slutsatser som författaren lägger fram.

Det här är en lättläst och nätt, men samtidigt sprängfylld, bok på drygt 150 sidor om en tid då många förändringar ägde rum. Boken är rikligt illustrerad med fotografier på olika gårdstyper, bostadshus, ekonomibyggnader och exteriörer, men även en del interiörer, som ökar förståelsen för det som texten behandlar. Boken är väldigt detaljrik och tack vare avsnitten med sammanfattande slutsatser underlättas läsningen. Utan dessa hade det bitvis varit svårt att hänga med och få en samlad bild av alla de förändringar som skett. Någonting man som läsare kan sakna är kartor, dels för att öka förståelsen för de regionala variationer som påpekas, dels för att visa det informationsrika källmaterialet som undersökningarna till stora delar baseras på.

I många sammanhang i vårt sam-

hälle har historien och samhället delats upp i det som hör till det moderna och till det traditionella (och följaktligen skilt från det moderna). Implikationerna av uppdelningen blir att historien och dess utveckling inte ses som en kontinuerlig process där förändringar sker hela tiden. Det tycks dessutom finnas en värdering utifrån denna uppdelning. Bäcks bok visar hur dikotomin mellan det som uppfattats som ålderdomligt och modernt är problematisk. Någonting som verkligen blir tydligt genom undersökningen är hur de förändringar som skett på det stora hela varit successiva. Det finns inga skarpa brott utan förändringen från det gamla till det nya var en glidning, en kontinuerlig process som dessutom var geografiskt ojämn. Bäck uppmärksammar denna process och bebyggelsen som en seg struktur som förändrats långsamt genom medvetna beslut. Han påpekar dock att förändringarna gick lite snabbare under vissa tider, som exempelvis tiden efter 1850 då den agrara revolutionen satte fart. Det blir påtagligt vid en läsning av Bäcks studier att delar av det som idag ses som ålderdomligt och traditionellt snarare är en del av en moderniseringsprocess. En moderniseringsprocess som efterföljdes av industrialisering, urbanisering och framväxten av det moderna svenska samhället. När bilderna av ett Sverige börjande sökas under de nationsformande åren kring 1900 blickade man bakåt, men inte så långt. Istället blev de nyss genomförda förändringarna mot modernitet snabbt betraktade som gamla, traditionella delar i det svenska, och de gäller än idag.

Referenser

Bäck, K. (1992): *Början till slutet: laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*, Noteria förlag, Borensberg.

Maja Lagerqvist

Kulturgeografiska institutionen
Stockholms universitet
maja.lagerqvist@humangeo.su.se

Michel Notelid (red.): *Att nå den andra sidan: om begravning och ritual i Uppland*, Arkeologi E4 Uppland – studier 2, Riksantikvarieämbetet, UV GAL, Societas archaeologica Upsalensis, SAU, Upplandsmuseet, Uppsala, 2007, 537 s. illustrerad i färg, hårband, ISBN 978-91-7209-466-6.

Detta är en imponerande bok, en publikation om aspekter på begravning och ritual under den förhistoriska tiden från det största arkeologiska projekt som bedrivits i Mellansverige. Det är så här som arkeologiska undersökningar måste redovisas och där tolkningar av det arkeologiska materialet förs fram. De undersökta lokalerna sätts in i ett sammanhang, och nyvunnen empiri integreras i äldre kunskap och förädlar den.

Det är en vetenskapligt resonerande antologi med utgångspunkt i de arkeologiska undersökningar som gjordes i samband med det omfattande E4-projektet, vägen som går genom nästan hela Uppland. I boken behandlas drygt 20 gravfält och en mängd gravar som har undersökts längs vägsträckan. Den största delen av gravarna och flera andra typer av anläggningar med anknytning till gravritualer var okända före undersökningarna.

Boken utgörs av 22 artiklar där författarna, från de tre arkeologiska institutionerna som varit ansvariga för de arkeologiska undersökningarna, för utvidgade vetenskapliga resonemang om aspekter på de fyndplatser som man har undersökt. Artiklarna har en helt annan karaktär än de uppdragsarkeologiska rapporterna från projektet. Författarna har fått utrymme till fördjupade analyser och tolkningar. Perspektiven i de olika artiklarna handlar främst om förhistoriskt gravskick och om de ritualer som omgivit människor och deras livsvärld. Kronologiskt gör artiklarna nedslag i gravmaterial mellan stenålder och järnålder och från olika platser längs vägsträckan. E4-projektet har gjort ett snitt av det förhistoriska landskapet genom gravfält och bebyggelse. Redan inledningsvis sätter

John Ljungkvist och Helena Victor in projektet i ett större geografiskt perspektiv och i ett forskningshistoriskt sammanhang och den äldre kunskapen om Upplands förhistoria. De olika delprojekten längs vägen relateras till denna tidigare kunskap och därmed till Uppland som helhet.

Boken utgör nummer 2 i en serie av 6 vetenskapliga publikationer från E4-projektet. Publikationen är indelad i 6 huvudkapitel som tar upp frågor om forskningshistoriska perspektiv, gravbegreppet, landskapet och förhistoriska vägar, ritual och praxis, tradition och förändring. Redaktören Michel Notelid skriver ett inledande kapitel om förutsättningarna för bokprojektet och avslutar boken med ett kapitel med reflektioner om resultatet.

Titeln *Att nå den andra sidan* låter påskina en underliggande tanke, att begravningsritualer under förkristen tid generellt syftade till ett liv efter detta och att de arkeologiska spåren kan tydas i den riktningen. Det är en retoriskt utmärkt rubrik, vars andemening också finns i flera artiklar liksom generellt i arkeologisk forskning. Betydelsefullt är, som också kommer fram i Helena Victors inledande artikel om ritual och religion, att ritualer inte utslutande är religiösa till sin karaktär. Ritualbegreppet är ett centralt begrepp och går som en röd tråd genom hela publikationen. Men frågan är om man under den förkristna tiden enbart kan se ritual som ett uttryck för religion, och religion som en separat kategori i ett förhistoriskt/förkristet samhälle.

Begravningsritualer är därför inte bara vad människor gör på grund av ett visst trossystem utan de är invädda i ett samhälles ideologi och maktstruktur. Begravningsritualer kan därför ha skett helt utan tanke på ett efterliv? Detta är denna klurighet, att tänka utanför moderna, kristna eller andra religiösa värderingar och ett förgivettagande om hur man hanterar döda människor, som är utmaningen med att tolka spåren efter förkristna gravritualer.

Artiklarna i det andra huvudka-

pitlet om gravar och gravbegrepp tar fram denna svårighet att tolka förkristna gravritualer. Erica Appelgren, Anna Maria Renck och Tony Engström lyfter fram frågan, att det inte ens är självklart vad man menar med begreppet grav i förhistoriska kontexter. De belyser just den variationsbredd, som fanns i omhändertagande av kroppar liksom de källkritiska problemen och representativiteten av det återfunna materialet. Variationen av synliga och dolda gravmarkeringar och frånvaron av fynd och ben framhålls som några av problemen, liksom att det har funnits människoben på helt andra platser än gravfält. Död och begravning är inte självklart enkelt att förstå i samband med förkristna begravningsritualer. Mer metodiska resonemang om korrespondensanalyser och fältosteologiska analyser av Anneli Blom, Örjan Mattsson och Emma Sjöling visar hur arkeologer och osteologer arbetat med de stora gravmaterialen under undersökningarnas gång.

Det tredje huvudkapitlet tar upp frågan om begravningsritualer i ett landskapsperspektiv med exempel från stenålder, bronsålder och järnålder. Helena Victors kontextuella vägperspektiv knyter an till funktionella och symboliska kommunikationssätt under bronsåldern. Vägar genom gravfält och landskap från olika delar av Sverige, och från Sommarängelokalen i E4-projektet associeras med hållristningar och gjutna bronser. Dessa kontextuella sammankopplingar mellan olika sorters fyndmaterial i ett vidare geografiskt perspektiv är nödvändiga att göra, även om syftet med resandet/kommunikationen inte behöver för den döde vara *att nå den andra sidan*. Jonas Wikborg analyserar främst järnåldersperioden och gravfältens kontinuitet och relation till bebyggelse. Genom en forskningshistorisk överblick sätts E4-undersökningarna och speciellt Kyrstalokalen in i ett större och nyttigt landskapsperspektiv. Magnus Artursson diskuterar ritualer på tidig- och mellanneolitiska boplatser i östra Mellansverige och

därmed poängterar han de problematiska kulturgruppsdefinitionerna. Helena Victor resonerar om skärvesten i östra Mellansverige och menar att skärvesten var uttryck både för funktionella behov i samband med kremering men också ett symboliskt uttryck, som dock främst kopplas till själavandring.

I det fjärde huvudkapitlet om ritual och praxis finns också artiklar som behandlar olika förhistoriska perioder. Håkan Aspeborg skriver om gravhögen, speciellt den i Forsa inom E4-projektet, och om naturliga formationer som också använts i samband med gravritualer. Artikeln belyser återigen att detta förgivettagandet om gravmonumentens natur bör granskas. Aspeborg lägger fram de många möjliga tolkningsperspektiven vad gäller gravar, även om han här väl mycket betonar ritualens religiösa innehåll. Niclas Björck tar mer upp ett nordeuropeiskt helhetsperspektiv på neolitikum än att han fokuserar på gravritualer. Det är dock tveksamt om den evolutionistiska tolkningen av religion kan läggas över denna mångtusenåriga kulturhistoria, som Björck redogör för. Tony Engström diskuterar gravspråk och dödsritualer utifrån Kyrstaundersökningen och poängterar mycket riktigt hur gravritualen är kommunikativ, den är en del av samhällsstrukturen och dess nätverk.

Det femte huvudkapitlet handlar om tradition och förändring, även detta kapitel behandlar olika förhistoriska perioder. Håkan Aspeborg återkommer med Forsahögen och tar upp frågan om graven plundrats eller om benen av annan anledning plockats bort. Även om Aspeborgs slutsats om reinkarnation kan tyckas väl vidlyftig synliggör han plundringsproblematiken, som har stor relevans för tolkningar av gravritualer. Camilla Forsman och Anneli Ekblom har analyserat makrofossil på Sommarängelokalen. Växter har hitintills inte fått något större utrymme i analyser av gravritualer, och analysen bidrar konstruktivt till att utöka både kunskap och tolkningspotential. Maud Emanuelsson och Emma Sjöling kon-

centrerar sig på att studera kristna uttryck på två näraliggande uppländska gravfält längs E4-sträckan, Enbacken och Kyrsta. De utgår från att jordande är ett kristet uttryck och konstaterar att förändringen av gravskicket skedde vid olika tidpunkter på de båda gravfälten. Kristnandet var uppenbarligen mer lokalt än man tidigare har kunnat visa. Camilla Forsmans artikel om senneolitiskt kremeringsskick utifrån de anläggningar som undersöktes på Sommarängelokalen leder fram till en intressant sammanfattning av det aktuella kunskapsläget huvudsakligen i Sverige. Ivonne Dutra Leivas diskuterar variationen i gravskicket på Kättstagravfältet, där långtidsperspektivet möjliggör att urskilja variationer och förändringar i gravritualer. Robin Olsson analyserar återanvändande av Kättstagravfältet under vikingatid och medeltid, ett återkommande praxis på många gravfält. Susanna Eklund, Andreas Hennius och Elisabeth Pettersson tar upp en helt annan kontext än gravar. De analyserar deponeringar på förhistoriska boplatser i Uppland och därmed diskuterar de olika tolkningsförslag, ibland med något vilda associationer.

Det var klokt att välja att inte skriva en syntes av E4-projektet utan istället låta olika tema styra flera publikationer i serien *Arkeologi E4 Uppland*, såsom denna *Att nå andra sidan, om begravning och ritual i Uppland*. Boken har lyckats med sitt syfte, att med ett antal artiklar visa hur man tänkt och arbetat med utgrävningsområdena och vad man kommit fram till efter undersökningarna. Den visar att arkeologi är ett brett kunskapsteoretiskt fält, som sträcker sig mellan humaniora, samhällvetenskap och naturvetenskap, där arkeologer väljer sina utgångspunkter. När det gäller de teoretiska ansatserna att studera begravning och ritual är ibland tolkningarna i publikationen alltför vidlyftiga. Det finns en tendens att förhållandevis vad människor uttrycker med den här sortens ritualer. Ritualer är inte bara religion.

Med sin utgångspunkt i undersökningarna längs E4 har bokprojektet

med sin regionala framtoning, ibland med större geografiska perspektiv, förädlad arkeologisk kunskap på ett sätt som inte tidigare gjorts i samband med traditionella uppdragsarkeologiska rapporter. Publikationen bidrar till att utvidga forskningsfältet om gravritual, gravskick och regionalitet. Granskningen av själva gravbegreppet och de teoretiska ansatserna i publikationen har lett till att arkeologerna har varit tvungna att föra en bredare diskussion om alla de arkeologiska kontexter som finns från den förhistoriska tiden, med eller utan människobenrester. De lokalt präglade gravritualerna ger än mer rättvis bild över alla de arkeologiska kontexter som finns från den förhistoriska tiden, med eller utan människobenrester. De lokalt präglade gravritualerna, som poängteras i boken, ger också än mer rättvis bild över hur olikartade de förkristna ritualerna var i förhållande till den efterkommande universalreligionens mer homogena gravritual. Den är väl förtjänt tydligt hållen till arkeologisk empiri med tolkande perspektiv. Artiklarna är överlag mycket välskrivna och författarnas pålästhet är imponerande. Publikationen är riktad till en vetenskapligt insatt publik och kan med fördel rekommenderas även till dem som inte har Uppland som huvudintresse.

Kristina Jennbert

Institutionen för Arkeologi och
Antikens historia
Lunds universitet
kristina.jennbert@ark.lu.se

● Nästa nummer:

I nummer 58 av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* presenteras några av de omfattande kulturhistoriska register som förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Modern digital teknik ger metoder för att analysera omfattande datamängder, vilket öppnar nya möjligheter att tolka kulturhistoriska sammanhang i landskapet. Numret kommer att innehålla en översikt av inventeringsarbetet av det kulturhistoriska landskapet och hur de gamla inventeringarna digitaliserades. Vidare kommer en serie tillämpningar och resultat från olika delar av landet att presenteras, t.ex. övre Norrlands kustbygder, Värmlands stenålderslandskap, olika vägmiljöer och Stockholms förorter.